ארץ־ישראל

מבחר מאמרים

אריאל

כתב עת לידיעת
ארץ־ישראל

134–133

שנה עשרים
ינואר 1999 / שבט תשנ"ט

מטוב ירושלים וארץ־ישראל

מאמרים נבחרים בנושא ארץ־ישראל

מתוך כתבי עת

מס׳ 1

מבחר מאמרים מתוך

״ארץ־ישראל״

מחקרים בידיעת הארץ ועתיקותיה

בהוצאת החב׳ה לחקירת ארץ־ישראל ועתיקותיה

הפקה: הוצאת אריאל, ת.ד. 3328, ירושלים 91033

© 1999
כל הזכויות שמורות לחברה לחקירת ארץ־ישראל ועתיקותיה, ירושלים.
אין להעתיק מספר זה, לרבות תמונות, איורים או קטעים בשום צורה שהיא (לרבות תדפיסים לצרכים פנימיים), ללא אישור בכתב מהמוציאים לאור.

ארץ־ישראל

מבחר מאמרים

כינסו וההדירו: גבריאל ברקאי ואלי שילר

הוצאת ספרים אריאל, ירושלים
בשיתוף עם
החברה לחקירת ארץ־ישראל ועתיקותיה

הקדמה

הקובץ המובא בזאת יוצא דופן בנושאו ובהיקפו, וכולל מבחר מאמרים שהופיעו בכרכי ארץ־ישראל שיצאו לאור על־ידי "החברה לחקירת ארץ־ישראל ועתיקותיה". המאמרים, שנכתבו בידי מיטב חוקרי ארץ־ישראל לדורותיה, כונסו בקובץ זה, תוך דגש על מגוון עשיר ואיכותי ככל האפשר.

מאמץ רב נעשה לבחור את אותם מאמרים שהם במובהק בנושא ארץ־ישראל, שיש בהם עניין לציבור הרחב. המאמרים מובאים כמות שהם ולא נערכו בהם שינויים כלשהם. גם אם במקרים אחדים יש מקום לעדכונים ותוספות, ברוב המקרים מדובר במאמרים יחודיים בתחומם, המהווים נקודת מוצא לכל דיון בנושא.

הקובץ שלפנינו נחלק לשמונה שערים: ירושלים; גיאוגרפיה ומיפוי; היסטוריה ותעוד; ארכיאולוגיה; אמנות וארכיטקטורה; בתי כנסת קדומים; מחקרי ארץ־ישראל בתקופות המוסלמית והצלבנית ושונות. המאמרים בכל פרק ערוכים לפי סדר כרונולוגי ככל שהתאפשר הדבר.

בחירת החומר לא היתה משימה קלה. מתוך למעלה מאלף מאמרים בחרנו שלושים וארבעה, שהם כשלושה אחוזים מסך המאמרים שראו אור בכרכי ארץ־ישראל. המבחר הרב שעמד לרשותנו איפשר בידינו להביא חיבורים נבחרים במיוחד ובמגוון נושאים עשיר, שאין למצוא אותו בדרך כלל בכרכים נפרדים, המוקדשים לנושא מרכזי. ניתנה עדיפות מסוימת לאותם מאמרים המופיעים בכרכים שאינם עוד בהישג יד, אך לא פחות מכך התחשבנו באופיין של חוברות אריאל וקהל היעד שלהן.

המאמרים בקובץ נכתבו בידי חוקרים מן השורה הראשונה, הנמנים ברובם עם "האבות המייסדים" של הארכיאולוגיה, ההיסטוריה והגיאוגרפיה של ארץ־ישראל.

מרבית החוקרים הללו, שניתן לראות בהם את מניחי היסוד ללימודי ארץ־ישראל, אינם עמנו עוד. ביניהם נציין את ב. מזר, מ. אבי יונה, י. ידין, נ. אביגד, א. צ'ריקובר, י. פראוור, י. שטנר, ה.ז. הירשברג, א. אורבך ורבים אחרים.

לצידם תרמו לקובץ חוקרים אחרים ממשיכי דרכם כיום: י. בן אריה, ד. עמירן, ד. בהט ור. רובין.

כרכי ארץ־ישראל בהוצאת החברה לחקירת ארץ־ישראל ועתיקותיה נמנים עם הפרסומים הוותיקים, היוקרתיים והמקיפים ביותר בנושא ארץ־ישראל, והם בעלי מוניטין בינלאומיים. נוטלים בהם חלק טובי החוקרים והכותבים בארץ ומחוצה לה. במסגרת המפעל, שראשיתו ב־1951, הופיעו עד עתה 25 כרכים, כלומר, כרך אחד כל שנתיים בקירוב. כל כרך מוקדש לכבודה או לזכרה של אישיות מרכזית בחקר ארץ־ישראל. רוב הכרכים הם בתחום הארכיאולוגיה וקדמוניות ארץ־ישראל, ומיעוטם בנושאים אחרים: גיאוגרפיה, תולדות עם ישראל וארץ־ישראל, חקר המקרא, אמנות יהודית, אפיגרפיה וחקר המגילות, אסלאם ועוד. הנושאים תואמים את האישים שלהם

הוקדשו הכרכים ולפועלם: קאסוטו (חקר המקרא), מזר, אבי יונה, אהרוני, ידין (ארכיאולוגיה), א.י. ברוור, ד. עמירן (גיאוגרפיה), מלמט (היסטוריה) וכד׳.

כרכים אחדים הוקדשו לאישים בחו״ל ונעשו בשיתוף פעולה בינלאומי, דבר שאף סייע במימון הפרויקטים, שעלותם גבוהה במיוחד לנוכח העובדה שהם מופקים בפורמט מהודר, רב כמות ואיכות, ובמהדורות קטנות יחסית (כאלף עותקים).

הכרכים הראשונים היו צנועים והכילו פחות מ־200 עמ׳, אך הם הלכו והתרחבו עם השנים ורוב הכרכים האחרונים מחזיקים 600 ואפילו 700 עמ׳. השינוי נובע לא רק מסיבות כלכליות, אלא מהעובדה שקהילת הארכיאולוגים והגיאוגרפים היתה מאד מצומצמת באותם ימים ומנתה קומץ חוקרים בלבד. משום כך השגת המאמרים לא היתה פשוטה כלל ועיקר. לכן בכרכים הראשונים אותם השמות חוזרים שוב ושוב. כיום המצב שונה מן הקצה אל הקצה ומאמרים רבים נדחים בשל חוסר מקום.

בשנים הראשונות כרכי ארץ־ישראל כללו מגוון נושאים רחב יותר: גיאוגרפיה ומיפוי; ספרות עולי רגל, היסטוריה ומקרא, אמנות יהודית וכללית, וזאת, כמובן, בנוסף לארכיאולוגיה. אלא שבמשך הזמן נוסדו כתבי עת אחרים בנושאים אלו, ו״ארץ־ישראל״ התמקד בארכיאולוגיה, והוא פונה כיום בעיקר לאנשי מקצוע בתחום זה. אין תימה, שלהכנת הקובץ שלפנינו התמקדנו בכרכים הראשונים דווקא, שהם בחלקם לפחות בעלי אופי כללי ובעלי עניין רב יותר לציבור הרחב.

עם סיום מלאכתנו לא נותר לנו אלא להודות לאישים ולמוסדות שסייעו לנו בעבודתנו: תודה מיוחדת למר יוסף אבירם, מנהל החברה לחקירת ארץ־ישראל ועתיקותיה מראשיתה, שיזם את מפעל כרכי ״ארץ־ישראל״ וליווה אותו מראשית דרכו. עזרתו, פתיחותו ושיקול דעתו, והעדפת צורכי ציבור על פני כל שיקול אחר, הם שאיפשרו את הופעת הכרך שלפנינו בזמן קצר ובצורה מכובדת. עוד נתונה תודתנו לכותבים הרבים שעמנו על שיתוף הפעולה הפורה. לא נותר אלא לקוות, שלמפעל זה ימצא המשך.

ירושלים, שבט תשנ״ט — **ג.ב. א.ש.**

ינואר 1999

תוכן עניינים

הקדמה 5

ירושלים

משה דוד קאסוטו / ירושלים בספרי התורה 11

אביגדור צ׳ריקובר / האם היתה ירושלים ״פוליס״ יוונית בימי הפרוקוראטורים? ... 14

ריכב רובין / המנזרים היוונים־אורתודוקסיים בעיר העתיקה בירושלים 22

דן בהט / כנסיית מרים המגדלית בירושלים ואזורה 30

יהושע פראוור / לבעיות הטופוגרפיה העירונית של ארץ־ישראל:
כיבוש העיר וחומות ירושלים ערב מסע־הצלב הראשון 34

דן בהט / מפת מרינו סאנוטו וחומות ירושלים במאה הי״ג 47

מגן ברושי / אלמלכ אלמעט׳ם עיסא, משקם חומות ירושלים והורסן —
עדותה של כתובת חדשה 51

גיאוגרפיה ומיפוי

דוד עמירן / קווי יסוד במבנה הארץ מצפון לבקעת באר שבע 57

יהושע בן־אריה / לאופייה של הספרות הגיאוגרפית העברית על ארץ־ישראל
במאה הי״ט עד מלחמת העולם הראשונה 72

יצחק שטנר / דעות בני המחצית הראשונה של המאה הי״ט
על הגיאוגרפיה הפיסית של ארץ־ישראל 81

יהושע פראוור / מפות היסטוריות של עכו 91

זאב וילנאי / מפות הארץ בספרות הרבנית 103

דוד עמירן / מפות טופוגראפיות של ארץ־ישראל
מימי מלחמת־העולם הראשונה 107

היסטוריה ותעוד

בנימין מזר / תקופת־הברונזה התיכונה בארץ־ישראל 123

מיכאל אבי־יונה / על מרידות השומרונים בביזאנטים 138

יוסף ברסלבי / מדריך ירושלים מן הגניזה הקאהירית 144

ברנרד לואיס / הארכיונים העות׳מאניים כמקור לתולדות ארץ־ישראל 158
מרדכי גיחון / כיבוש יפו בידי נאפוליון 169

ארכיאולוגיה

נחמן אביגד / כתובת קבֶרתו של "... יהו אשר על הבית" 177
מיכאל אבי־יונה / כתובת מקיסריה על כ"ד משמרות־הכוהנים 185
רות עמירן / קבוצת־כלים מקבר בירושלים מהתקופה הכנענית המאוחרת II 191
יעקב קפלן / המאוזוליאום של מזור 206

אמנות וארכיטקטורה

נחמן אביגד / משרידי האמנות היהודית העתיקה בגליל 223
מיכאל אבי־יונה / מעשה לידה והברבור על ארון־מתים מבית־שערים 230
מיכאל אבי־יונה / פסל של אבן־פורפיר שנמצא בקיסרי 238

בתי כנסת קדומים

מיכאל אבי־יונה / רצפת־הפסיפס של בית־הכנסת במעון (נירים) 247
נחמיה צורי / בית־הכנסת העתיק בבית־שאן 260

מחקרי ארץ־ישראל בתקופות המוסלמית והצלבנית

חיים זאב הירשברג / קברי דוד ושלמה במסורת המוסלמית 289
יגאל ידין / כתובות ערביות מארץ־ישראל 297
יהושע פראוור / קרב־חטין 316
יהושע פראוור / לתולדות החקלאות הצלבנית 325
יהושע פראוור / אשקלון העיר ו"רוזנות אשקלון" בתקופה הצלבנית 333

שונות

אפרים א. אורבך / הלכות עבודה זרה והמציאות הארכיאולוגית וההיסטורית
במאה השנייה ובמאה השלישית 349
אליהו אילת / קלוד רייניה קונדר 366

מקור המאמרים 381

ירושלים

ירושלים בספרי התורה

מאת

משה דוד קאסוטו

שמה של ירושלים עיר הקודש אינו בא במפורש אף פעם אחת בחמישה חומשי התורה. ואולם אין להטיל ספק בדבר, שגם בספרי התורה יש רמזים לחשיבותה ולקדושתה של ירושלים.

א.

הרמז הראשון נמצא בפרשת לך לך (בראש׳ יד), בסיפור על מסעם של מלכי המזרח. מדובר שם על מלכי־צדק מלך שלם. והפירוש הנכון ביותר הוא שהשם שלם אינו אלא אחד משמותיה של ירושלים[1], כפי שיוצא מתהיל׳ עו, ג: ויהי בשלם סכו ומעונתו בציון. מה שטעון בירור הוא עיקר כוונתה של אותה פיסקה, המספרת על פגישתו של מלכי־צדק עם אברהם. ננסה לעמוד על כוונה זו.

אברהם חוזר לחברון לאחר שניצח את מלכי המזרח. והנה מלכי־צדק יוצא לקראתו לברכו על נצחונו ולחלוק לו כבוד (שם פס׳ יח): ומלכי־צדק מלך שלם הוציא לחם ויין, והוא כהן לאל עליון. ידועות האגדות שרקמה המסורת היהודית והנוצרית על אישיותו של מלכי־צדק, המתחילות להשתקף לראשונה בתהיל׳ קי, ד (אתה כהן לעולם על דברתי מלכי־צדק). ואולם אין מקרא יוצא מידי פשוטו, וכדאי לשים לב אל פשוטו של מקרא. ולפי הפשט מלכי־צדק, כאדני־צדק בשעתו (יהו׳ י, א ואילך), הוא מלך כנעני של עיר כנענית (או יבוסית). ומלבד זה הוא כהן לאחד האלים הכנעניים, ״אל״ אבי האלים. הנחשב בעיני בני כנען עליון על כל האלים, והמכונה משום כך אל עליון[2]. מתוך כתבי אוגרית שנתגלו בשנים האחרונות למדנו להכיר את השקפותיהם של הכנעניים על אל זה, שהיה לדעתם אביהם של האלים הגדולים, כגון בעל וענת ומות ואחיהם, והיו בניו מכבדים אותו כבוד גדול (חוץ מענת התקיפה, שלפעמים היתה פונה אליו בחוצפה יתרה). ועוד למדנו מכתבי אוגרית שהיו הכנעניים מיחסים לו את בריאת העולם, ומשום כך היו מכנים אותו בכינוי בני בנות, כלומר יוצר היצורים. ובכתובות כנעניות אחדות הוא מכונה קן ארץ, כלומר קונה הארץ, ואין קונה אלא יוצר ובורא[3], והמלה ארץ בכינוי זה פירושה כנראה לא רק הארץ שמתחת השמים, אלא כל העולם כולו. ולכל זה מתאים מה שכתוב בפיסקה הנ״ל שבס׳ בראשית, המביאה אחר השם אל עליון שלוש פעמים את הכינוי קונה שמים וארץ.

מלכי־צדק מברך את אברהם בשם אל עליון (שם פס׳ יט: וברכהו ויאמר: ברוך אברם לאל עליון קונה שמים וארץ), ומברך, כלומר מהלל ומשבח, את אל עליון על שזיכה את אברהם בנצחון (שם פס׳ כ: וברוך אל עליון אשר מגן צריך בידך). ולכאורה יש להתפלא על כך, שאברהם מקבל את הברכה שמברך אותו הכהן הכנעני בשם האל הכנעני, וכאילו עונה אמן אחר ברכתו כשהוא מברך את אלהיו, ולבסוף נותן מעשר לכהן נכרי זה (שם פס׳ כ: ויתן לו מעשר מכל). ועוד יותר: כשנשבע אברהם למלך סדום (שם פס׳ כב) נשבע הוא בשם ה׳ אל עליון קונה שמים וארץ, כלומר שהוא מייחס לה׳ אלהיו את השמות ואת הכינויים שהכהן הנכרי ייחס לאלהיו הוא. כדי להבין את פשר הדבר, עלינו לשים לב לכך, שאמונתם של הכנענים באל עליון על כל האלים, שברא את כל העולם, קרובה מאד לאמונה הישראלית באל אחד ויחיד שברא את הכל. אל עליון על כל האלים הוא יחיד בדרגתו, ולפיכך אפשר לו לאברהם לזהות כביכול את האל העליון של הכנענים עם ה׳ אלהיו. ולהישבע למלך הכנעני לפי נוסחה זו: הרימותי ידי לה׳, האל שלי, והוא הוא, בהיותו יחיד בעולם ובורא העולם, האל שאתם מעריצים אותו כאל עליון על כל האלים ומכנים אותו בשם קונה שמים וארץ.

ומכאן חשיבותו של העניין המסופר בפיסקה זו, ומכאן ביאור כוונתה של החורה בהביאה את הסיפור הזה. מתכוונת היא לציין, שירושלים היתה עיר קדושה נצחית, מימי עולם, ואפילו בהיותה מיושבת אוכלוסיה אלילית, הרגילה לעבוד אלים רבים, לא יכלו תושביה לעבוד בה אלא את האל העליון שלהם, המזדהה באל היחיד של ישראל. עדות נשגבה לקדושתה של ירושלים.

ועוד דבר. כל פרק יד בס׳ בראשית, כפי שהוכחתי במקום אחר[4], מתכוון להראות, לפי השיטה של מעשי אבות סימן לבנים, שכיבוש עבר הירדן המזרחי בימי משה וכיבוש עבר הירדן המערבי בימי יהושע והשופטים, עד דן, והרחבת הגבולות עד מצפון לדמשק בימי דויד, לא היו אלא הוצאה אל הפועל של זכות היסטורית שכבר קנה לו אברהם אבי האומה בנצחונו על מלכי המזרח. ומתוך כך אנו מבינים גם מפני מה ניתן כאן, סמוך לסוף הפרק, רמז למלך שלם שבא לחלוק כבוד לאברהם וכאילו להיכנע לפניו: זהו רמז לשיא הכיבוש הישראלי של ארץ כנען, כיבוש ירושלים בימי דויד.

וגם בעניין המעשר יש רמז מעין זה. נאמר על אברהם: ניתן לו, לכהן הירושלמי, מעשר מכל: רמז לקביעת

1) על פירושים אחרים עי׳ F. M. Abel, Géographie de la Palestine, tome II, Paris 1938, pp. 441-442.

2) עי׳ מה שכתבתי על אל זה במאמרי: אל בפנתיאון הכנעני ו״אל עליון״, באנציקלופדיה המקראית, כרך א, טור 283—284, 288—289; ובספרי: האלה ענת, עמ׳ 42—45. וראה גם מה שכתבתי שם על היחס שבין שני השמות אל ו״עליון״, ועל המקורות שלכאורה היה אפשר להסיק מהם ששני השמות האלה מורים על שני אלים שונים זה מזה.

3) על פירוש הפועל קנה־קני בהוראת יצר וברא עי׳ מה שכתבתי בספרי: מאדם עד נח, עמ׳ 113—114, על הכתוב קניתי איש את ה׳ (בראש׳ ד, א).

4) בספרי La questione della Genesi, עמ׳ 365—374, ובקיצור באנציקלופדיה המקראית, כרך א, טור 66.

המעשרות לטובת הכהונה שבירושלים. גם כאן מעשי אבות סימן לבנים, וגם כאן רמז לקדושתה של ירושלים ושל מנהגיה משנים קדמוניות.

ב.

רמזים אחרים לירושלים ולעבודת הקודש שבה נמצאים גם בפרק טו של ס׳ בראשית, בעניין ברית בין הבתרים. בברית בין הבתרים נתאשרו לאברהם ההבטחות שכבר ניתנו לו מפי הגבורה על רוב בניו ועל קניין הארץ בידיהם. וגם שם באים רמזים לעתיד, לפי השיטה של מעשי אבות סימן לבנים. הבהמות והעופות שאברהם נצטווה לקחת לכריתת הברית הם דווקא המינים הכשרים לקרבן לפי התורה ולפי הנוהג של בית המקדש הירושלמי. ובסוף הפרק נאמר: ביום ההוא כרת ה׳ את אברם ברית לאמר: לזרעך נתתי את הארץ הזאת מנהר מצרים עד הנהר הגדול נהר פרת, את הקיני ואת הקנזי ואת הקדמוני, ואת החתי ואת הפרזי ואת הרפאים ואת האמורי ואת הכנעני ואת הגרגשי ואת היבוסי. ברשימה מפורטת זו של העמים שעתידים בני ישראל להורישם, העם האחרון הוא היבוסי. גולת הכותרת של הכיבוש, תהיה הורשת היבוסי מעירו. שוב רמז לירושלים, כשיא הכיבוש וסיומו.

גם ברשימות אחרות בא היבוסי לבסוף; עי׳ למשל שמות ג, ח, יז; יג, ה; כג, כג; לג, ב; לד, יא; ועוד.

ג.

בפרשת העקדה נאמר (בראׁ כב, א—ב): והאלהים נסה את אברהם, ויאמר אליו אברהם, ויאמר הנני, ויאמר קח נא את בנך את יחידך אשר אהבת את יצחק, ולך לך אל ארץ המוריה, והעלהו שם לעולה על אחד ההרים אשר אומַר אליך. לפי המסורת, המשתקפת בתחילה בס׳ דברי הימים ב (ג, א: ויחל שלמה לבנות את בית ה׳ בירושלים בהר המוריה וגו׳) ואחר כך בתרגומים ובספרות התלמודית והמדרשית ובפרשנות היהודית והנוצרית, הר המוריה הוא הר הבית. השאלה היא אם מסורת זו מתאימה לפשוטו של מקרא שבס׳ בראשית אם לא.

השם ארץ המוריה אינו בא במקרא אלא בכתוב הזה בלבד, ומשום כך אין לנו נקודת אחיזה במקום אחר לזיהויה של ארץ זו. מתוך הביטוי על אחד ההרים אשר אומר אליך יוצא ברור שהיא ארץ הררית, ובדה״ב, ג, א, כתוב במפורש הר המוריה. מה שכתוב בבראׁ כב, ד, ביום השלישי וישא אברהם את עיניו וירא את המקום מרחוק, מציין אמנם במידת מה את המרחק מבאר שבע, אבל אינו מציין את הכיוון. והנוסחה וישא אברהם את עיניו וירא אינה מוכיחה כלום בדבר גבהו של ההר ביחס למקום הימצאו של אברהם, שהרי היא אחת הנוסחאות הקבועות, הנהוגות לבוא תמיד, גם בספרות הכנענית וגם בספרות המדרשית, ומשמשת אפילו כשאין צורך לשאת ממש את העינים למעלה[5].

בכל זאת, אפשר למצוא סמך לזיהוי המקום בדרך שימושו של שם מוריה בכתוב. אמנם האיטימולוגיה של שם זה מוטלת בספק[6], אבל לא האיטימולוגיה המקורית של השם היא העיקר לענייננו, אלא העיקר הם המושגים שהכתוב תלה בשם זה. והנה הכתוב קשר אותו, לפי שיטת מדרשי השמות, אל השורש ר א ה, החוזר בפרשה כמה פעמים זו אחר זו. בפס׳ ד, נאמר: וישא אברהם את עיניו וירא את המקום מרחוק; בפס׳ ח, נאמר: ויאמר אברהם אלהים יראה לו השה; בפס׳ יג, נאמר: וישא אברהם את עיניו וירא והנה איל; ובפס׳ יד, נאמר: ויקרא אברהם את שם המקום ה׳ יראה, אשר יאמר היום בהר ה׳ יראה. ואולי נמצא מדרש השם גם בפס׳ יב: כי עתה ידעתי כי ירא אלהים אתה; ולפי זה תהיינה בסך הכל בהמשך הפרשה שבע חזרות של לשון נופל על לשון, כפי המנהג הרגיל שכבר ציינתיו בכמה מקומות, שמלות המפתח חוזרות שבע פעמים בפרשה[7]. מה שחשוב במיוחד בחזרות אלו הוא פס׳ יד, הקושר את השם שקרא אברהם למקום אל פתגם שכנראה היה נפוץ בישראל בזמן כתיבת הפרשה: בהר ה׳ יראה[8]. וקשר זה יובן רק אם נניח, שאותו ההר שבו עקד אברהם את יצחק בנו, כלומר אחד ההרים שבארץ המוריה, היה דווקא ההר שנקרא לאחר זמן בשם הר ה׳, והר ה׳, כפי שיוצא ברור מכתובים מעין ישע׳ ב, ג; ל, כט; מיכה ד, ב, תהיל׳ כד, ג, ועוד, הוא הר הבית שבירושלים[9]. ואם כן אפוא, המסורת הקובעת שמקום העקדה הוא הר הבית מתאימה לפשוטו של מקרא.

גם המרחק מבאר שבע מתאים לזיהוי זה. מי שהולך ברגל מבאר שבע לירושלים יוכל אחר מהלך שני ימים, בבוקר של יום השלישי, לראות מרחוק את הרי ירושלים.

לפיכך רשאים אנחנו להסיק, שגם בבראׁ כב יש רמז לירושלים ולקדושתה: המקום שצאצאיו של אברהם מקריבים בו את קרבנותיהם לה׳ הוא לפי פרשה זו המקום שנועד

5) עי׳ מה שכתבתי על נוסחה זו בספרי: האלה ענת, עמ׳ 31.

6) הוצעו עליה כמה הצעות, שאינן מתקבלות על הדעת. מה שנראה יותר הוא שהצורה מוריה היא צורה נקבית של השם מורֶה, כדוגמת פוריה, צורה נקבית של פורֶה (השווה אלון מורה, בראׁ יב, ו ואלוני מורה, דבר׳ יא, ל), ואולי כך קראו הכנענים למקום על שם ההוראות והתשובות שכהני המקדש המקומי היו נותנים לשואליהם בשם אלהיהם (השווה חב׳ ב, יח: מסכה ומורה שקר). בפשיטתא, במקום ארץ המוריה, כתוב ארעא דאמוריא, כלומר ארץ האמורי, ואולי אין כאן גרסה אחרת, אלא פירוש, וכך פירש גם הרשב״ם. הוצעו גם תיקונים שונים, מלבד ארץ האמורי (למשל ארץ חמורים; אלון המורה; ועוד).

7) הקשר שבכתוב בין השם מוריה ובין הפועל ראה היה אולי מובן עדיין למתרגמים העתיקים. (עקילס: τῆς καταφανῆ; סומכוס: τὴν ὀπτασίας; וולגאטה: visionis; התרגום השומרוני: חזיתה [בנוסח השומרוני של התורה: המוראה]; ואולי גם תרגום השבעים, τὴν ὑψηλήν, כלומר הגבוהה, כוונתו מקום גבוה הנראה מרחוק).

8) לפי תרגום השבעים, המתרגם כאילו היה כתוב בָּהָר, הכוונה היא: ה׳ ייראה בהר. אבל, אף על פי שרבים ממפרשי זמננו מעדיפים פירוש זה, כנראה אינו אלא טעות הבנה שטעו המתרגמים היווניים.

9) הר נחלתך בשירת הים (שמות טו, יז) הוא דבר אחר: הוא כללה של ארץ ישראל ההררית, שהיא נחלת ה׳. ואף הביסויים מכון לשבתך פעלת ה׳, מקדש ה׳ כוננו ידיך (שם, שם) אינם מתכוונים, כנראה, למקדש מיוחד, אלא לרעיון הכללי של בניית מקדש בארץ היעוד לאחר כיבושה בידי ישראל.

מזמן קדמון לעבודה זו, המקום שבו היה אברהם מוכן להעלות לעולה את יצחק בנו, ושבו העלה לעולה את האיל תחת בנו, העולה הראשונה בתולדות ישראל.

ד.

בעיית פירושו של הביטוי המקום אשר יבחר, החוזר כמה פעמים בס׳ דברים, היא בעיה חמורה ומסובכת ושנויה במחלוקת בין החוקרים. לפי הנוקטים בדעה, שחלקו העיקרי של ס׳ דברים נכתב בימי יאשיהו כדי להכין את ריכוז הפולחן בבית המקדש שבירושלים, מתכוון ביטוי זה דווקא למקדש הירושלמי, ואינו מכנה את העיר בשמה כדי שאפשר יהיה ליחס את הדיבור למשה. לפי כותב שורות אלה, המייחס, על סמך נימוקים רבים, את חיבורו של ס׳ דברים לזמן קדום הרבה יותר מימי יאשיהו, אחד הנימוקים בעד הקדמות הריהו זה, שאילו נכתב עיקרו של הספר בימי יאשיהו מתוך הכוונה האמורה לריכוז הפולחן בירושלים, היה בוודאי ניתן בו רמז, בעקיפין אם לא במישרים, למקום בית הבחירה ולעיר הבחירה. פירוש הביטוי המקום אשר יבחר הוא אחר, ואין כוונתו למקום אחד בלבד. אינו בא אלא לקבוע, שאסור לבני ישראל להקריב קרבנות בכל מקום אשר ירצו: רק בְּמקום שיאושר מפי כהן או נביא בשם ה׳ תהיה העבודה מותרת. ומקום זה יוכל להיות ירושלים, ויוכל להיות מקום אחר או מקומות אחרים, אפילו יותר מאחד בבת אחת, ובלבד שיאושרו בשם ה׳ מפי איש שיהיה מוסמך לכך. רק לאחר שהאישים המוסמכים קבעו שמאז ואילך המקדש שבירושלים לבדו יהיה מקום נבחר לעבודה (ואפשר הדבר, שהצהרה זו ניתנה דווקא בימי יאשיהו), העבודה ביתר המקומות נחשבה לאסורה. ראיה לכך, שכוונת הכתוב היא למקומות שונים, יש לנו במה שכתוב במפורש בס׳ דברים עצמו (כז, ד—ז), על בניית מקדש והקרבת קרבנות על הר עיבל, מיד לאחר שתיכבש הארץ. כידוע, החוקרים הסבורים שהתעודה D׳ יסודו העיקרי של ס׳ דברים, נכתבה לשם ריכוז הפולחן בירושלים, משערים שפיסקה זו, שמדובר בה על הר עיבל אינה שייכת לתעודה D ואינה אלא תוספת מאוחרת. ואולם שיטה זו, המבערת מן העולם את העדויות המתנגדות לדעה הקבועה מראש, אינה שיטה נכונה מבחינה מיתודית.

ירושלים כלולה אפוא במושג המקום אשר יבחר כשם שכלולים בו כל יתר המקומות שיאושרו מפי סמכות ניכרת בישראל בשם ה׳. על ירושלים ניתן כבר האישור מזמן רב, ברמזים הנמצאים בס׳ בראשית.

ה.

לפי רוב המפרשים יש רמז ברור לבית המקדש שבירושלים בפרשת וזאת הברכה. כתוב שם (דבר׳ לג, יב): לבנימן אמר: ידיד ה׳ ישכן לבטח עליו, חופף עליו כל היום, ובין כתפיו שכן. רגילים להניח שהכוונה לבית המקדש של שלמה השוכן על כתפי הרי נחלתו של בנימין. אבל אין פירוש זה מתקבל על הדעת. כנראה ניסוחה של פרשה זו נקבע כבר בתקופת השופטים[10], ומסתבר הדבר, שבמלים אלו מתכוון הכתוב למקדש אשר בבית אל.

ו.

הרמזים לירושלים שמצאנו בספרי התורה אינם רמזים ברורים ומפורשים. נשמעים הם מתוך דברים שנאמרו כאילו בדרך אגב וכסימן מוקדם למה שיקרה בעתיד, וכוונתם ללמד כמבין השיטים על קדמות קדושתה של ירושלים.

בצורתם שלפנינו נוסחו הכתובים כנראה לאחר שכבר נעשתה ירושלים מרכז העבודה לאלהי ישראל, אבל עיקר תכנם היה בוודאי קדום יותר. אי אפשר להניח שכל העניין של פגישת מלכי־צדק מלך שלם עם אברהם בדו אותו מן הלב אחר כיבושה של ירושלם בידי דויד: בוודאי יש כאן מסורת קדומה. וכשם שהיו זכרונות האבות קשורים בבית אל ובשכם ובחברון ובבאר שבע, כך היו קשורים בירושלים, גם לפני שנעשתה ירושלים עיר ישראלית. ובין הנימוקים שהביאו את דויד לידי קביעת ירושלים כמרכז ממלכתו וכמרכז עבודת ה׳ היו כנראה, מלבד הנימוקים המדיניים והגיאוגרפיים והאיסטראטיגיים, גם נימוקים תלויים במסורת קדומה על קדושתה של ירושלים כמקום נועד לעבודת ה׳ מאז ומעולם.

10) כבר דנתי במפורט על עניין זה במאמר מיוחד שנתפרסם בעתון Rivista degli Studi Orientali, כרך יא (1928), עמ׳ 233—253.

האם היתה ירושלים "פוליס" יוונית בימי הפרוקוראטורים?

מאת

א. צ'ריקובר

דעה מקובלת היא בקרב ההיסטוריונים העוסקים בחקר מצבה הפוליטי־המשפטי של ירושלים בראשית התקופה הרומית, שירושלים היתה פוליס לפי המתכונת היוונית. שירר אומר: "רק עיר אחת ביהודה היה לה ערך של פוליס גם לפי המושגים הרומיים־ההלניסטיים, והיא ירושלים[1]. לפי צוקר היה "משטר יווני מוניציפאלי" קיים בירושלים "בעשרות השנים האחרונות של העיר"[2]. שליט סבור, ש"הכל מעיד על ירושלים כעל πόλις במובנה ההלניסטי של המלה"[3]. אלון אומר: "מציאותה של הנהגה עירונית בירושלים המאורגנת בדמות הלניסטית אינה מוטלת בספק"[4]. גם כמה חוקרים אחרים (כגון ביכלר, וולטר אוטו, ודֶסאו) הביעו דעות דומות לאלו.

ברם, אַחְדות־דעות זו מתפוררת כשהמלומדים מעמיקים יותר בחקר השאלה. מי הפך את ירושלים לפוליס יוונית? לפי צוקר ואלון בוצעה הריפורמה על־ידי הורדוס, ואילו דסאו סבור, שהמועצה העירונית נוסדה בירושלים על־ידי אגריפס הראשון[5]. מה היו גבולותיה הטריטוריאליים של הפוליס? ייתכן, שלא הקיפו אלא את הסביבה הקרובה לירושלים; אולם לפי שירר משלה ירושלים על כל ארץ יהודה, ושליט סבור, שירושלים "היתה הפוליס היחידה שפרשה את סמכותה על הארץ כולה" (כלומר, על כל א"י היהודית). חילוקי דעות עקרוניים מתגלים בייחוד בקביעת ערכה של ה־βουλή, מועצתה של ירושלים: כידוע, המועצה היא המוסד הפוליטי המרכזי בעיר היוונית. לפי ביכלר היו בירושלים שלושה מוסדות בעלי סמכות שונה: א) בית־הדין הגדול בלשכת הגזית שמסמכותו לדון בענייני דת ומסורת, והוא היה מורכב מחכמי התורה; ב) הסנהדרין בראשותו של הכוהן הגדול שהיתה מטפלת בעניינים פו־ליטיים; ג) המועצה העירונית של ירושלים[6]. שירר (עמ' 246) חולק על ביכלר ואומר, שכל שלושת המוסדות מוסד אחד הם. צוקר (עמ' 79, 88, ועוד) מבדיל בין בית־הדין הגדול שבלשכת הגזית (שהוא, לדעתו, המשכה של מועצת הזקנים מהתקופה ההלניסטית) לבין המועצה העירונית של ירושלים; ואשר לסנהדרין, אין היא מוסד קבוע כלל, אלא אספת נכבדים, או בית־משפט ארעי, שמכנסים אותם מזמן לזמן לשם התיעצות. לפי אלון, ביטל הורדוס את הסנ־הדרין והנהיג את המועצה העירונית בנוסח יווני; אלא שלאחר מות הורדוס וגלות ארכילאוס "חזר המצב למעשה (הפיזור של אלון) ליושנו . . . והסנהדרין הקיפה את א"י כולה . . . . אלא שאותה צורה שניתנה לה לבולי, כיוון שנשתרשה, לא הופקעה" (הווה אומר, שהסנהדרין היא היא הבולי)[7]. מחמת כל הקשיים האלה, העולים מתוך החקירה, סוף שהמלומדים מודים, שהמצב המשפטי בירושלים הרומית היה מסובך ומעורפל למדי. אלון מדבר על "מציאות מטוש־טשת", שנתהוותה בירושלים עקב כל התמורות הפוליטיות שחלו מימי הורדוס ואילך, ואף צוקר מודה, שמקורותינו אין בהם כדי לברר, באיזו מידה היתה המועצה העירונית של ירושלים גורם היסטורי, ואם בכלל היתה גורם כזה, וכנגד זה אין כל ספק שבבית־הדין הגדול שבלשכת הגזית נשתמר מוסד יהודי מסורתי: "החוקה העירונית ההלניסטית הותאמה איפוא לצרכי עיר־המקדש (Tempelstadt) ירושלים" (עמ' 78־79). מכאן אנו למדים, שההנחה הסתמית בדבר קיום "המשטר ההלניסטי" בירושלים נתקלת בקשיים רבים, ואין בה כדי לפתור את כל השאלות הכרוכות במבנה הפנימי של העיר. המצב המעורפל הזה מחייב את החוקר לבירור חדש של הבעיה, ובראש וראשונה לבדיקה קפדנית של עצם ההנחה בדבר קיומו של משטר הלניסטי בירושלים. למחקר זה מוקדשות השורות שלהלן.

על מה מסתמכים המלומדים בהנחתם, שירושלים היתה פוליס יוונית? הראיה העיקרית היא מכתבו של הקיסר קלודיוס לאנשי ירושלים: המכתב נשלח על שם "האַרכוֹנ־טים, הבּוּלֵי, והעם" של בני ירושלים, כלומר בנוסח שהיו נוהגים לפנות לכל פוליס יוונית[8]. הואיל והמשרד הקיסרי ברומי הכיר בוודאי את מעמדה המשפטי של כל עיר ועיר בקיסרות, הרי לפנינו ראיה חשובה להנחה, שמשטרה של ירושלים היה הלניסטי. והוכחות נוספות הם מוצאים אצל יוסף בן־מתתיהו ובברית החדשה. יוסף מזכיר ב"מלחמות היהודים" את המועצה העירונית (מלח' ב', 331, 336; ה', 144, 532; ו', 354), וחברי המועצה (βουλευταί) נזכרים גם אצל יוסף (מלח' ב', 405) וגם בברית החדשה (מרקוס ט"ו, מ"ב; לוקס כ"ג, נ')[9]. אף ה־δῆμος הירושלמי נזכר כמה פעמים

1) E. Schürer, Gesch. d. jüd. Volkes, II⁴, p. 235.

2) H. Zucker, Studien z. jüdischen Selbstverwaltung, 1936, p. 68

3) א. שליט, המשטר הרומאי בארץ־ישראל, תרצ"ז, עמ' 38.

4) ג. אלון, פראירתין, תרביץ, י"ג, תש"ב, עמ' 18.

5) Dessau, Gesch. d. Römisch. Kaiserreichs, II, 2, p. 795.

6) Büchler, Das Synedrion in Jerusalem und das grosse Beth-Din in der Quaderkammer, 1902.

7) אלון, שם, עמ' 20. בשיחה פרטית עם מר אלון ז"ל, זמן קצר לפני מיתתו החטופה, למדתי ממנו כמה דברים חשובים לעניין השאלות הנ"ל, והוא הוסיף בעל־פה נימוקים חדשים לחיזוק השקפתו.

8) Ἱεροσολυμιτῶν ἄρχουσι βουλῇ δήμῳ; השווה שירר, עמ' 235; צוקר, עמ' 68, 76; שליט, עמ' 123; W. Otto, Herodes, 1913, עמ' 119. הדוגמאות לנוסח הנ"ל בפניית השלטונות הרומאים לערים יווניות מרובות הן מאוד; השווה, למשל, בספרם של Abbott and Johnson, Municipal Administration in the Roman Empire, מס' 30, 35, 36, 54, 68, 71, 75, 76, 80, 82, 83 וכו'.

9) אלון (במאמרו הנ"ל, עמ' 3, הערה 12) מביא גם שני מקומות מן הספרות התלמודית (איכה רבתי, פ"א, וירוש' תעניות, פ"ד, ס"ט, ע"א) המזכירים את הבולווטין של ירושלים.

אצל יוסף, וכן גם ה־ἄρχοντες. אלה הן ההוכחות לקיום המוסדות ההלניסטיים בירושלים הרומית.

דרך המחשבה של החוקרים ברורה למדי: הם מסתמכים על הטרמינולוגיה שבמקורותינו כעל עדות מכרעת לקיום מוסדות פוליטיים מסוימים. ברם, דרך זו אין בה כדי להביא לידי מסקנות ודאיות. בראש וראשונה יש להבדיל בין מקור למקור. המקורות הנאמנים ביותר הן התעודות הרשמיות, ולכן עלינו לנהוג כובד־ראש במכתבו של קלודיוס; אולם אין לנו אמון מלא במקורות הספרותיים, לפי שהטר־מינולוגיה המשפטית שבהם תלויה במידת הנאמנות, המצפון המדעי וההבחנה המשפטית של הסופר. ודווקא המקור הספ־רותי שלנו החשוב ביותר — יוסף בן־מתתיהו — מצטיין באי־בהירות ובחוסר דיוק מוחלט בשימושו בטרמינולוגיה משפטית־פוליטית (ועל כך עוד נייחד את הדיבור למטה). שנית, אל לנו לשכוח, שמקורותינו — מקורות יווניים הם, המשתמשים בטרמינולוגיה הלניסטית גם במקום שהמציאות שהם דנים בה אינה הלניסטית. ייתכן, למשל, שהסנהדרין נקראה בפי היוונים ״בולי״, אולם אין מכאן ראיה, שהיא היתה באמת מועצה מאורגנת לפי הנוסח היווני דווקא (וגם בשאלה זו אשוב לדון למטה). הרי שאין לטרמינולוגיה המשפטית־הפוליטית במקורותינו ערך מכריע, ואין היא אלא עדות מסייעת במקום ששימושה מתיישב עם המציאות ההיסטורית. לפיכך עלינו לבדוק קודם כל, מהי המציאות ההיסטורית שבה שרוייה ירושלים תחת שלטון הפרוקוראטורים הרומיים.

אנו עומדים בראשית שלטונה של רומי במזרח. זמנה של העצמאות הפוליטית של הפוליס חלף ועבר לעולמים. בתקופה הקלאסית של יוון היתה כל פוליס מדינה בזעיר־אנפין, שדגלה בסיסמאות של ״חירות ואבטונומיה״. למן התקופה ההלניסטית אין ״חירותה של העיר אלא זכותה לא לשלם מסים ולא לאכסן את חיילי המלך, ואין ה״אבטו־נומיה״ שלה אלא רשותה לנהל את ענייניה המוניציפאליים בהתאם לרצונה. כמקודם כן גם עתה נתונה הנהלת העסקים בידי המוסדות העירוניים ובעלי המשרות המוני־ציפאליות: אספת העם (ה״הֶאֶקְלֶסִיָה״), המועצה (ה״בולי״) והפקידים (הפְּרִיטַנים״, ה״אַרכּוֹנטים״, וכדומה). חבר האז־רחים הנקרא ״דֵימוֹס״ (עם) מתאסף לאספות כלליות, שבהן בוחרים את הפקידים ומקבלים החלטות שבחשיבות עקרונית; אשר לניהול העניינים השוטפים, הריהו נתון בידי המועצה (המתחלפת בדרך כלל מדי שנה בשנה) והפקידים (הנבחרים אף הם לתקופות קצרות). הווה אומר: הבניין הפנימי של הפוליס לא נשתנה, אלא קמעה קמעה חלו שינויים חשובים בהרכב הסוציאלי של חבר האזרחים. שינויים אלה הם תולדתם של כמה גורמים שונים, כגון ייסודן של ערים יווניות חדשות במזרח, הלניזאציה של ערי המזרח הקדומות, ועוד; הכיבוש הרומי מוסיף על כל הגורמים האלה את הגורם המכריע: את רצונה של רומי להעמיד את שלטונה במזרח על היסודות היציבים (מבחינה כספית) שביישוב העירוני. מכוחם של כל השינויים האלה עולה לעינינו תמונה רבגונית ביותר, המתחלפת לפי הזמן והמקום. זוהי תקופת המעבר שדרכה נמשכת מן החופש המוחלט של הפוליס ביוון הקלא־סית אל השעבוד הגמור של העיר בקיסרות הרומית המאוחרת.

הדימוקראטיה יורדת מן הדוכן: מספר האזרחים המהווים את ה״דימוס״ שוב אינו רב ביותר ורשותם להיות אזרחים בפועל מוגבלת בצנזוס מסוים. האזרחים העשירים הולכים ומרחיבים קמעה קמעה את השפעתם על ענייני העיר, עד שכל הנהלת העסקים עוברת לידיהם. חתחזקות הבורז׳ואזיה מפחיתה בראש וראשונה את ערכו של ה״דימוס״: העם חדֵל למלא תפקיד יוצר בחיי העיר ויורד לדרגת מוסד פורמאלי בלבד. אף־על־פי־כן אינו בטל: המסורת של הפוליס מוסיפה לפעול אף בתקופת־מעבר זו, ואין כמעט עיר שאין בה אספות־עם מסודרות; אף נזכר ה״דימוס״ בקביעות בכל החלטות העיר החשובות, כגון הכרזות חגיגיות לכבוד פקידי רומי הגבוהים, וכדומה. גם המשרד הקיסרי אינו שוכח להזכיר את ה״דימוס״ בפנייותיו אל תושבי העיר. הבחירות למועצה נהפכות לדבר שבצורה בלבד, לפי שהעשירים ידם רב להם להבטיח לעצמם תמיד את המקומות שהם מעוניינים בהם; אולם גם המועצה אינה עוברת מן העולם, ולא זו בלבד אלא שהיא מתחזקת מכוח הרחבת התפקידים שרומי מטילה עליה. גם המבנה הפנימי של חבר האזרחים מוסיף לשמור על צורתו המסורתית: הדימוס מוסיף להיות מחולק ל״פילות״ (כדרך שהיה נהוג כבר בתקופה הקלאסית), וקבלת האזרח לחבר האזרחים מותנית בדרך כלל בסיום חוק שירותו כאֶפֶבּוֹס. הגימנַסיון והאֶפֶבֵּיוֹן הם חלק חשוב מאוד של הפוליס, לפי שתפקידם אינו מצומצם בתחום התרבות בלבד, אלא גם תופסים הם מקום מסוים בחיים הפוליטיים של העיר כשלב מוקדם לקבלת זכויות עירוניות. בסיכום הדברים אנו רשאים לומר: הפוליס היוונית במזרח בתקופת המעבר (כלומר, בסוף התקופה ההלניסטית ובראשית התקופה הרומית) קיפחה, אמנם, את ערכה כחטיבה פוליטית עצמאית ואף שינתה את צורתה הפנימית מדימוקראטיה לאוליגארכיה, אולם על אף השינויים האלה שמרה על המסגרת החיצונית שקיבלה בירושה מן התקופה הקלאסית והגשימה בפועל את החירות המוניצי־פאלית, עד כמה שלא היה בכך משום ניגוד לאינטרסים של השליטים ברומי[10].

10) על מצבה הפוליטי והחברתי של העיר היוונית במזרח בתקופה ההלניסטית והרומית עיין בספרים אלה: Tarn, Hellenistic Civilization, 2nd ed. 59 sqq., 73 sqq., 129 sqq.; Abbott and Johnson, Munic. Admin., passim; A.H.M. Jones, Cities of the Eastern Roman Provinces, passim; id., The Greek City, passim; Cambr. Anc. Hist., XI, 456 sqq. על הרב־גוניות שבאירגונן הפנימי של ערי המזרח בתקופה ההלניסטית עומד באריכות טארן, עמ׳ 129 ואילך, ויסודה קודם־כל בכך, שערי המזרח אף הן מסגלות לעצמן את יסודות התורה ה״פוליטית״ של היוונים ונהפכות ל־πόλεις. לא תמיד ניתן לבדוק, באיזו מידה ביצעו הללו את ההלניזאציה, ויש להניח שהיסודות המזרחיים שבהן נשארו בעינם גם לאחר הפעולה החיצונית של ייסוד העיר. הגלטים, למשל, מפרסמים בתקופה ההלניסטית את החלטותיהם ״מטעם המועצה והעם״, אולם ספק הוא, אם באמת החליפו את אירגונם המסורתי (שהיה ערוך לפי שבטים) באירגון הפוליס שהיה זר לכל עברם הלאומי (עיין עליהם אצל ג׳ונס, East. Provin., עמ׳ 120 ואילך, עמ׳ 406, הערות 18, 19, 20; והשווה Cambr. Anc. Hist. XI, עמ׳ 601). שינוי שם העיר משמש הוכחה מכריעה לכך, שההלניזאציה בוצעה בדרך מעשה

עתה יודעים אנו, מה עלינו לבקש ומה לא לבקש בירושלים, אם מתכוונים אנו לראותה כעיר יוונית. אנו לא נבקש בה משטר דימוקראטי לפי דוגמת אתונה; אף לא את חירות המשא־ומתן הדיפלומטי עם כוחות־חוץ בלא הסכמת הפרוקוראטור הרומי; אף לא סידור צבאי עצמאי. אנו מוכנים גם להסכים מראש, שעשירי ירושלים ידעו לסדר את ענייניהם לתועלתם שלהם ושהמשרות העירוניות היו מרוכזות בקביעות בידיהם. וכנגד זה, אם מבקשים אנו לראות בירושלים פוליס דווקא, אין לנו לוותר על ק־ום ה"דימוס", כלומר חבר האזרחים המתאסף לעתים קבועות ובמקומות קבועים לשם מטרות קבועות (בחירת הפקידים וכו'), ואף לא על המועצה המתחלפת לעתים תכופות, ואף לא על הפקידים הנבחרים מטעם העם. וכן הדין נותן, שיהיו קיימים בירושלים גימנסיון ואפביון כמוסדות־חינוך מטעם העיר לשם הכשרת האדם הצעיר לחיי האזרח לפי הנוסח היווני. שהרי דבר אחד צריך להיות ברור: בלא כל המוסדות האלה אין לחשוב את העיר לפוליס.

ועתה נראה, מה מכל אלה היה קיים למעשה בירושלים של אותה תקופה.

נפתה במ שג "דימוס". כלום היה "דימוס" בירושלים? אם להסתמך על יוסף, ודאי וודאי שהיה קיים, ואף היו נערכות אספות הדימוס הרגילות (ה"אֶקלֶסיות"). אולם בדיקה קפדנית יותר מעלה, שסגנונו של יוסף עלול להטעותנו. יוסף משתמש במונח "דימוס" לסמן בו פעם את ההמון ברחוב (למשל, מלח' ב', 263, 297) ופעם את העם הבא לאספות (למשל, מלח' ב', 411). במשך כל הסיפור על ראשית המרד במלח', משתמש יוסף ללא כל אבחנה בשמות δῆμος ו־πλῆθος, אף־על־פי ש"דימוס" הוא מושג משפטי קבוע (חבר האזרחים בעיר), בשעה ש"פּלֵיתוֹס" פירושו קהל רחב, המון, וכו' [11]). גם בבואו לתאר את המאורעות אחרי גירוש הרומאים מירושלים ממשיך יוסף לנהוג עמעם בטרמינו־לוגיה המשפטית (אם כי בימים אלה דווקא, בהשפעת הקנאים, לובשות אספות העם בירושלים צורה חדשה): במלח' ד', 162 מדבר יוסף על ה"פליתוס" שבא ל"אקלסיה", וב"חיי יוסף" (309 ואילך ו־315) הוא משתמש שוב ב"דימוס" ו"פליתוס" ללא כל אבחנה. ביחוד רגיל הוא לסמן ב"דימוס" את היישוב הירושלמי השוקט ורודף השלום המתנגד לקנאים (למשל, ד', 5־354, ה', 251, ועוד). אם כי מתקבל על הדעת שתחת שלטון הקנאים היו אספות העם בירושלים מושפעות דווקא מרוחם ומתורתם. מכאן ברור, שיוסף לא התכוון לקפל במונח "דימוס" תוכן פוליטי־משפטי מסוים, אלא השתמש בו במשמעותו הרחבה ביותר [12]).

אף־על־פי־כן יש "עם" בירושלים, וה"עם" הזה אף בא לאספות ומקבל החלטות; אלא ש"עם" זה אינו דומה כלל ל"דימוס" של הפוליס היוונית. כבר בימי עזרא ונחמיה היה העם מתאסף לרגל מאורעות חשובים, כגון קבלת ההחלטה על גירוש הנשים הנוכריות או אישור ה"אמנה", אבל אין כל סדר וקביעות באספות אלה. גם הרכבן האישי מצטיין ברבגוניות יתרה. לא זו בלבד, ש"כל העם" בא לאספה (עזרא י', ט'; י', י"ד; נחמיה ח', א'; ט', א'), אלא בין העם הזה נמצאים גם נשים וילדים (עזרא י', א': "קהל רב מאד (מישראל), אנשים, נשים וילדים"; השווה נחמיה י', כ"ט). נמצא, שאין כל הקבלה בין אספות אלה של המון רב, הנקראות לעתים רחוקות ובתור הוראות־שעה לשם אישור (מוסרי יותר מאשר משפטי) של פעולות מסוימות של הממשלה, ובין אספות הדימוס שהן מגופה של החוקה העירונית המסודרת והקבועה. אף בזמנים מאוחרים יותר מתאסף העם לשם קבלת החלטות חשובות, אולם גם לאספות אלה אופי ארעי בלבד: כך, למשל נקרא ה"עם" (πλῆθος) בירושלים ל"אספה" (ἐκκλησία) על־ידי יוסף בן־טוביה מחמת חילוקי־הדעות שנפלו בין הכהן הגדול חוניו השני

תחיקה בבת אחת וקיבלה גושפנקה ממשלתית; אף היו כמה ערים מונות את שנות קיומן לפי תאריך הפעולה החיצונית הזאת של ייסוד העיר. הוכחה נוספת לייסודה של הפוליס היוונית במקום העיר המזרחית משמשת הזכות לטבוע מטבעות; הזכות לטבוע מטבעות זהב וכסף היתה מונופולין של המלכים, ואילו טביעת מטבעות־נחושת נמסרה לערים יווניות (השווה E. Bikerman, Institutions des Séleucides, עמ' 228 ואילך). עיר מזרחית שלא שינתה את שמה ולא קיבלה רשות לטבוע מטבעות משלה, אין בה גופי סימנים של התייוונות, ויש מקום לספק, אם נעשתה פוליס יוונית, — על ירידת ערכן של אספות־העם עיין אצל אבוט וג'ונסון, עמ' 75; מן הדוגמאות המובאות שם ברור, שעם ירידת ערכן של האספות הן גופן לא בטלו. — בתקופה הרומית הפקידים נבחרים כמקודם, אלא שהשלטון הרומי קובע יסודות חדשים לבחירות בהתאם להוקתה הכללית של הפרובינציה; השווה, למשל, כתובת מפריינה משנת 9 לפה"ס (Dittenberger, Orientis Graeci Inscript. Selectae, מס' 458, ש. 78 ואילך). המסורת של הפוליס היתה כה חזקה במזרח, שאף הערים שנוסדו על־ידי שרי־צבא רומאים סיגלו לעצמן את אופיה הכללי של הפוליס (אבוט וג'ונסון, עמ' 85). אף העיר אַנטינוֹאוֹפוֹליס במצרים, שנוסדה בשנת 130 לסה"נ על־ידי הקיסר אדריאנוס, היו לה מועצה ואספות העם, וגם מחולקת היתה ל"פילות" ו"דֵימים", כפוליס יוונית ממש (Camb. Anc. Hist., כרך XI, עמ' 650). — "תקופת המעבר" מגיעה לקצה בימי הקיסרים הפלאוויים; מכאן ואילך מתבססות הערים בפרובינציות המזרחיות על יסודות חדשים; אף סיגלו הללו לעצמן הרבה קווים מן המסורת המערבית (כגון "סנאט" המורכב ממספר מסויים של חברים המתמנים לכל ימי חייהם, במקום "מועצה" הנבחרת מדי שנה בשנה. "מועצות זקנים" — גֶרוסיות — היו קיימות בערים רבות, למשל באלכסנדריה, עיין v. Premerstein, Alex. Geronten vor Kaiser Gaius, p. 57). מכאן שתמונת ערי ביתיניה, כפי שהיא עולה לעינינו ממכתביו הידועים של פליניוס לטריאנוס, אין בה כדי סמוכין להערכת המצב בירושלים בתקופת הורדוס והפרוקוראטורים. — על מוסדות החינוך בערים היווניות (גימנסיון ואפביון) עיין ג'ונס, Greek City, עמ' 220 ואילך; על הקשר בין החינוך באפביון לכניסת האיש הצעיר לחבר האזרחים עיין מכתבו של הקיסר קלודיוס לאנשי אלכסנדריה, Edgar and Hunt, Select Papyri, מס' 212, שורה 53 ואילך. השווה Tauben-schlag, The Law of Greco-Roman Egypt, II, p. 23 sq.

11) השווה מלח' ב', 344 עם 405; בשני המקומות מסופר על אותה אספת־עם עצמה, ופעם קורא לה יוסף "דימוס" ופעם "פליתוס".

12) יש להניח, שהשימוש המופרז במונח "דימוס" ב"מלחמות" חדר לספרו של יוסף בהשפעת אחד מעוזריו (συνεργοί) היווניים, שהטביעו את חותמם הסגנוני על ספרי יוסף בכלל ועל "מלחמות" בפרט; עיין Thackeray, Josephus, The man and the historian, עמ' 100 ואילך. על חשבון אותם העוזרים יש לזקוף את הביטויים δημοτοί (ד', 336) ו־δημοτικοί (ד', 397, 510) ואת הפסוקים המדברים על הכוהן הגדול חנן כעל δημοκρατίας ἐραστής (ד', 320) ועל גוריון כעל δημοκρατικὸς δὲ καὶ φρονήματος ἐλευθερίου μεστός (ד', 358). כל הדיבורים האלה על התכונות ה"דימוקרטיות" של כוהני ירושלים ועשיריה אינם אלא קישוטים ריטוריים.

והממשלה התלמיית (קדמ׳ י״ב, 164). אף "הכנסת הגדולה" שנקראה בי״ח אלול שנת 140 לפה״ס ושהיתה מורכבת "מן הכהנים והעם וראשי האומה וזקני הארץ" (חשמ׳ א׳, י״ד, כ״ח) היתה לה מטרה אחת בלבד — אישור שלטונו של שמעון החשמונאי. תחת הורדוס נקרא העם לעתים לאספות, אולם תפקידו לא היה אלא לשמוע את הכרזות המלך למיניהן (קדמ׳ ט״ו, 381; קדמ׳ ט״ו, 393 = מלח׳ א׳, 550; קדמ׳ ט״ז, 62 ואילך; שם, 132 ואילך); מקום האספות היה בדרך כלל בית־המקדש, ובין המשתתפים היו גם אנשים מחוץ לירושלים (קדמ׳ ט״ז, 62). וגם אחרי הורדוס הוסיף העם להתאסף בבית־המקדש (ביחוד בזמן החגים הגדולים), ופעמים היו אספות אלו מסתיימות בהתפרצויות־מרד סוערות (קדמ׳ י״ז, 200 ואילך; שם, 254 ואילך, ועוד). ברור שאספות מסוג זה אינן ממלאות כל תפקיד משפטי־קונסטיטוציוני. בין ה"עם" בירושלים ובין ה"דימוס" בפוליס יוונית לא היה כל דמיון.

והנה שאלת המועצה. יוסף משתמש בשם βουλή (בולי, מועצה) ב"מלחמות" בלבד; ב"קדמוניות" נקרא המוסד העליון שהיה בירושלים בימי הורדוס בשם סנהדרין (י״ד, 168; 175. ט״ו, 173), ו"בחיי יוסף" (תקופת המרד) נזכרת פעם אחת הסנהדרין (§ 62) ובשאר המקומות ה־κοινόν (65, 72, 190, 254, 309, 341, 393). כלום התכוון יוסף לדייק בטרמינולוגיה משפטית בשעה שהוא מדבר על המועצה? במקום אחד דומה עלינו כאילו רצה לדייק. במלח׳ ב׳, 405 מסופר על "הארכונטים וחברי המועצה" (ἄρχοντες καὶ βουλευταί), שיצאו מירושלים לגבות את המסים לקיסר "מן הכפרים", ובב׳, 407 — על המלך אגריפס ששלח את ה"ארכונטים יחד עם אנשי השלטון" (τοὺς μὲν ἄρχοντας αὐτῶν ἅμα τοῖς δυνατοῖς) אל הנציב לקיסריה, כדי שיגבה בעזרתם את המסים מן ה־χώρα. ברור, שבמקום הראשון הכוונה לכפרים שעל־יד ירושלים, ובשני — לארץ כולה. הואיל ויוסף מזכיר את "חברי המועצה" רק במקום הראשון, יש ידים לסברה, שביקש להדגיש את סמכותה של המועצה העירונית למשול בסביבות ירושלים בלבד, ומכאן ניתנה רשות להסיק, שאמנם קיימת היתה מועצה עירונית בירושלים הדומה בסמכויותיה ל"בולי" שבפוליס יוונית. ברם, אנו שואלים: האם בהכרה גמורה התכוון יוסף לדייק כאן בטרמינולוגיה המשפטית? בדיקה קלה במקומות אחרים תוכיח לנו, שאין הדבר כן. במלח׳ ב׳, 331, מסופר שהנציב פלורוס, בשעה שעמד לצאת את ירושלים, קרא אליו את "הכוהנים הגדולים ואת המועצה" והודיע להם על החלטתו; והוא הוסיף שיש בדעתו להניח בידיהם חיל־משמר בכמות הדרושה להם. מכאן למדים אנו, שהכוהנים הגדולים והמועצה — הן הן שתי האינסטאנציות הגבוהות ביותר בירושלים המייצגות את היישוב היהודי בפני השלטונות הרומיים. אולם במלח׳ ב׳, 301 ו־318 לפנינו אותה התמונה ממש (באי־כוחה הרשמיים של ירושלים בפני הנציב), ועתה משתמש יוסף בטרמינולוגיה אחרת: במקום הראשון כתוב: "הכוהנים הגדולים ואנשי השלטון ונכבדי העיר" (οἵ τε ἀρχιερεῖς καὶ δυνατοὶ τό τε γνωρι-μώτατον τῆς πόλεως), ובמקום השני — "הכוהנים הגדולים והנכבדים" (ἀρχιερεῖς σὺν τοῖς γνωρίμοις). מתוך השוואת שני המקומות האלה אל מלח׳ ב׳, 331 יוצא, שהמועצה הירושלמית היתה מזדהה (בעיני יוסף על כל־פנים) עם ה־δυνατοί וה־γνωρίμοι. ברם, את ה־δυνατοί דווקא שולח יוסף, במלח׳ ב׳, 407, לגבות את המסים מן הארץ כולה, ולא רק מן הכפרים שעל־יד ירושלים. בעל־כורחך אתה אומר, שלא התכוון כלל להבחין אבחנה פרינציפיונית בין "חברי המועצה" מכאן לבין "אנשי השלטון" מכאן, כפי שהנחנו לעיל, אלא השתמש במונחים מן הבא בידו: בעיני יוסף היו "חברי המועצה" חלק מן האריסטוקראטיה הירושל־מית, והוא לא היה מקפיד בבחירת התארים שבהם היה מכנה אותם כל אימת שבא לדבר עליהם[13].

וכלום יכולים אנו, לפי יוסף, לקבוע את הגבולות הטרי־טוריאליים שחלה עליהם סמכותה של המועצה הירושלמית? במלח׳ ב׳, 273, משחרר הנציב אלבינוס מן המעצר את השודדים שנאסרו "על־ידי המועצות המקומיות" (ὑπὸ τῆς παρ' ἑκάστοις βουλῆς). אנו מסיקים מדבריו אלה, א) שמועצות מקומיות היו מפוזרות על־פני כל א״י היהודית, כנראה בהתאם לחלוקת הארץ לנפות אדמיניסטרטיביות (השווה מלח׳ ג׳, 51 ואילך), ו־ב) שיוסף מכנה אותם בשם βουλαί, ממש כמו שהוא מכנה את המועצה הירושלמית, אף־על־פי שאיש לא יחשוד שהערים בהן עמדו היו מאירגנות כ־πόλεις יווניות. ואם כך הוא, הרי דין שתהא המועצה הירושלמית מוגבלת בסמכותה בתחומי ירושלים וסביבתה בלבד. ואולם אין הדבר כן. במלח׳ ה׳, 532, מדובר על מזכיר המועצה הירושלמית שהיה יליד Ἀμμαοῦς, והכוונה לעמאוס

13) ה־πρώτοι δέκα הנזכרים בקדמ׳ כ׳, 194, הם בעיה בפני עצמה. ה"דיקאפרוטיה" ידועה לנו כמשרה לייטורגית בערים הלניסטיות מסוף המאה הא׳ לספה״נ; במאות הב׳ והג׳ נעשים הדיקאפרוטים ועדה עירונית, האחראית לגביית המסים ומסירתם לידי הממשלה הרומית. עיין ג׳ונס, Greek City, עמ׳ 139, 327; אבוט וג׳ונסון, עמ׳ 94, 113, 222, 410. במערב ידועים "עשרת הראשונים" (decemprimi) כבר מימי קיקרו, עיין Pauly-Wiss. Real-Enz., s. v. decemprimi. אפשר היו גם הדי־קאפרוטים בירושלים ועדה בעלת סמכויות מסוימות? תשובה לשאלה זו משיב יוסף עצמו במקום שהוא מספר על הדיקאפרוטים בטבריה (חיי יוסף 13, 57, מלח׳ ב׳, 639): הוא קורא להם δέκα.... οἱ δυνατώτατοι (מלח׳ ב׳, 639; השווה את המקום המקביל בחיי יוסף 168: δέκα τοῦ πλήθους προεστῶτας). נמצא, שאין הכוונה לוועדה כספית (או בעלת סמכות קבועה אחרת) של המועצה העירונית, אלא לעשרת אנשים החשובים ביותר בעיר (כנראה החברים הנכבדים ביותר של המועצה). ומכאן אנו למדים, שבתקופה קדומה זו (אמצע המאה הראשונה) צועדת הדקאפרוטיה את צעדיה הראשונים, ועדיין אין לה דמות קבועה של ועדה כספית, אלא שהדיקאפרוטים ממלאים תפקידים שונים בתוקף היותם האנשים העשירים והמכובדים ביותר בעיר. גם ה"עשרה" מירושלים אינם מוסד בעל תפקידים מסויימים; לפי יוסף, הם יוצאים לרומא בשליחות דיפלומטית שהזמן גרמה: ליישב את הסכסוך שפרץ בין המלך אגריפס השני לבין ראשי העיר. לפיכך סבורני, שהזכרת ה"דיקאפרוטים" אינה מוכיחה על קיומה של מועצה בירושלים לפי המתכונת היוונית; בכלל אין הכרח, ש"עשרת הראשונים" יהיו חברי המועצה דווקא. לשאלה זו עיין אבוט וג׳ונסון, עמ׳ 113: והשווה Pauly-Wiss. RE, s.v. δεκάπρωτοι. יוסף גם אינו אומר זאת: השולחים את ה"עשרה" לרומא הם τῶν Ἱεροσολυμιτῶν οἱ προύχοντες, כלומר האריסטוקראטיה הירושלמית בכללה, ולא המועצה.

(כיום עֻמְוַאס על־יד לטרון), ולא למוצא־קולוניה שעל־יד ירושלים[14]. אנו מכירים עוד חבר אחד של המועצה, והוא יוסף מהרמתה (מרקוס ט״ו, מ״ג; לוקס כ״ג, נ׳־נ״א; השווה מתי כ״ה, נ״ז); מכאן שגם האזור של הרמתה נכלל בתוך ה־χώρα הירושלמית, וכך אנו יורדים מהרי יהודה אל השפלה[15]. ידיעות נוספות הבאות אצל יוסף מרחיבות את שטח סמכותה של מועצת ירושלים עוד יותר. במלח׳ ב׳, 336, מסופר, ש״הכוהנים הגדולים יחד עם בעלי השלטון והמועצה״ יצאו ליבנה לקראת המלך אגריפס. קל להבין, שבאי־כוח האומה יכלו לצאת לקראת המלך לאן שרצו, אולם מה ראתה המועצה העירונית של ירושלים כולה לעזוב את העיר, כדי להקביל את פני המלך הרחק מתחומי סמכותה? ברם, אפשר לתרץ את התנהגותה, אם נניח שגם יבנה נכללה בתחומים אלה, ונמצאה ה־χώρα הירושלמית מתרחבת ונמשכת עד שפת הים. הרי ששאלת השטח של ה־χώρα הירושלמית לא קיבלה אצל יוסף הגדרה ברורה; אולם אם נסכם את כל הידיעות דלעיל — את מוצאם של כמה מחברי המועצה המקומית מחוץ לירושלים, את יציאת המועצה כולה במקרים מסויימים עד שפת הים, את גביית המסים מכל הארץ על־ידי ״בעלי השלטון״, המזדהים אצל יוסף, בין השאר, גם עם חברי המועצה — לא נוכל להימנע מן המסקנה, ש ס מ כ ו ת ה ש ל מ ו ע צ ת י ר ו ש ל י ם ה י ת ה מ ג ע ת ע ד ל ת ח ו מ י ה ה ק י צ ו נ י י ם ש ל א ר ץ־י ש ר א ל ה י ה ו ד י ת, ובלשון הטרמינולוגיה ההלניסטית נאמר, שה־χώρα של ה״פוליס״ ירושלים הקיפה את כל א״י היהודית[16].

ברם, אם כך הוא—מה הוא היחס בין המועצה והסנהדרין? מצאנו, שהמועצה הירושלמית סמכותה היתה יפה לא״י היהודית כולה; ראינו, שמוסד זה ייצג את היהודים בפני השלטונות הרומיים, שקד על גביית המסים, נשא־ונתן עם המלך אגריפס ועם הנציב הרומי, ואף היה ממונה על חיל־המצב של ירושלים בהיעדרו של הנציב. בשני המקומות שמזכיר יוסף את המועצה כגוף פוליטי שלם (ולא רק הבולוו־טין הבודדים), הריהו מזכירה בצד הכוהנים הגדולים (מלח׳ ב׳, 331, 336), וברור שהיא והם בצירופם מייצגים את שלטונות היהודיים. ברם, הברית החדשה מספרת על הסנ־הדרין אותם הדברים ממש שיוסף מספרם על המועצה. אף נזכרת כאן הסנהדרין כמעט תמיד בלווית הכוהנים הגדולים, והיא והם בצירופם מהווים את הרשות היהודית העליונה (מתי כ״ו, נ״ט = מרקוס י״ד, נ״ה = לוקס כ״ב, ס״ו; מרקוס ט״ו, א׳; מעשי השליחים ה׳, כ׳א; שם כ״; כ״ב, ל׳); השלטונות הרומאים רואים בה את הנציגות הרשמית של העם היהודי ופונים אליה בעניינים פנימיים של היהודים (מעשי השליחים כ״ב, ל׳); לסנהדרין ניתנה רשות לדון בעניינים פליליים ולשים אנשים בבית־הסוהר ולהוציאם משם (מעשי השליחים ה׳, כ״א; השווה מה שמספר יוסף במלח׳ ב׳, 273, על המועצות המקומיות — ועל אחת כמה וכמה שאותם הדברים חלים על המועצה הירושלמית). לאור המקומות האלה אין כל ספק, שתפקידיה של המועצה העירונית של ירושלים אצל יוסף ושל הסנהדרין בברית החדשה שווים הם כמעט לכל דבר. והואיל ואין להניח שהיו קיימים בירושלים ש נ י מוסדות בעלי תפקידים שווים, עלינו להסיק שהמועצה אצל יוסף והסנהדרין בברית החדשה אינם אלא מוסד אחד. ואם כן הוא, הרי ה״מועצה״ שוב אינה נציגותה של ירושלים בלבד אלא מוסד המייצג את האומה כולה, וסמכותה אינה מצומצמת בתחום הצר של התפקידים המוניציפאליים. מתוך הברית החדשה מסתבר, למשל, שהסנהדרין היתה בית־דין לעניינים הדת ומורכבת היתה מבני האריסטוקראטיה הירושלמית (הצדוקים) ומחכמי התורה (הפרושים) (מעשי השליחים כ״ג, ו׳ ואילך; והשווה שם ה׳, ל״ד). והרי טיבה זה של הסנהדרין אינו הולם כלל מוסד מוניציפאלי בנוסח הלניסטי[17].

14) על ידיעה זו אני מחזיק טובה לידידי ד״ר ב. מ י י ז ל ר. על עמאוס—עֻמְוַאס עיין אבי־יונה, גיאוגראפיה היסטורית של א״י, תש״ט, עמ׳ 95.

15) לפי אבסביוס והיירונימוס הכוונה להרמתה, שהיתה שוכנת צפונית־מזרחית מלוד, השווה שירר א׳, עמ׳ 233, הערה 23. ועיין בספרו הנ״ל של אבי־יונה, עמ׳ 97.

16) השווה למעלה (עמ׳ 94) את דעותיהם של שירר ושליט; וכן השווה Otto, Herodes, עמ׳ 117, הערה. מסקנה זו אינה מתנגדת לחלוקה האדמיניסטראטיבית של ארץ יהודה ל־11 נפות, לפי המסופר אצל יוסף, מלח׳ ג׳, 51 ואילך: יוסף מטעים בעצמו, שירושלים ״מושלת על כולן כעיר בירה (βασίλειον)״. מיד אחרי 11 הנפות של יהודה מזכיר יוסף את יפו ויבנה, וכן גם את מקומות היישוב היהודי בצפון א״י, אם כי מקומות אלה לא נשתייכו לארץ־יהודה מבחינה אדמיניסטראטיבית: כך מעלה יוסף את הרושם, שירושלים מושלת על כל א״י היהודית.

17) למדנו שהסנהדרין היא היא המועצה; אפשר היא גם בית־הדין הגדול בלשכת הגזית? בשאלה זו מחולקות הדעות. כאמור לעיל (עמ׳ 94), ביקש ב י כ ל ר להבחין בין שלושה מוסדות: בית־דין הגדול בלשכת הגזית, הסנהדרין והמועצה. השערתו זו, בשינויים קלים או חשובים, חוזרת אצל כמה חוקרים. השווה, למשל, א ל ב ק (ציון ח׳ תש״ג, עמ׳ 165 ואילך), המבדיל בין הסנהדרין (בית הדין בלשכת הגזית) לבין הסנהדריות השונות שהן מועצות פרטיות של המושלים; צ י י ט ל י ן (JQR 36, 1945, עמ׳ 109 ואילך; שם, 37, 1946, עמ׳ 189 ואילך), המבדיל בין בית־הדין לעניני הדת בלשכת הגזית (שנקרא, לדעתו, סנהדרין רק אחרי שנת 70) ובין המועצות הפוליטיות הנזכרות אצל יוסף ובברית החדשה; פ י נ ק ל ש ט י י ן (הפרושים ואנשי כנסת הגדולה, תש״י), המבדיל בין הסנהדרין בראשותו של הכוהן הגדול לבין בית־הדין של הפרושים בראשותו של הנשיא; ועוד. אינני יכול להיכנס פה בבירור הפרטים של השאלה המסובכת הזאת וברצוני רק לציין את גישתי העקרונית לבעיה. לדעתי הסנהדרין היא היא בית־הדין הגדול בלשכת הגזית, ושלושה טעמים לדבר: א) מקורותינו משתמשים ללא כל אבחנה בכינוי ״סנהדרין״ לסמן בו פעם את בית־הדין בלשכת הגזית ופעם את המועצה של הכוהן הגדול; ב) המצב המשפטי־הדתי בישראל שולל חלוקת סמכויות השלטון בין מוסד בעל תפקידים פוליטיים מזה ומוסד בעל סמכות דתית מזה: תורת משה, שהיא החוקה היסודית של עם ישראל, אינה מבחינה בין פוליטיקה לדת; ג) אף בסנהדרין משתתפים חכמי התורה (פרושים, ״סופרים״ וכו׳), שהם, כמובן, עיקר חבריו של בית־הדין בלשכת הגזית. הנמקת שלוש ההנחות האלה טעונה מחקר מיוחד.—צ ו ק ר (עמ׳ 62 ואילך, 88 ואילך, ועוד) רואה את בית־הדין הגדול בלשכת הגזית כהמשך ישר של מועצת הזקנים (ה״גרוסיה״), ואילו הסנהדרין לא היתה מוסד קבוע כל עיקר. לדעתו משמשת הלשון ״סנהדרין״ כינוי לכל גוף מייעץ או מהליט, ובעיקר בית־הדין (עמ׳ 54); וה״סנהדרין״ שבימי הורדוס, וכן גם ה״סנהדרין״ שבברית החדשה, אינן אלא מועצות או בתי־דין שונים הנקראים לפעולה מסוימת הדרושה לשעתה לפי יזמת המלך (הורדוס) או הכוהן הגדול, והרכבם משתנה בהתאם לרצונו של היוזם. דומות לכך גם השקפותיהם של אלבק וצייטלין במאמריהם הנ״ל. השערה זו יש לה על מה שתסמוך; אלא נראה לי שיש לקבלה בהסתייגות ולא להפליג עד כדי שלילת עצם קיומה של הסנהדרין כמוסד לאומי מרכזי. אמת נכון

וכך אנו מגיעים בחקירתנו על המועצה הירושלמית לידי מסקנה דומה למסקנה שהסקנו מניתוח המושג "דימוס": אמנם משתמש יוסף בשם היווני βουλή לסמן בו את המוסד העליון של העם היהודי תחת שלטון רומי, ואמנם נזכרים חברי המוסד הזה כ"בולווטין" לא רק אצל יוסף, אלא גם במקורות אחרים; אולם למעשה לא היה המוסד הזה מוסד עירוני חדש הבנוי לפי דמות הלניסטית, אלא המוסד היהודי המסורתי, שהיה קיים בשמות שונים במשך כל תקופת הבית השני. את הרמזים הראשונים לקיומו אתה מוצא כבר בימי עזרא ונחמיה: אני מתכוון ל"חורים וסגנים" הנזכרים תכופות בספרו של נחמיה. אלה היו אנשים בעלי השפעה פוליטית רבה, שנבעה מעושרם וממצבם הנכבד בקרב החברה הירושל־מית. ה"חורים והסגנים" האלה היו אבותיה ומבשריה של "מועצת הזקנים", הידועה בשמה היווני "גֶרוּסִיָה" משנת 200 ואילך[18]. מועצת זקנים זו, בצירופה עם הכוהן הגדול, ייצגה את עם ישראל כלפי חוץ והיתה הרשות היהודית העליונה בשלטון הפנימי. היא נעלמת בתקופת החשמונאים, ומוסד נרחב יותר, "חבר היהודים" (ואולי מועצה שייצגה את ה"חבר"), תופס את מקומה. מסוף שלטונו של יוחנן הורקנוס מתמלא המוסד הזה צדוקים, כלומר באי־כח הארי־סטוקראטיה היהודית, הנושאת את רעיון המדינה והכיבוש; אולם מימי המלכה שלומציון תופסים הפרושים — חכמי התורה הקרובים לשדרות הרחבות של היישוב — את מקומם. בראשית התקופה הרומית מתייחד השם היווני "סנהדרין" למוסד עליון זה; ואף הסנהדרין, בדומה ל"חבר" (או מועצת החבר) בימי החשמונאים, מורכבת היא מבני האריסטוקראטיה היהודית וחכמי התורה. בימי הורדוס מפסידה הסנהדרין את כוחה הפוליטי ולובשת צורה של בית־דין עליון המוסמך לפסוק בעיקר בענייני הדת והתורה[19]. אחרי מות הורדוס היא מחזירה לעצמה מקצת מחשיבותה הקודמת, ותחת הפרו־קוראטורים היא מופיעה שוב כמוסד עליון של היהודים המייצג (יחד עם הכוהנים הגדולים) את הרשות היהודית כלפי־חוץ והפוסק הלכות כלפי פנים. כפי שראינו לעיל, מורכבת הסנהדרין בתקופה הרומית מן הפרושים והצדוקים, כלומר מחכמי התורה ומבני האריסטוקראטיה היהודית, ואין צריך לומר, שאין כל קשר בין המוסד היהודי המסורתי הזה לבין ה"בולי" לפי הנוסח היווני.

ומי הם ה"ארכונטים"? מקורותינו (הברית החדשה ובעיקר יוסף) משתמשים ללא אבחנה בכינויים "ארכונטים", כוהנים גדולים, δυνατοί, γνωρίμοι, ועוד. וכדאי לציין שבמקורותינו נזכרים הכוהנים הגדולים דרך קבע במספר רבים: הווה אומר, שהמקורות אינם מתכוונים לא־תו כ־הן העומד בשנה פלונית בראש השלטון, אלא לחֶבֶר מסוים הקשור בו. זאת ועוד אחרת: המקורות אינם מדגישים את תפקידם הדתי והסוציאלי של ה"כוהנים הגדולים", אלא מטעימים בקביעות את תפקידיהם הפוליטיים, משמע, שהם רואים בהם את השליטים. וכך אנו מגיעים לכלל מסקנה, ששליטי ירושלים היהודית באו מבני המשפחות של הכוהנים הגדולים ושאין הבדל רב בין ה"ארכונטים" וה"כוהנים הגדולים"[20]. למדים אנו, שאין כאן שום דמיון למשטר הפוליס היוונית, שפקידיה וכוהני הפולחן הרשמי בעיר הן שתי רשויות נפרדות. ולא זו בלבד, אלא ראינו לעיל, שהפוליס דוגלת — עוד בתקופה זו — ברעיון בחירת השליטים ואחריותם בפני הדימוס, והרי ברור ש"הכוהנים הגדולים" אינם נבחרים לארכונטים, אלא מתמנים (אולי על־ידי הכוהן הגדול בפועל), בתוקף שייכותם למשפחות המיוחסות למשרות שונות, הקשורות בענייני בית־המקדש, כיאות למדינה "תיאוקראטית". מצב זה משתקף, בין השאר, מתוך הברייתא הידועה המתארת את ממשלת ישראל לפני נפילתה כשלטון בלתי־מוגבל של האוליגארכיה הכוהנית, ואף מתאשר הוא ע"י העובדה, שמיד אחרי המהפכה פתחו הקנאים את שערי הכהונה הגדולה לפני מעמד הכוהנים כולו, ע"י שהנהיגו את בחירת הכוהן הגדול על־פי גורל[21].

הדבר, ש"סנהדרין" יכול שתשמש כינוי לכל גוף מייעץ וכל בית־דין (השווה ביקרמן, ציון ג׳, תרצ"ח, עמ׳ 356 ואילך; Hoenig ב־JQR 37, עמ׳ 179 ואילך); אולם אין מכאן ראיה, שבכל המקומות הרבים במקורותינו המזכירים את ה"סנהדרין" הכוונה למועצות ולבתי־דין ארעיים כאלה. עלינו לבחון כל מקום ומקום לפי עצמו. ושמא ראוי לנקוט כלל זה בהבחנה בין הסנהדרין המרכזית לבין הסנהדריות הארעיות: אם הלשון "סנהדרין" באה בלוויית שם־עצם ברבים המגדיר את מהות המשתתפים בה (כגון σ. τῶν φίλων, σ. τῶν συγγενῶν או σ. τῶν κριτῶν), הכוונה למועצה או לבית דין שהורכב בכוונה תחילה לשם דיון בשאלה אחת מסוימת; וכך אתה מוצא פעמים הרבה בימי הורדוס (עיין רשימת המקומות אצל Otto, Herodes, עמ׳ 86, הערה 11). גם המקומות המדברים על פעולת ההרכבה של הסנהדרין (קדמ׳ כ׳, 200, 216: καθίζειν συνέδριον) מתכוונים למקרים בודדים כנ"ל, כי הלשון καθίζειν δικαστάς הוא מונח טכני להרכבת בתי־הדין למיניהם (כך הוא שימושו של דיבור זה בפאפירוסים, השווה, למשל, P. Gurob 2, שורה 6 ו־9). ברם, פעמים תכופות מדברים מקורותינו על ה"סנהדרין" ללא כינוי־לוואי, כגון בקדמ׳ ט"ו, 173 (תקופת הורדוס), וכמה וכמה פעמים בברית החדשה, או במשנה (הסנהדרין הגדולה, או סנהדרין סתם = בית־דין הגדול בלשכת הגזית, עיין סנהדרין א׳, ו׳; ד׳, ג׳; מידות ה׳, ד׳; סוטה ט׳, י"א; קידושין ד׳, ה׳). במקומות כגון אלה יש להניח, שהכוונה לסנהדרין בה"א הידיעה, כלומר למועצה העליונה של עם ישראל.

18) הגרוסיה נזכרת בפעם הראשונה בהצהרתו של אנטיוכוס השלישי מלך סוריה, בה הוא קובע את מעמדה המשפטי של ירושלים (קדמ׳ י"ב, 142); היא נזכרת אחרי־כן כמה פעמים בימי שלטונם של הכוהנים המתייוונים ובימי החשמונאים הראשונים; עיין המקומות אצל שירר, ב׳, עמ׳ 241.

19) אופיה זה של הסנהדרין בימי הורדוס מסתבר מתוך השוואה בין הסנהדרין בימי החשמונאים לבין זו שבימי הפרוקוראטורים (כפי שהיא ידועה לנו מן הברית החדשה ומן המשנה): הראשונה היא מועצה מדינית עליונה הדנה בכל ענייני המדינה (שמה החשמונאי — "חבר היהודים" — טבוע על המטבעות), והשנייה — עיקרה בית־דין גבוה לענייני פוליטיים־דתיים. המעבר ממועצה מדינית לבית־דין העוסק בעיקר בענייני הדת חל בין תקופת אלכסנדר ינאי ובין הפרוקוראטורים, כלומר בסוף ימי החשמונאים ותחת הורדוס. — לשאלת תפקידה הפוליטי של הסנהדרין עיין במאמרו של אלון, ציון ג׳, תרצ"ח, עמ׳ 300 ואילך. והשווה י. קלוזנר, היסטוריה של הבית השני, ג׳, עמ׳ 96 ואילך (תש"י).

20) צוקר, עמ׳ 77 ואילך, אף מזהה את הכינויים ἄρχοντες ו־ἀρχιερεῖς, ויש יסוד להנחה זו. אמנם, ייתכן שגם בני משפחות חילוניות מקרב עשירי ירושלים עתים היה עולה בידם לחדור לתוך חבר הארכונטים, אבל אין ספק, שעיקר השלטון היה מרוכז תמיד בידי הכוהנים דווקא.

21) חמש משפחות של כוהנים תפסו את כל המשרות והשתלטו בכוח על היישוב הירושלמי: "הם כוהנים גדולים ובניהם גזברין וחתניהן אמר־כלין . . ." (תוספתא מנחות י"ג, כ"א = פסחים נ"ז, ע"א). — על בחירת הכוהן הגדול לפי גורל מספר יוסף בהתמרמרות במלח׳ ד׳, 152 ואילך.

וכאן שוב עומדים אנו בפני מסורת ארוכה: השלטון הרב של הכוהן הגדול תחילתו בימים שתכפו לשיבת ציון, ובייחוד אחרי נסיונו הבלתי־מוצלח של זרובבל להחזיר את עטרת מלכות בית־דוד ליושנה. והדברים ידועים ואין צורך לחזור עליהם.

היוצא לנו מדברינו, שבירושלים, תחת שלטון הפרוקו־ראטורים, היו קיימים ה"ארכונטים" וה"בולי" וה"דימוס", אלא שהארכונטים אינם ארכונטים, והבולי אינה בולי, והדימוס אינו דימוס. מבעד לשמות היווניים, השאולים מן העולם ההלניסטי, משתקפים מוסדות יהודיים עתיקים, פרי התפתחות פנימית של עם ישראל במשך דורות רבים. כדרך שאתה מוצא תכופות במזרח, לפנינו קליפה מערבית בלבד, והגרעין המזרחי בעינו עומד. קל לבאר, למה משתמשים מקורותינו בכינויים יווניים לסמן בהם את המוסדות היהודיים: המקורות האלה כתובים ברובם בשביל הקורא היווני, ומטבע הדברים שהם נוקטים מונחים הנשמעים לאוזנו של הקורא הזה. יתר על כן: אנו רשאים לשער, שחלק מסויים של היישוב הירושלמי עצמו (היוונים, הרומאים ואלה מן היהודים שעמדו במגע תמידי אתם) אף הוא היה רגיל לקרוא לסנהדרין "בולי" ולכוהנים הגדולים "ארכונטים": שהרי למעשה היתה הסנהדרין המועצה העליונה של היהודים, כשם שהכוהנים הגדולים מילאו למעשה את תפקיד השליטים. ירושלים היהודית, בסוף תהליך ממושך של התפתחות טבעית במשך דורות, לבשה היא עצמה צורה פוליטית מסוימת, שלא היתה רחוקה כל כך מצורתה הידועה של הפוליס. אף ירושלים משלה על הסביבה ככל פוליס יוונית, אף בה היה קיים מעמד של פקידים גבוהים ששלט בעם, ואף בה נמצאה המועצה המרכזית המורכבת מבאי־כוחם של נכבדי הישוב; ואף אספות־עם היו נערכות בירושלים. אמנם, כל הדמיון הזה לא היה אלא חיצוני בלבד, כפי שראינו לעיל, אבל מי היה מחויב לבדוק את המצב בדיקה משפטית קפדנית, כדי להעמיד את האנשים על טעותם? ובייחוד פתוחים היו לטעות אנשי הדור הזה דווקא, שהרי לא בתקופה קלאסית אנו עומדים, אלא בראשיתה של התקופה הרומית, כלומר בתקופת המעבר, שעה שהפוליס היוונית קיפחה הרבה מרעננותה ומוכנה היתה היא עצמה לעשות כמה ויתורים לתנאי הזמן. העיר המזרחית והפוליס היוונית, שתיהן התקרבו קמעה קמעה זו לזו, עד שבתקופה מאוחרת יותר, בימי הסֶוֶרים, נמחק כמעט כל הבדל ביניהן, ושתיהן נהפכו למכשיר בידי הממשלה הרומית לסחיטת מסים מן היישוב המשועבד[22].

[22] דוגמה מעניינת לערים מזרחיות הלובשות קמעה קמעה צורה של ערים יווניות הן ה"מטרופוליות" במצרים (כלומר הערים הראשיות במחוזות). בתקופה התלמיית ובראשית התקופה הרומית לא היו ערים אלו אלא מקום מושבם של פקידים מחוזיים, שקיבלו את הוראותיהם מן המרכז באלכסנדריה. אולם במאה השנייה לסה"נ אנו מוצאים בהן "ארכונטים", כלומר באי־כוח היישוב המקומי המטפלים בעניינים המוניציפאליים; פקידים אלה מאוחדים בתוך "חבר הארכונטים" (κοινὸν τῶν ἀρχόντων), שהוא למעשה מועצה עירונית. ומכאן, שהריפורמה המוניציפאלית של ספטימיוס סווירוס, שהפכה את המטרופוליות ל־πόλεις ונתנה לכל אחת מהן את המועצה (βουλή), לא הביאה חידושים עקרוניים במבנה הפנימי של הערים. עיין

וכיוון שנעשתה הטרמינולוגיה היוונית שגורה במזרח, שוב אין תימה, שגם המשרד הקיסרי ברומי היה מושפע ממנה. ראינו, שפנייתו של הקיסר קלודיוס לאנשי ירושלים — Ἱεροσολυμιτῶν ἄρχουσι, βουλῇ, δήμῳ — משמשת הוכחה מכריעה לחוקרים לטובת השקפתם על אופיה היווני של העיר. אמת נכון הדבר: המשרד המרכזי ברומי ידע מה שכתב. אבל הוא אסף את ידיעותיו על המתרחש בפרו־בינציות מתוך הדינים־וחשבונות שנשלחו אליו מן הפקידים במקום, והלא ראינו לעיל, שהפרוקוראטורים ושאר פקידי רומי בירושלים הכירו בכוהנים הגדולים ובסנהדרין בחינת ממשלה מקומית המייצגת את היהודים; ומי יכול לומר בוודאות, שלא קראו הם עצמם לרשויות אלו בשם "אר־כונטים" ו"מועצה", כפי השימוש הרגיל במונחים אלה בכל המזרח ההלניסטי? בעקבותיהם סיגל גם המשרד הקיסרי לעצמו את הטרמינולוגיה הזאת. ואף־על־פי־כן ידע שאין היא הולמת את המצב במלואו, ולכן הוסיף לפנייה הרגילה עוד פנייה שניה: Ἰουδαίων παντὶ ἔθνει. לצורך מה באה תוספת זו? צוקר (עמ' 77) סבור, שקלודיוס התכוון כאן ליהודי העולם כולו, אולם אין סברה זו מתקבלת על הדעת, משום שתוכן המכתב (השאלה בידי מי יהיו נמצאים בגדי הכהונה הגדולה) נוגע לשלטונות היהודיים בארץ יהודה בלבד. נראה, שהמשרד הקיסרי הבין שבעניין זה לא "הפוליס" עיקר, אלא הכוח העומד מאחוריה, והוא—"האומה היהודית"; ואמנם, ה"פוליס" אינה נזכרת בכלל במכתב, ולעומת זאת מדבר הקיסר על האומה (τοῦ ἔθνους ὑμῶν κηδεμονίᾳ) ומבסס את החלטתו החיובית בדבר בגדי הכהונה על העיקרון הכללי הנותן לכל עם את הרשות "להשתמש בנימוסי הדת לפי חוקת האבות" (ἑκάστους κατὰ τὰ πάτρια θρησκεύειν). מכאן ברור, שקלודיוס, המדבר פה על "בגדי הקודש", אינו רואה בלובשים אותם "ארכונטים" של ירושלים, אלא באי־כח האומה, כשם שכל המכתב דן לא בשאלה מוניציפאלית, אלא באחת הבעיות הכואבות של הפולחן. הווה אומר, שהתוספת היא עיקרה של הפנייה, והפסוק הפותח אינו אלא קישוט ריטורי־משרדי הבא מתוך ההרגל לפנות לערים יווניות. בנידון זה אין כוח ההכרע של התעודה הרשמית גדול מכוח ההכרע של דעותיו של סופר פלוני־אלמוני.

ועוד עלינו לעמוד על שאלה כרונולוגית. המניחים שירושלים קיבלה מעמד של עיר יוונית, חייבים לענות על השאלה, מתי ועל־ידי מי נעשה דבר זה? הדעה המקובלת תולה את הריפורמה ההלניסטית בהורדוס. יש אומרים, שהורדוס ביטל את הסנהדרין, והמוסד הנזכר בשם זה בימיו אינו אלא בית־דין ארעי שהיו מרכיבים אותו בשעת הצורך לפי פקודת המלך; את מקום הסנהדרין תפסה המועצה לפי הנוסח ההלניסטי. כבר ציינתי לעיל (הערה 17), מה הן תכונותיה של שיטה זו בכללה; ועתה רק אוסיף דברים מעטים על תקופת הורדוס בפרט. מתוך בדיקת מגמותיו הפוליטיות של הורדוס אין להעלות כל מסקנה בשאלה זו:

עתה לשאלה זו במאמרו של Wegener בקובץ Symbolae ad ius et historiam antiquitatis pertinentes J. C. van Oven dedicatae, Leiden, 1946, p. 160 sqq.

הורדוס היה עריץ ושלט שלטון יחיד במדינה, ולפיכך יכול היה לבטל בקלות את המוסד שריח העצמאות היה נודף ממנו; אולם הוא לא היה מעוניין להרגיז את היישוב היהודי למעלה מן המידה. אף אין להגזים בשאיפות ההלניסטיות של הורדוס: אלה היו שאיפות פוליטיות בעיקרן, ותפקידן היה להפגין כלפי חוץ את נכונותו ללכת בעקבות אדוניו ברומי. הורדוס היה מוכן לבנות ערים יווניות בא״י, להושיב בהן סורים מתייוונים, להקים בירושלים ובסביבתה איצטדיון, תיאטרון ואמפיתיאטרון, לסדר בירושלים משחקי התגוששות בשביל העולם היווני הבין־לאומי, אולם בשום מקום לא נאמר, שהוא נתכוון להכריח גם את היהודים שישתתפו במנהגים הלניסטיים אלה: ה־Kulturkampf לא היה חלק מתוכניתו[23]. לפיכך איני יכול להסכים לדעת האומרים, שהורדוס ביטל את הסנהדרין ושם במקומה את המועצה היוונית: ריפורמה כזאת לא רק שאינה נובעת בהכרח ממצב העניינים בימיו, אלא גם מתנגדת לקוו הפשרני במדיניותו כלפי העם היהודי.

עוד פחות מזה מתקבלת על הדעת השערתו של דסאו (למעלה, עמ׳ 94). המייחס את הריפורמה ההלניסטית לאג־ריפס הראשון: מלך זה שמר בקפדנות על היחסים הטובים עם החכמים ולא עלה על דעתו כלל לפגוע בקיום המוסדות המסורתיים[24]. ואם תאמר, שמא נתגשמה הריפורמה בימי הפרוקוראטורים ולפי יזמתם?—הרי דבר זה מתנגד לשיטתה של רומי, שהיתה מרשה לארצות הנכבשות "לחיות לפי חוקי האבות"[25]. רשות זו ניתנה, כידוע, לא פעם גם ליהודים[26], ואין כל טעם להניח ששלטונות רומי, מאבגוס־טוס ועד קלודיוס, נקטו ביחס ליהודים פוליטיקה המתנגדת לרוח המדיניות הרומית בכלל ולעמדתו של אבגוסטוס כלפי היהודים בפרט (השווה קדמ׳ ט״ז, 162 ואילך). שהרי ברור: מתן מעמד של עיר יוונית לירושלים סותר את מנהגי האבות המסורתיים.

עלי להוסיף עוד נימוקים אחדים שאין להם כוח הכרע לפי עצמם, משום שהם מיוסדים על argumentum ex silentio, אך בתוך מערכת כללית של הוכחות יש בהם משום חיזוק וסיוע. המקורות מספרים, שהורדוס בנה בירושלים תיאטרון, אמפיתיאטרון ואיצטדיון, ובה בשעה הם עוברים בשתיקה על הקמת מוסדות־חינוך יווניים, כגון גימנסיון ואפביון. אם נזכור, שספרי החשמונאים, במקום שהם מדברים על הרי־פורמה ההלניסטית של שנת 175, מזכירים דווקא את הקמת המוסדות האלה, נבין שהיהדות המסורתית היתה רגישה בייחוד לעניין זה, ואילו בנה הורדוס גימנסיון בירושלים, קשה היה לתרץ את שתיקתו של יוסף. והרי בלי גימנסיון אין גם פוליס, לפי שהעיר היוונית עומדת על המוסד הזה לא בבחינת התרבות בלבד, אלא גם בבחינת אירגונה האזרחי (עיין למעלה, הערה 10). שנית, אין כל רמז במקורות לביטול מעמדה הקודם של ירושלים וחילופו במעמד של עיר יוונית; והרי ריפורמה כזו לא היתה דבר של מה בכך, ושוב אין להבין את שתיקתו של יוסף. שלישית, לא נמצאה בחפירות אף כתובת אחת מירושלים בנוסח הידוע: "נראה טוב בעיני המועצה והעם" (ἔδοξε τῇ βουλῇ καὶ τῷ δήμῳ), נוסח השכיח בכתובות רבות כל כך מכמה וכמה מקומות אחרים. ובכלל אין כתובות בעלות תוכן פוליטי מירושלים, חוץ מהכתובת המפורסמת האוסרת על הזר להיכנס לבית־המקדש פנימה[27]. הואיל ולא מעט חפרו בירושלים ובסביבתה, הרי היעדר הכתובות כשלעצמו אומר דרשני, וכל זמן שלא נמצאו ראיות חותכות לקיומו של משטר הלניסטי בירושלים בתקופת הפרוקוראטורים, אני מעדיף להניח, שמשטר זה לא היה קיים, ומשטרה האמיתי של ירושלים היה תוצאה טבעית מהתפתחותה ההיסטורית של העיר — ושל עם ישראל כולו — במשך מאות שנים.

23) אין כל דמיון בין הורדוס לבין הכוהנים הגדולים יאסון ומינילאוס, שהתייוונות היהודים היתה סעיף עקרוני בתוכניתם הפוליטית־התרבותית (עיין מאמרי "אנטיוכיה בירושלים" בקובץ מאמרים לכבודו של פרופ׳ י. נ. אפשטיין). ודא׳, שהפוליטיקה חפילהלנית של הורדוס פגעה ברגשות הדתיים של העם היהודי (עיין קדמ׳ ט״ו, 267 ואילך); אולם עובדה היא שמעולם לא ביקש לכפות על היהודים את ההלניזאציה בכוח הזרוע (ופעם אחת אמר זאת בדיבורים ברורים: βίαν [v.l. βίᾳ] μὲν ἐπάγειν ἄκαιρον ᾤετο, קדמ׳ ט״ו, 277). ופעם אחרת אף הסביר ליהודים, שאת כל הפוליטיקה הפרו־הלניסטית הוא עושה, כביכול, לפי פקודה מפורשת מרומי (קדמ ט״ו, 330). עתים ראה צורך לכבד את דעת הפרושים ואת רגשות העם בכלל, ובבנין בית־המקדש שמר בקפדנות על האיסור האוסר על לא־כהנים להיכנס לבית־המקדש פנימה (עיין Otto, Herodes, עמ׳ 102 ואילך; Jones, The Herods of Judaea, עמ׳ 93 ו־105). Otto, הרואה בהורדוס אדם המסור בכל לבו לתרבות היוונית והמשתדל להרביצה בקרב עמו (עמ׳ 107). תולה בו, לדעתי, שאיפות שלא היו לו מעולם. נכונה יותר השקפתו של מוֹמיליאַנו המדבר על מפעלו של הורדוס כעל "הלניזאציה שטחית" (CAH X p. 332).

24) עיין עתה, Jones, op. cit., עמ׳ 209 ואילך.

25) רשיונות כאלה ניתני, למשל, במספר רב לערים יווניות באסיה הקטנה; השווה את ההחלטות של "חבר" הליקיים משנת 89 לפהס״פ (אבוט וג׳ונסון, מס׳ 15), של טאַבאַי משנת 82 (דיטנברגר, OGIS, מס׳ 442), של סטראַטוֹניקיה משנת 81 בערך (שם, מס׳ 441, ש. 45 ואילך), של טֶרְמֶסוֹס משנת 71 (אבוט וג׳ונסון, מס׳ 19), של פֶּרגַמוֹן משנת 46 (דיטנברגר, מס׳ 449), של חיוס משנת 14/5 לספ׳ (אבוט וג׳ונסון, מס׳ 40), של רודוס משנת 51 לספ׳ (שם, מס׳ 52), ושל לאגינה־סטראטוניקיה משנת 96/7 לספ׳ (שם, מס׳ 67). מדוגמאות אלה (שאינן ממצות את כל החומר) ניתן להסיק, שבאופן עקרוני היתה רומי מאשרת לערים ולעמים במזרח את מעמדם הפוליטי שלהם: ואמנם לא היתה מכניסה שינויים בו אלא במקרים יוצאים מן הכלל (בעיקר כעונש על מעשי איבה כלפיה).

26) השווה קדמ׳ י״ד, 195, 199, 213 ואילך, 223, 227, 235, 242, 246, 258, 260 ואילך, 263; ט״ז, 163, 171, 172; י״ט, 283 ואילך, 290, ועוד. בעניין זה היו הרומאים ממשיכים את המסורת של המלכים ההלניסטיים: השווה את הצהרת אנטיוכוס השלישי, קדמ׳ י״ב, 142. כדאי לציין, שגם מכתבו של קלודיוס בקדמ׳ כ׳, 11 ואילך, שבו מסתייעים המלומדים בחינת הוכחה מובהקת לקיום המשטר ההלניסטי בירושלים, מזכיר אף הוא את רשות היהודים לנהוג לפי מנהגי האבות: בדברו על החזרת הלבוש של הכוהן הגדול לרשות היהודים, אומר הקיסר, שהוא עושה ליהודים חסד זה בגלל רצונו "שכל אחד יקיים את פולחנו הדתי בהתאם למנהגי האבות" (ἑκάστους κατὰ τὰ πάτρια θρησκεύειν).

27) דיטנברגר, מס׳ 598. — אין צריך לומר, שהכתובות שעל גבי הקברות, הגלוסקמאות וכו׳, אין להן ערך פוליטי.

המנזרים היווניים־אורתודוקסיים בעיר העתיקה בירושלים

ריכב (בוני) רובין

בעיר העתיקה בירושלים מרוכזים מבני קודש רבים של העדות הנוצריות השונות. לא מעטים מביניהם הם מבנים עתיקים, או מבנים חדשים הניצבים באתרים של מבנים קדומים ומשמרים את המסורות הקדומות. אחת העדות הנוצריות החשובות היא העדה היוונית־אורתודוקסית. לעדה זו יש רכוש רב, הן 'חילוני' (בתי מגורים, חנויות וכדומה) והן 'דתי' (מנזרים וכנסיות). במאמר זה יידונו מבני הקודש של העדה היוונית־אורתודוקסית על תולדותיהם ותפרוסתם.[1]

תולדותיהם של המנזרים

עשרים המנזרים השייכים לעדה זו לא הוקמו בתקופה אחת. אחדים הוקמו כבר בתקופה הביזאנטית, אחרים במשך ימי הביניים ובתקופה הממלוכית וה־עות'מאנית ואחדים רק במאה הקודמת ובראשית המאה הנוכחית. במשך השנים הוכנסו בהם שינויים, נערכו שיפוצים או נוספו להם תוספות עד שנשתנתה צורתם, במידה קטנה או גדולה, ושוב אינם נראים כפי שנראו בעת ייסודם. כמו כן עברו עליהם תקופות פריחה ושפל שהשאירו את רישומן במבנים. סקירת המקורות ההיסטוריים וניתוח הידיעות המצויות בהם יש בה כדי ללמדנו מתי הוקמו המנזרים השונים. להלן סקירת המבנים על־פי התקופות שבהן הוקמו.

התקופה הביזאנטית. בתקופה הביזאנטית היתה ירושלים אחד המרכזים החשובים של העולם הנוצרי ולפיכך היו בה כנסיות רבות מאוד. אחדות מהן נהרסו לחלוטין, מחלק שרדו רק קטעים ואחרות השתמרו תוך שינויים ושיפוצים עד ימינו. אחדות מן הכנסיות האלה שהשתמרו נמצאות כיום בידי היוונים־אורתודוקסים ושייכות משום כך לתחום דיוננו.

ב'מפת ירושלים בתקופה הביזאנטית' שלו ציין אבֶל, בין היתר, את כנסיית יוחנן המבשר, כנסיית תיאו־דורוס הקדוש, כנסיית גיאורגיוס הקדוש (הסמוכה לרובע היהודי), מנזר הספודאים (σπουδαῖοι), שמ־מערב לכנסיית הקבר, ואת מנזר מיכאל המלאך.[2] מקורות רבים מאשרים את דעתו של אבל שאכן נתקיימו בתקופה הביזאנטית המנזרים האלה:

כנסיית יוחנן המבשר נבנתה ככל הנראה במאה ה'ה (לדעת אבל, לפני שנת 451), נהרסה בתקופת הכיבוש הפרסי בשנת 614 ושופצה מאוחר יותר בידי הפטריארך תיאודוסיוס בסיועו של יוהנס אלימון, פטריארך אלכסנדריה.[3] גם דיקי, שבדק את הכנסייה וגם קרופוט, המתייחס לסגנון כותרותיה, מתארכים את ייסוד הכנסייה למאה ה'ה.[4]

כנסיית תיאודורוס הקדוש מוזכרת בכתבי קירילוס מסקיתופוליס.[5] אין כל אפשרות להוכיח בוודאות את זיהויה של כנסיית תיאודורוס הביזאנטית עם המנזר הנושא את שמו של קדוש זה והמצוי כיום בקרבת קזה נובה. זיהוי זה הציעו וינסן ואבל והוא נתקבל בידי אחרים.[6]

מנזר הספודאים היה ללא ספק בתחום שבו נמצא כיום המנזר היווני הגדול. מנזר זה נוסד בידי הפט־ריארך אליאס 'הערבי', כדי לרכז בו את הכמרים־הנזירים המשמשים בכנסיית הקבר. לפיכך, גם מבחינת המיקום וגם מבחינת התפקוד, יש המשכיות ממנזר הספודאים בעבר למנזר היווני הגדול בהווה.[7]

כנסיית מיכאל המלאך מופיעה אצל אבל כבי־זאנטית, אך הוא אינו מנמק מדוע שייך אותה לתקופה זו. בחיבור גיאורגי מן התקופה הביזאנטית, שחובר בירושלים והמתייחס לכנסייה בשם זה, מוזכרת 'כנ־סייה המוקדשת למיכאל המלאך העליון'.[8] לפיכך, ייתכן שכנסייה זו התקיימה כבר בתקופה הביזאנטית והי־דיעות על שייכותה לגיאורגים ולסרבים בימי הביניים מחזקות אפשרות זאת, גם אם לא ניתן להוכיחה בצורה חד־משמעית.

נוסף על כנסיות אלה נזכרות במקורות הביזאנטיים פעמים אחדות כנסיית אברהם אבינו, הסמוכה לכנסיית הקבר, מדרום לה וכנסיית יעקב הקדוש (אחי־ישו), הצמודה לבית הטבילה של כנסיית הקבר.[9] אין כל ספק, ששתי כנסיות אלה זהות לכנסיות היווניות הנמצאות כיום מדרום לכנסיית הקבר, ממערב לחצר הכנסייה וממזרח לה.

התקופה הערבית הקדומה. ממקורות התקופה הערבית הקדומה עולה תמונה חלקית. כנסיות אחדות מוזכרות פעמים רבות, ואחרות אינן נזכרות כלל. מבין המנזרים והכנסיות הנדונים נזכרים במקורות המנזרים והכנסיות האלה: מנזר הספודאים, שהמשיך להתקיים ממערב לכנסיית הקבר ובמרכזו כנסייה המוקדשת למרים הבתולה; גם מנזר תיאודורוס הקדוש, שנזכר בתקופה הביזאנטית, ממשיך להתקיים בתקופה זו; גם

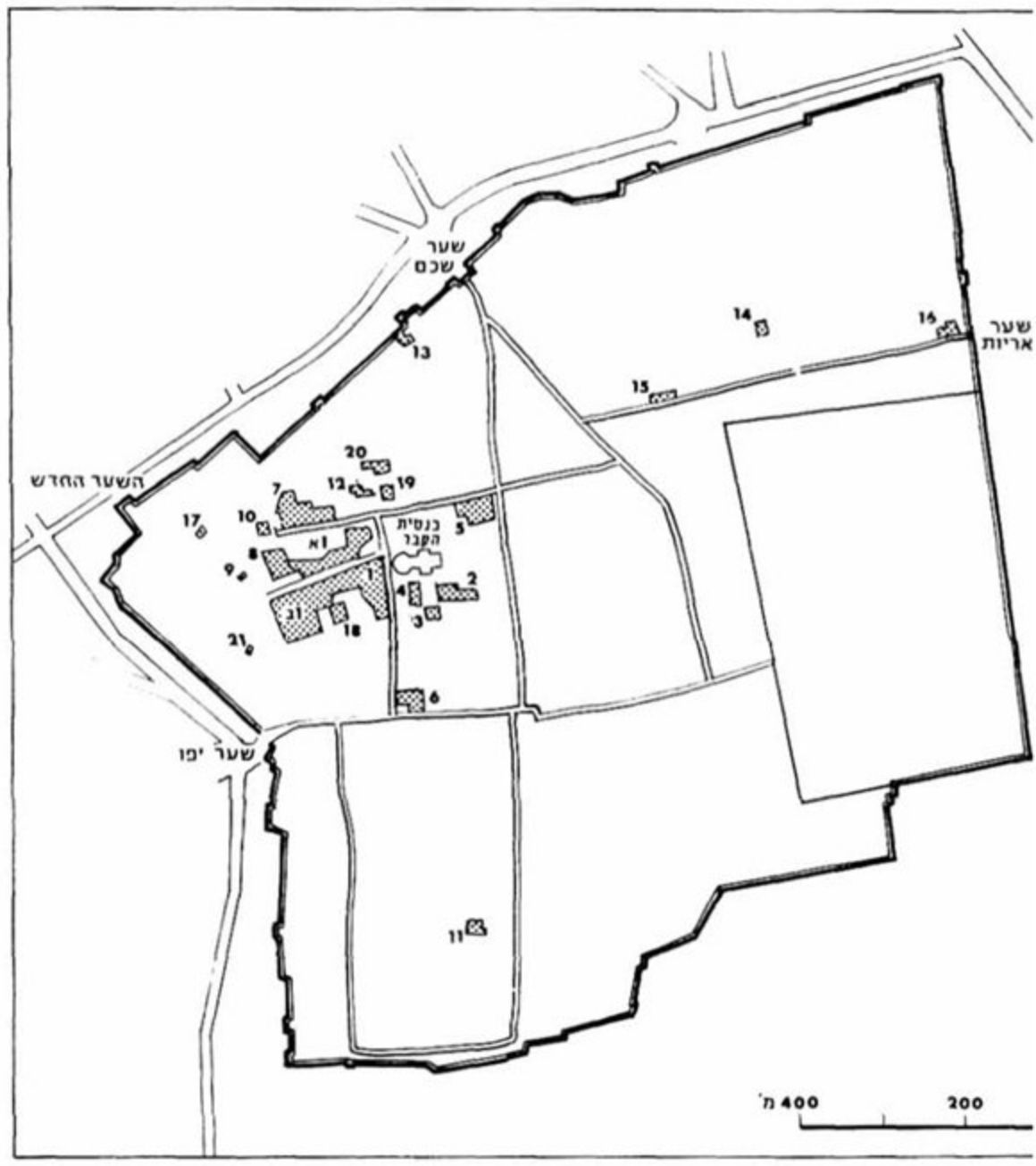

ציור 1: מנזרים יוניים־אורתודוקסיים בירושלים העתיקה

מקרא

1. המנזר היווני הגדול (ע״ש קונסטנטין והלנה)
1א. המנזר היווני הגדול – האגף הצפוני
1ב. המנזר היווני הגדול – האגף הדרומי
2. מנזר אברהם אבינו
3. המנזר של גת־שמנים
4. מכלול הכנסיות ע״ש יעקב הקדוש
5. מנזר חרלמבוס
6. מנזר יוחנן המבשר
7. מנזר מיכאל המלאך
8. מנזר ניקולאס הקדוש
9. מנזר תיאודור הקדוש
10. מנזר גיאורגיוס (של ביה״ח)
11. מנזר גיאורגיוס (׳היהודי׳)
12. מנזר קתרינה
13. מנזר ספירידון
14. מנזר נקדימון (דיר אל־עדס)
15. כלאו של ישו (הפרטוריום)
16. מקום הולדת מרים (מנזר אנה ויואכים)
17. מנזר באסיליוס הקדוש
18. מנזר מגאלה פאנאגיה (הבתולה)
19. מנזר גבירתנו הבתולה (סיידנאיה)
20. מנזר אבטימיוס הקדוש
21. מנזר פנטלימון הקדוש

קפלה על שם מיכאל המלאך מוזכרת במקורות מתקופה זו. ייתכן אמנם שמדובר בקפלה שהיא חלק מכנסייה המוקדשת למרים הבתולה, אך אפשר שלפנינו רמז נוסף לקדמותה של כנסיית מיכאל המלאך, כפי שציין אבל במפתו הנזכרת.[10]

התקופה הצלבנית. מרבית המקורות קשורים במסעי הצלב ונכתבו בידי נוסעים מערביים. לפיכך, אין הם מתייחסים בדרך כלל אל הכנסיות האורתו־דוקסיות. נוסעים אלה מתייחסים לכנסיית אברהם ויעקב הסמוכות לכנסיית הקבר, שהיו בידי הקתולים.

בולט בייחודו בתקופה זו, וחשוב ביותר לענייננו, הוא מקור יווני אנונימי מן המאה הי״ב, המתאר את ירושלים ומונה את כנסיותיה האורתודוקסיות בתקופה זו: ׳שם בחלק שממערב לקבר הקדוש יש שלושה־עשר מנזרים. הראשון של יוחנן המבשר, וגיאורגיוס הגדול, ודמטריוס הגדול, וניקולאוס הגדול, ותקלה הקדושה, ואנה הקדושה, ואבטימיוס הקדוש, וקתרינה הקדושה, ומיכאל המלאך העליון ומקום קדוש אחר (נוסף) של גיאורגיוס הקדוש, ויוחנן התיאולוג הקדוש ובסיליאוס הקדוש.[11] מעניין שלמרות שנאמר בפתיחה ׳שלושה־עשר מנזרים׳ המקור מונה שנים־עשר בלבד. במקום אחר הוא מזכיר את שלוש הכנסיות שממערב לחצר כנסיית הקבר הידועות היום ככנסיית יעקב הקדוש, כנסיית מרים מגדלנה וכנסיית 40 הקדושים־המעונים.[12] חשיבותו של מקור זה בכך שהוא מתאר בצורה מפורטת מנזרים שהתקיימו במאה הי״ב שניתן לזהותם עם המנזרים היווניים של ימינו.[13]

התקופה הממלוכית והעות׳מאנית. לאחר גי־רוש הצלבנים נחלש מעמדם של הנוצרים בירושלים ולכן מספר המקורות שבידינו יורד. מוג׳יר א־דין מציין, בסוף המאה הט״ו, שבירושלים יש בערך עשרים מנזרים. הוא אינו מפרט את שמותיהם או למי הם שייכים. במקום אחר הוא מונה בין שערי העיר את שער מנזר הסרבים (באב דיר א–סרב).[14] מנזר זה נזכר גם ברשימות המפקדים התורכיים ובדרך כלל מזהים אותו עם מנזר מיכאל של ימינו.[15]

ב־1558 מגיע לירושלים כצליין סוחר רוסי בשם ואסילי פוזניאקוב. הוא מביא רשימה מפורטת של שבעה־עשר כנסיות ומנזרים:[16]

1. מנזר הבתולה הקדושה (מגאלה פאנאגיה)
2. כנסיית יוחנן המבשר
3. המנזר של דמטריוס המרטיר
4. המנזר של ניקולאס הקדוש המבורך
5. המנזר של תיאודורוס הקדוש
6. המנזר של באסיליוס מקיסריה
7. המנזר של יוחנן מירושלים
8. המנזר של המרטיר גיאורגיוס
9. המנזר של מיכאל המלאך
10. המנזר של קתרינה הקדושה
11. המנזר של אנה הקדושה (סיידנאיה, מיקרה פאנאגיה)
12. מנזר אפימיוס הקדוש (אולי צ״ל אבטימיוס?)
13. המנזר של תקלה הקדושה

טבלה 1: רשימת המנזרים היווניים־אורתודוקסיים בעיר העתיקה בירושלים על־פי המקורות ההיסטוריים

מקור אנונימי (המאה הי״ב)	פוזניאקוב (1558)	דה־פייר (1728)	רובינסון (1841)*	פירוטי (1864)**	צ׳רלס וילסון[26] (1864–5)***	בדקר (1876)'	מנזרי היוונים כיום''
		הפטריארכט היווני; כנסייה ע״ש הלנה וקונסטנטינוס'	המנזר ע״ש קונסטנטין	המנזר ע״ש קונסטנטינוס	המנזר היווני הגדול	מנזר קונסטנטין והלנה	המנזר היווני הגדול (הפטריארכט)
תקלה הקדושה	תקלה הקדושה	כנסייה יוונית ע״ש תקלה הקדושה					כנסיית תקלה הקדושה
דמטריוס הגדול	המרטיר הנערץ דמטריוס	מנזר דמטריוס הקדוש	מנזר ע״ש דמטריוס	מנזר ע״ש דמטריוס	מנזר דמטריוס הקדוש	מנזר דמטריוס הקדוש	כנסיית דמטריוס הקדוש
	מנזר תיאודור טירון	כנסיית תיאודור הקדוש	מנזר ע״ש תיאודור	מנזר ע״ש תיאודורוס	מנזר תיאודור הקדוש	מנזר תיאודור הקדוש	מנזר תיאודורוס הקדוש
גיאורגיוס הגדול	המרטיר הקדוש גיאורגיוס	מנזר גיאורגיוס הקדוש	מנזר ג׳ורג׳ הקדוש	גיאורגיוס של בית־החולים	מנזר ג׳ורג׳ הקדוש	מנזר ג׳ורג׳ הקדוש	מנזר גיאורגיוס הקדוש
מיכאל המלאך העליון	מיכאל המלאך	מנזר המלאכים העליונים	מנזר מיכאל הקדוש	מנזר מיכאל הקדוש	מנזר ואכסניה ע״ש מיכאל	מנזר מיכאל המלאך	מנזר גבריאל ומיכאל המלאכים
ניקולאוס הגדול	ניקולאוס הקדוש	מנזר ניקולאס הקדוש	מנזר ניקולאס הקדוש	מנזר ניקולאס הקדוש	מנזר ניקולאס הקדוש	מנזר ניקולאס הקדוש	מנזר ניקולאס הקדוש
יוחנן המבשר	יוחנן המבשר	מנזר יווני ע״ש מבשר המשיח	מנזר יוחנן המטביל	מנזר יוחנן המטביל	מנזר יוחנן המטביל	מנזר יוחנן המטביל	מנזר יוחנן המבשר
גיאורגיוס (המנזר השני)		כנסייה יוונית ע״ש ג׳ורג׳ הקדוש	מנזר גיאורגיוס ברובע היהודי	מנזר גיאורגיוס הקדוש	מנזר ג׳ורג׳ הקדוש	מנזר ג׳ורג׳ הקדוש	מנזר גיאורגיוס (ברובע היהודי)
	מרים אודיגטריה	מנזר יווני ע״ש אם האלוהים ובו קבר מלאניה הקדוש	מנזר לנזירות ע״ש הבתולה	מנזר ע״ש הבתולה	מנזר הבתולה (לנזירות)	מנזר ׳פאנאגיה מלאנה׳	מנזר הבתולה מגאלה פאנאגיה
באסיליוס הקדוש	באסיליוס הקדוש מקיסריה	מנזר באסיליוס הקדוש	מנזר לנזירות ע״ש באסיל	מנזר באסיל הקדוש	מנזר באסיל הקדוש	מנזר באסיל הקדוש לנזירות	מנזר באסיליוס הקדוש
קתרינה הקדושה	קתרינה הקדושה	מנזר קתרינה הקדושה	מנזר לנזירות ע״ש קתרינה	קתרינה הקדושה		מנזר קתרינה הקדושה	מנזר קתרינה הקדושה

(המשך הטבלה)

אבטימיוס הקדוש	אופימיוס	מנזר אבטימיוס הקדוש	מנזר לנזירות ע״ש אוטימיוס	אוטימיוס הקדוש	מנזר אוטימיוס	מנזר אוטימיוס לנזירות	מנזר אוטימיוס הקדוש
אנה הקדושה	אנה הקדושה	כנסיית אנה הקדושה	מנזר לנזירות ע״ש הבתולה הקדושה	מנזר ׳הבתולה הילדה׳	מנזר ׳הגברת׳	מנזר ׳פאנאגיה׳	מנזר הבתולה (סיידנאיה)
				המנזר של גת־שמנים	המנזר של גת־שמנים	המנזר של גת־שמנים	המנזר של גת־שמנים
		מנזר אברהם		מנזר אברהם אבינו	מנזר אברהם אבינו	מנזר אברהם אבינו	מנזר אברהם אבינו
				מנזר חרלמבוס הקדוש		מנזר חרלמבוס הקדוש	מנזר חרלמבוס הקדוש
				המנזר היווני החדש		המנזר היווני החדש מנזר ספירידון	מנזר ספרידון הקדוש
						מקום הולדת מרים	מנזר אנה הקדושה
כנסיית יעקב הקדוש ונספחיה של סבסטיה	כנסיית 40 הקדושים המעונים (המרטירים)	שלוש כנסיות 1. הכנסיה העתיקה 2. ע״ש יעקב הקדוש 3. ע״ש 40 הקדושים המעונים					כנסיית יעקב הקדוש ונספחיה
							מנזר נקדימון (דיר אל עדס)
							הכלא של ישו (פרטוריום)
							מנזר פנטלימון הקדוש

* ראה: E. Robinson, *Biblical Researches in Palestine*, London 1841, vol. 2, pp. 89–90.

** ראה: E. Piertotti, *Jerusalem Explored*, London 1864, Vol. 1, pp. 163–164; Vol. 2, Pl. 2.

*** C. Wilson, *Ordnance Survey of Jerusalem* (מפה בקנ״מ 1:2500).

' K. Baedeker, *Jerusalem 1876*, מהדורה מצולמת, כרטא, ירושלים 1973, טקסט בעמ׳ 36 ומפה בעמ׳ 17.

'' רשימה מלאה על־פי הארכימנדריט תיאופנס, הפטריארכיה היוונית־אורתודוקסית בירושלים. כיום נכללות הכנסיות ע״ש תקלה ודמטריוס בתחומי המנזר היווני הגדול.

''' השם ׳כנסייה יוונית על שם הלנה וקונסטנטינוס׳ מופיעה במפה (ציור 1) בנפרד מן השם ׳הפטריארכט היווני׳, אך ברור לנו הן מהכרת המנזר והן מהמיקום במפה שמדובר בכנסיית המנזר הנמצאת על גג כנסיית הקבר.

14. המנזר של חריתון
15. המנזר של מקום תחיית ישו[17]
16. המנזר של ארבעים המרטירים של סבסטיה[18]
17. המנזר של יעקב השליח.

הדמיון וההמשכיות בין רשימתו של פוזניאקוב לרשימת המחבר האנונימי מן המאה הי״ב בולטים מאוד. מבין המנזרים שנמנו במאה הי״ב חסר כאן רק ׳המנזר השני על שם גיאורגיוס הקדוש׳, המכונה בימינו מנזר ׳גיאורגיוס היהודי׳, בגלל סמיכותו לרובע היהודי. ברשימה זו נזכרים לראשונה מספר מנזרים נוספים: מנזר הבתולה (מגאלה פאנאגיה), המצוי כיום בין רחוב הקופטים למנזר היווני הגדול; מנזר תיאודורוס הקדוש, אשר כאמור ייתכן מאוד שהתקיים עוד מהתקופה הביזאנטית; מנזר יעקב השליח, שעבר מאוחר יותר, כפי שיצוין בהמשך, לידי הארמנים; ומנזר חריתון שזיהויו אינו ברור.

רשימתו של פוזניאקוב מקבלת חיזוק מדבריו של עולה־רגל מערבי קתולי, ר״פ נאו, המספר שב־1674 ׳ליוונים יש לפחות 20 מנזרים בעיר׳.[19]

עשר שנים מאוחר יותר, ב־1685, חל שינוי משמעותי במצבם של המנזרים והכנסיות הקטנות בירושלים. בני העדה הגיאורגית (איברית), שהיו בעלי מעמד מיוחד בירושלים במשך מאות שנים ואשר בשליטתם היו לא מעט כנסיות, נחלשו ועזבו את ירושלים לחלוטין.[20] בני עדה זו היו קרובים מאוד לאורתודוקסים ומשום כך נרכשה או נתפסה מרבית רכושם בידי היוונים אורתודוקסים בהנהגתו של הפטריארך דוסיתיאוס. עם המנזרים שנתפסו בשלב זה נמנים מנזר ניקולאס, מנזר גיאורגיוס, מנזר תיאודורוס, מנזר באסיליוס, מנזר קתרינה והכנסייה על שם תקלה.

אמנם רוב המנזרים הללו נמנו גם קודם ברשימות הרכוש האורתודוקסי, בגלל הקרבה הרבה שבין היוונים לגיאורגים ושייכותם של הגיאורגים לכנסייה האורתודוקסית, אך מכאן ואילך רכושם של הגיאורגים נמצא ממש בידיים יווניות. שתי כנסיות חשובות שהוצאו בשלב זה מידי האורתודוקסים היו כנסיית יעקב (ג׳ימס) השליח, שהפכה להיות הקתדרלה הארמנית, וכנסיית יוחנן התיאולוג, שנקנתה בידי הפרנציסקנים והפכה להיות מנזר סנט סלבדור, מרכזו של המסדר הפרנציסקני בירושלים.

בערך באותה תקופה עזבו את ירושלים גם הסרבים, המשתייכים אף הם לכנסייה האורתודוקסית, ומנזרם, מנזר מיכאל המלאך, עבר לידי היוונים.[21]

בראשית המאה הי״ח מזכיר האח לאדואר, נזיר קתולי, שליוונים יש 15 מנזרים לגברים בעיר הקודש וחמישה לנשים.[22] זמן לא רב אחר כך מפרסם דה־פייר מפה ובה הוא מונה שבעה־עשר מנזרים יווניים־אורתודוקסיים בשמותיהם ומציין אותם על־גבי המפה.[23]

המאה הי״ט וסופה של התקופה העות׳מאנית. בספרות הנוסעים והמחקר של המאה הי״ט נמצא תיאורים ורשימות רבות מאוד של המנזרים היווניים. מרבית הרשימות לוקות בחסר. בגלל מספרם הגדול של התיאורים אסתפק בהצגת טבלה המשווה את הרשימות מן המאה הי״ב, מן המאה הט״ז ומן המאה הי״ח עם כמה מן הרשימות מן המאה הי״ט ועם רשימה מעודכנת ומושלמת של המצב בימינו (ראה גם ציור 1).

סיכום הדיון במקורות ההיסטוריים. עיון בטבלה 1 ובחינת המידע העולה מן המקורות ההיסטוריים העוסקים במנזרים היווניים־אורתודוקסיים מעלה את המסקנות האלה:

א. מרבית המנזרים התקיימו ברציפות באותם אתרים ותוך שמירה על אותה מסורת הקדשה לפחות מאז ימי הביניים, וחלקם עוד מן התקופה הביזאנטית. מסקנה זו מתחזקת כאשר מנסים לבחון את שפע הידיעות הקשורות בכל מנזר ומנזר בנפרד והעוסקות בפעולות שיפוץ, בנייה, הרס, אירוח וכו׳ במנזרים השונים.[24]

ב. המנזר של גת שמנים, הנמצא מדרום לחצר כנסיית הקבר, מנזר חרלמבוס, מנזר ספירידון, מנזר נקדימון (דיר אל־עדס), מקום כלאו של ישו, מנזר פנטלימון, ומקום הולדת מרים אינם נזכרים לפני המאה הי״ט. מביניהם ניתן לקבוע בוודאות, שמקום כלאו של ישו ומקום הולדת מרים נבנו רק בשלהי התקופה העות׳מאנית, מתוך התחרות עם מפעלי הבנייה הקתוליים. מנזר נקדימון (דיר אל־עדס) הוא ללא ספק מנזר קדום, שהיה עזוב במשך שנים ארוכות.[25] מנזר חרלמבוס במתכונתו הנוכחית נבנה רק במאה הקודמת, אך המקום היה בחזקת היוונים עוד קודם לכן. לא הצלחתי למצוא עדויות ברורות באשר לזמן בנייתם של מנזר ספירידון, מנזר פנטלימון והמנזר של גת־שמנים.

ג. ביקור במנזרים, התבוננות בארכיטקטורה המורכבת, בחלקי הבנייה המגובבים זה על־גבי זה, ברהיטים הפולחניים (איקונוסטזיס, אמבו וכו׳) ובאיקונות, מחזקים במרבית המקרים את הרושם שמנזרים אלה הם אכן מנזרים עתיקים הקיימים כבר דורות רבים.

תפרוסתם של המנזרים

ניתוח התפרוסת של המנזרים הנדונים ובדיקת דגם מיקומם יכולים לסייע לנו בהבנת גורמי המיקום שלהם ובכך גם להבהיר את תולדותיהם. למעשה אפשר להבחין בשלוש קבוצות שונות מבחינת דגם המיקום (ראה ציור 2):

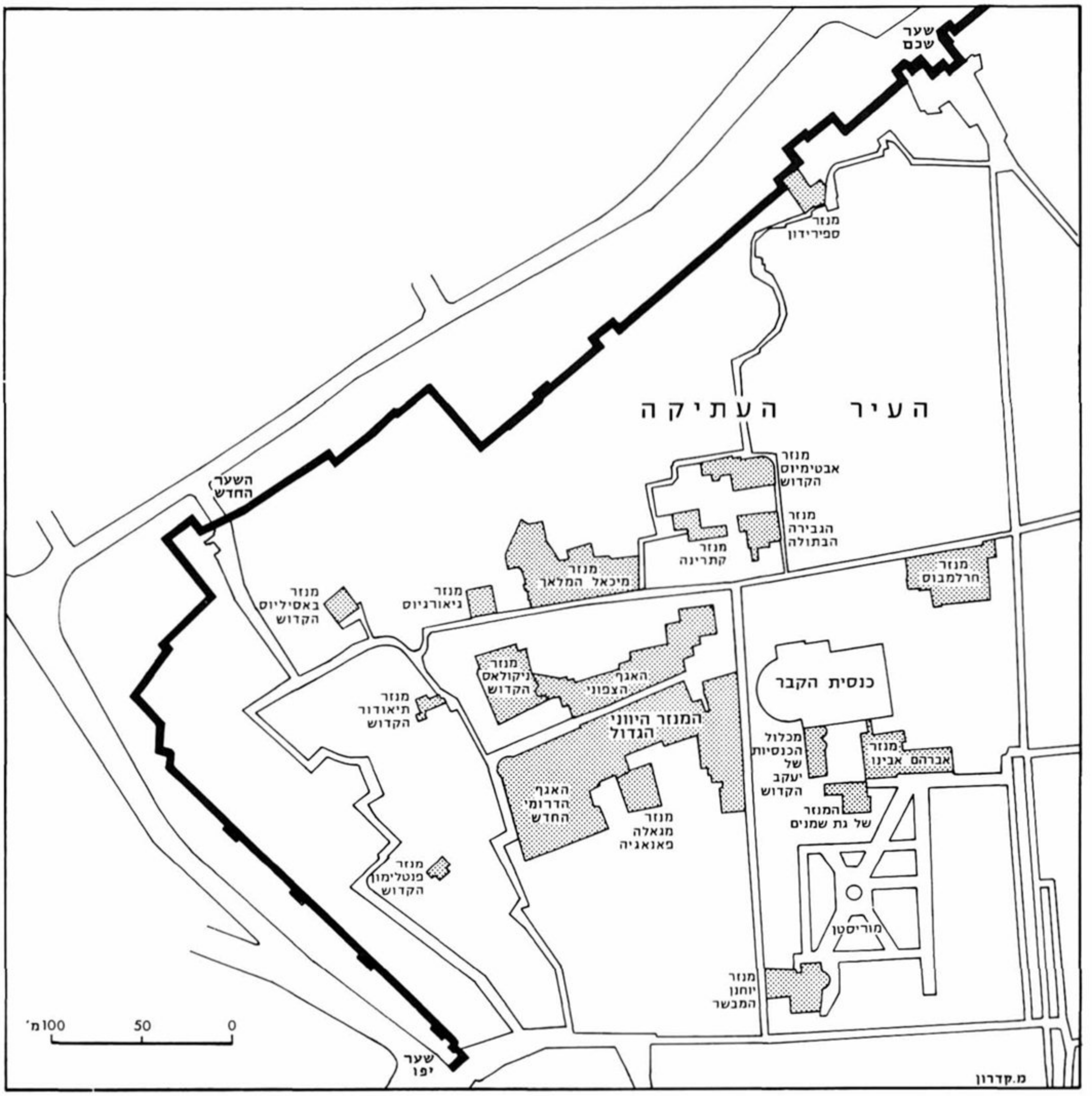

ציור 2: מיקומם של הכנסיות והמנזרים היווניים־אורתודוקסיים שמסביב לכנסיית הקבר הקדוש

הקבוצה הראשונה היא של מנזרים המקיפים את כנסיית הקבר והמנזר היווני הגדול במעין טבעת כפולה. בטבעת הפנימית נמצא את מנזר ניקולאס, המנזר היווני הגדול, הכולל את כנסיית דמטריוס, כנסיית תקלה וכנסיית קונסטנטינוס והלנה, מנזר הגבירה (מגאלה פאנאגיה) ושלושת המנזרים הצמודים לכנסיית הקבר מדרום: מנזר גת־שמנים, מנזר אברהם ומכלול הכנסיות של יעקב הקדוש. בטבעת החיצונית, מסביב לכנסיות אלה, נמצא את מנזר פנטלימון, מנזר תיאודורוס, מנזר באסילאוס, מנזר גיאורגיוס, מנזר מיכאל, מנזר קתרינה, מנזר אבטימיוס ומנזר סיידנאיה. עם הקבוצה השנייה נמנים המנזרים הסמוכים לוויה דולורוזה: מנזר אנה ויואכים (מקום הולדת מרים), מקום כלאו של ישו (הפרטוריום – חבס אל משיח), מנזר חרלמבוס. עם הקבוצה השלישית נמנים המנזרים המבודדים בסביבתם: מנזר יוחנן המבשר, מנזר גיאור־גיוס ׳היהודי׳, מנזר ספירידון ומנזר נקדימון (דיר אל־עדס).

ניתוח דגמי המיקום השונים וגורמיהם מביא למס־קנות אלה:

1. רוב המנזרים מרוכזים בלב הרובע הנוצרי, ויוצרים מעין תת־רובע יווני־אורתודוקסי בעל אופי כמעט אחיד. עובדה זו מתקשרת היטב הן עם הנטייה ההיסטורית של העדות השונות בירושלים להתבדל ולהתרכז בתת־רבעים נפרדים,[26] וכמו כן היא מעידה על כוחם הרב של היוונים־אורתודוקסים במשך זמן רב ועל מעמדם כעדה הבכירה והחזקה בין העדות הנוצ־ריות בארץ־ישראל ובירושלים.[27]

2. בניית המנזרים לאורך נתיב הייסורים של ישו, ובעיקר הקמתם של מנזר אנה ויואכים ומקום כלאו של ישו סמוך לאתרים קתוליים, ובמועד מאוחר כל כך, מעידה על התחרות הקיימת בין העדות הנוצריות ובמיוחד בין היוונים־אורתודוקסים ובין הקתולים על הבנייה ועל השליטה במקומות הקדושים. תחרות זו היתה בעלת חשיבות רבה בעיקר החל מאמצע המאה הקודמת, כאשר שיקפה את התחרות שבין מדינות אירופה הקתולית ובין רוסיה הצארית, שעמדה מאחורי העדה היוונית, על עמדות השליטה בארץ־ישראל ובאימפריה העות׳מאנית המתמוטטת.

3. קיומן של כנסיות מבודדות, דוגמת מנזר נקדימון (דיר אל־עדס) ומנזר גיאורגיוס ׳היהודי׳, מעידה על שמירת האתרים הקדומים, על דבקותם של היוונים־אורתודוקסים באתרים אלה ועל חידושם ושיפוצם בתקופה האחרונה.

סיכום

בחינת תולדותיהם של המנזרים וניתוח תפרוסתם מצביעים על כך שמרבית המנזרים הנמצאים כיום בידי היוונים־אורתודוקסים הוקמו עוד לפני מאות שנים. במשך כל התקופה שמרה הפטריארכיה היוונית־אורתודוקסית על בעלותה על אתרים אלה ובתקופות שבהן התחזקה היא שיפצה אתם והוסיפה להם אגפים חדשים. לפיכך המצב כיום משקף את רציפות קיומם ואת דגם התפרוסת של המנזרים הקדומים, את הנטייה ליצירת תת־רובע נפרד ומוגדר ואת מאמצי הבנייה וההתחדשות עד מלחמת העולם הראשונה.

הערות

1. מאמר זה מבוסס על עבודה סמינריונית שהכנתי במסגרת לימודי במחלקה לגיאוגרפיה באוניברסיטה העברית בירושלים. אני מודה למורי, פרופ׳ י׳ בן־אריה, ולידידיי, הכמרים הנזירים מהפטריארכיה היוונית־אורתודוקסית, שסייעו בידי בעריכת המחקר.

2. ראה: F. M. Abel, 'Jerusalem', in: F. Cabrol & H. Leclerq (eds.), *Dictionaire d'Archeologie Chertienne et de Liturgie*, Vol. 7, Paris 1927 (מפה מול עמ׳ 2304).

3. שם, עמ׳ 2331–2332.

4. ראה: A. C. Dickie, 'The Lower Church of St. John, Jerusalem', *PEFQST* (1899), pp. 43–45; J. W. Crowfoot, *Early Churches in Palestine*, London 1941, pp. 73, 149. זיהויה של כנסייה זו עם כנסייתם של ההוספיטלרים בתקופה הצלבנית שנוי במחלוקת וראוי לעיון מחדש. אני מודה לידידי יוסף פטריך, שהאיר את עיניי בסוגיה סבוכה זו, שלא תידון להלן.

5. ראה: Kyrillos von Skythopolis (edited by E. Schwartz), *Vita Sabas*, Leipzig 1939, Ch. 78, p. 185.

6. ראה: H. Vincent & F. M. Abel, *Jerusalem Nouvelle*, Paris 1926, p. 920; E. A. Moore, *The Ancient Chruches of Old Jerusalem*, Beirut 1961, p. 14.

7. ראה: Germanos, 'The Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem,' *Christian News from Israel*, Vol. 18, no. 3–4 (1967), pp. 22–23. מור (לעיל, הערה 6), עמ׳ 11; מ׳ אבי־יונה, ׳מפת מידבא – תרגום ופירוש׳, ארץ־ישראל, ב׳ (ספר ליף), ירושלים תשי״ג, עמ׳ 147.

8. ראה: *Le Grand Lectionaire de L'Eglise de Jerusalem (Ve-VIIIe Siècles)*, (edited and translated by M. Tarchnisvili), Louvain 1959–1960, *Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium*, Vol. 188–189; 204–205. ושם סעיף 1048, עמ׳ 17.

9. ראה, למשל: J. Wilkinson, *Jerusalem Pilgrims before the Crusaders*, Jerusalem 1977, pp. 60, 65, 83; C. Couasnon, *The Church of the Holy Sepulchre in Jerusalem*, London 1974, p. 48 ff.

10. ראה: J. T. Milik, 'Notes d'epiraphie et topographie palestiniennes — IX Sanctuaires chretiens de Jerusalem a L'Epoque arabe (VIIe–Xe Siècles)', *RB*, 67 (1960), pp. 354–367. מיליק מונה את הכנסיות הללו ואחרות, ודן בהרחבה בתולדותיהן, אך אינו מתייחס כלל לזיהוין ולמיקומן.

11. ראה: סעיף 8. *Patrologia Graeca*, Migne, 1864, vol. 133, Cols. 974–990.

12. שם, סעיף 7.

13. המנזר היחיד ברשימה זו, שזיהויו אינו ברור מאליו, הוא מנזר ׳יוחנן התיאולוג׳, שנהפך יותר מאוחר, כפי שנציין בהמשך, למנזר ׳סט סלבדור׳ הפרנציסקני.

14. ׳מוג׳יר א־דין׳ (תרגום עברי חלקי) בתוך: ד׳ בהט (עורך), ירושלים, לקט מקורות, הוצאת המדור לידיעת הארץ בתנועה הקיבוצית, עמ׳ 221, 225.

15. ראה: A. Cohen & B. Lewis, *Population and Revenue in the Towns of Palestine in the Sixteenth Century*, Princeton University, 1978, p. 87; וינסן ואבל (לעיל, הערה 6), עמ׳ 986; מור (לעיל, הערה 6), עמ׳ 79–80.

16. מור (לעיל, הערה 6), עמ׳ 79.

17. הכוונה לכנסיית הקבר הקדוש.

18. ככל הנראה הכוונה היא למכלול שלוש הכנסיות שממערב

לחצר כנסיית הקבר. אחת משלוש כנסיות אלה מוקדשת לארבעים הקדושים־המעונים של סבסטיה, השנייה ליעקב הקדוש אחי־ישו והשלישית למריה מגדלנה. בדרך כלל נקרא מכלול זה בקיצור 'כנסיית יעקב הקדוש'.

19. ראה: R. P. Nou, *Voyage nouveau de la Terre Sainte*, Paris 1679, p. 57.

20. על הגיאורגים (איברים) בירושלים ותולדותיהם ראה: Dowling (Archdeacon), 'The Georgian Church in Jerusalem', *PEFQST* (1911), pp. 181–187; R. Janin, 'Les Georgiens a Jerusalem', *Echos d'Orient*, 16 (1913), pp. 211–219.

21. על העברת הרכוש הגיאורגי והסרבי לידי היוונים ולידי אחרים ראה בעיקר: וינסן ואבל (לעיל, הערה 6), עמ' 985, 1000; מור (לעיל, הערה 6), עמ' 97–98.

22. ראה: M. Ladoire, *Voyage fait a la Terre Sainte en l'année 1719*, Paris 1720, p. 53.

23. מפתו של דה־פייר מ־1728 נמצאת באוסף ערן לאור בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים. ראה: De Pierre, *Wahrer und gründlicher Abriss der weltberühmten und hochheiligen Stadt Jerusalem*.

24. ריכוז של ידיעות כאלה מצוי אצל: T. H. Θεμελης, Ἡ Ἱερουσαλημ καὶ Μηνμεια Αὐτης, Jerusalem 1932. (תמלים, ירושלים והמצבות אשר בה).

25. ראה: C. Schick, 'Reports from Herr Baurath von Schick: (1) deir el'Adas', *PEFQST* (1896), pp. 122–128.

26. על מבנה הרבעים ותת־הרבעים בירושלים ראה בעיקר: J. W. J. Hopkins, 'The Four Quarters of Jerusalem', *PEQ* (1971), pp. 68–85; Y. Ben-Arieh, 'Patterns of Christian Activities and Dispersion in Nineteenth Century Jerusalem', *Journal of Historical Geography*, Vol. 2, no. 1 (1976), pp. 49–69 (במיוחד עמ' 52–53).

27. ראה: S. Colbi, *Christianity in the Holy Land*, Tel-Aviv 1969, p. 77.

כנסיית מרים המגדלית בירושלים ואזורה

דן בהט

מבין הכנסיות של ירושלים הצלבנית תופסת כנסיית מרים המגדלית (מריה מגדלנה) מקום חשוב הן בתי־אורי הנוסעים השונים והן במקורות הכנסייתיים. היא נבנתה עוד בתקופה הערבית הקדומה.[1] למעשה היתה הכנסייה מכלול, שבו היו נוסף לה גם מנזר ובית הארחה. את הכנסייה ייסד מקאריוס מנברווה בזמן כהונתו של הפאטריארך של אלכסנדריה אבא יעקב (819–830).[2] כנסייה זו נהרסה במועד לא ידוע ושוקמה מחדש בידי יעקוביטי מסוריה בשם מנצור אל־בלבי בתקופת שלטון הסלג׳וקים (1070–1098).[3] היעקוביטים הראו כאן את ביתו של שמעון המצורע וכן קווצה משערות ראשה של מרים המגדלית שבהן נגבה את רגלי ישו. במשך התקופה הצלבנית שימש המקום מרכזם של היעקוביטים בירושלים וכאן היה גם מושב הבישוף שלהם.[4]

הפרק ההיסטורי הקדום המתואר לעיל לא השאיר ככל הנראה שום זכר בשרידי הכנסייה שנתקיימה, על שרידיה, עד המאה שלנו. הכנסייה שמן המאה הט׳ הוקמה ׳הואיל ואין מקום מקלט לאורתודוקסים, לכן ניתנה הכנסייה בעיר הזאת למען העלייה לרגל. הוא (דהיינו הנדיב — ד״ב.) בנה אותה לזיכרון נצח וניתן לה השם כנסיית המגדלית׳.[5] על אף האמור לעיל מזכיר מקור מאוחר יותר שהכנסייה לא ניתנה לאורתודוקסים סתם, אלא לשימוש ׳המצרים שביקרו לעתים בירושלים׳.[6]

מנצור פנה אל הפאטריארך קירילוס הב׳ וביקש ממנו לשלוח אנשי מעלה כדי לקדשה. ואכן נשלח לשם כך בישוף — באפריל 1092. עם התקרבותם של הצלבנים והגברת הלחץ על העדות הנוצריות בעיר מצד השלטונות הפאטימיים נמלטו בני העדה היעקוביטית, ובראשם הבישוף קירילוס, למצרים על מנת לחזור משם לאחר זמן קצר. נראה שהכנסייה שהיתה קיימת עד לכיבוש ירושלים בידי הצלבנים (יולי 1099) נהרסה במהלך הקרבות, וכך קיבלו היעקוביטים רשות מן המלך בולדווין הראשון לשקם את הכנסייה.

ניסיונותיו של הבישוף קירילוס לקבל רשות זו עלו בתוהו, אך הצליח בכך הפאטריארך היעקוביטי של אנטיוכיה אנסטסיוס השביעי. המלך בולדווין הראשון מת בשנת 1118; מכאן שהיתר הבנייה ניתן בשלב קדום למדי של התקופה הצלבנית. בין הזכויות שניתנו ליעקוביטים כבר היה רכוש שניתן (בשעת כיבוש העיר שררה הפקרות בכל הנוגע לתפיסת רכוש בירושלים) לאחד בשם גודפריד מְאָשָה, שמסרו ליעקוביטים תמורת סכום של 200 דינר. הרכוש הועבר לידיהם כאשר גודפריד היה נתון במאסר. לאחר ששוחרר, פרץ ריב בינו ובין היעקוביטים, ואז הושגה הפשרה הנ״ל.[7] הבישוף שבא אחרי קירילוס — איגנטיוס הא׳ — תיקן בשנת 1124/5 את המנזר של מרים המגדלית ואיפשר לנזירים היעקוביטים לחזור אליו, שהרי רק עתה הושבה לו צורתו המאפשרת לגור בו. הבישוף הבא — איגנטיוס הב׳ — השלים בשנת 1125 את המכלול כולו.

שוב אנו שומעים על המנזר בלקציוֹנרְיוֹ שנכתב לשם שימוש במנזר מרים המגדלית ׳שנמצא ליד חומת העיר׳. הלקציונריו נחתם בשנת 1149, בזמן כהונת הבישוף איגנטיוס הג׳.[8] הכנסייה מוזכרת בין השאר גם אצל יוחנן מוירצבורג.[9] אך בייחוד חשובה הזכרת הכנסייה במקור הנקרא *La Citez* לקביעת מיקומה בעיר.[10]

מיקומה של כנסיית מרים המגדלית ידוע זה שנים רבות,[11] ואף בנייני נספחות שלה, וביניהם אף ׳קלויסטר׳, היו מוכרים עוד במאה שעברה.[12] המרקיז דה־ווגיא אף שרטט את תכניתה של הכנסייה שנהרסה לחלוטין בזמן כלשהו בעת מלחמת העולם הראשונה.[13] בשנת 1978 בנתה עיריית ירושלים מקלט לבית־הספר אל מאמוניה המצוי במקומה של הכנסייה (מן הכנסייה עצמה לא נותר דבר, לבד ממבנה הבסיס שעליו עמדה) ואז נתגלו מחדש שרידי ה׳קלויסטר׳ (ציור 1). הוא נשתמר היטב בצדו המערבי ובצורה טובה פחות בצדו הדרומי והצפוני (ראה ציור 2). אין שרידים ברורים למבנה בצד המזרחי.

השריד האופייני לתקופה הצלבנית והמאשר את זיהויו כיצירת המאה הי״ב הוא בעיקר הקוֹנְסוֹלָה הדרומית בצד המערבי (לוח ב:1–2), שהיא ללא ספק בת המאה ההיא. נראה לנו שה׳קלויסטר׳ (וגם הכנסייה) הם שרידי המכלול שהושלם כאמור לעיל בשנת 1125 בידי איגנטיוס הב׳. הצד המערבי של ה׳קלויסטר׳ עבר, כפי שניתן לראות מן השרידים, תיקונים יסודיים — אולי בשעת הכשרתו למדרסה — כפי שמספר לנו מג׳יר א־דין.[14]

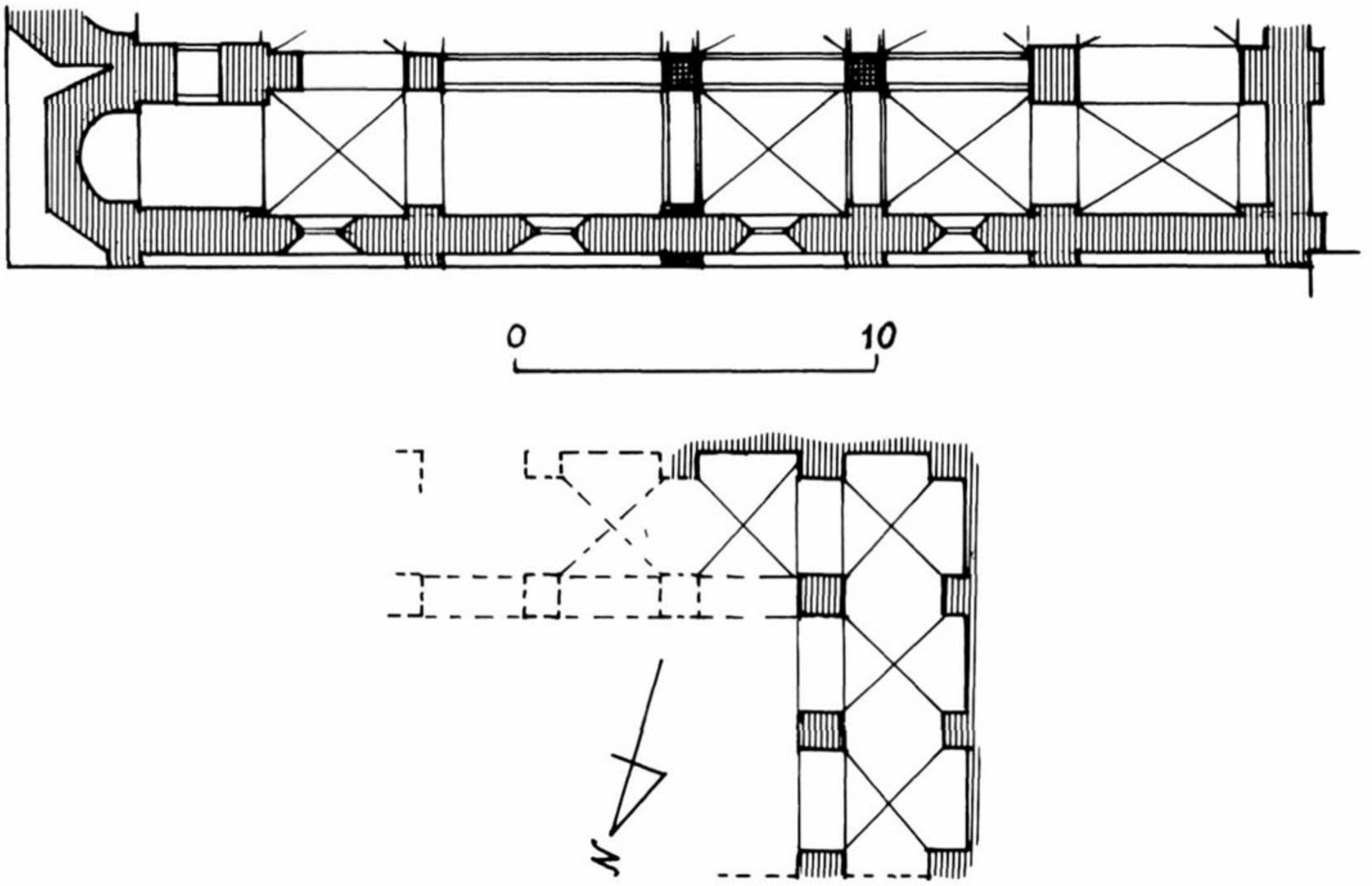

ציור 1: תכנית שרידי ה'קלויסטר' ולידה שחזור הסטרה הצפונית של הכנסייה

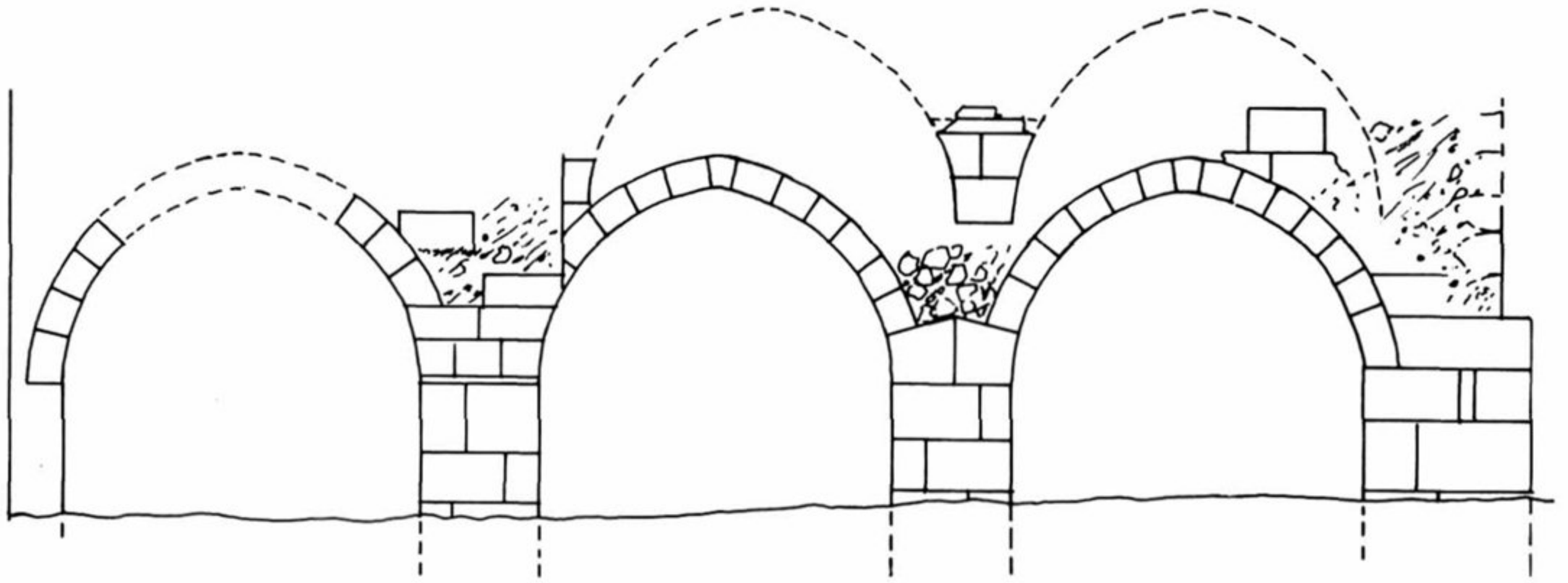

ציור 2: שרידי ה'קלויסטר', מבט למערב

מיקומה של הכנסייה במדרון המערבי של נחל בית זיתא מעניין בשל האזכור שלה ב־*La Citez*. במקור זה מוזכרת לא רק הכנסייה על־שם מרים המגדלית, אלא אף פשפש בחומת העיר בשם זה. לפי *La Citez* היה בסמוך לכנסייה פשפש ש'אי אפשר היה לצאת דרכו החוצה אל השדות, אלא (לאחר שהיית עובר אותו) היית נמצא בין שתי חומות'. סיפור דומה חוזר גם בהיסטוריה של הראקלס — מקור בן התקופה הנדונה,[15] שם מסופר: '... ואי אפשר היה להיכנס לירושלים דרך אף שער, ואז הלכו אל המגדלית של היעקוביטים של ירושלים, שהיתה ליד חומות העיר, ושם היה פשפש קטן שדרכו ניתן היה להיכנס העירה

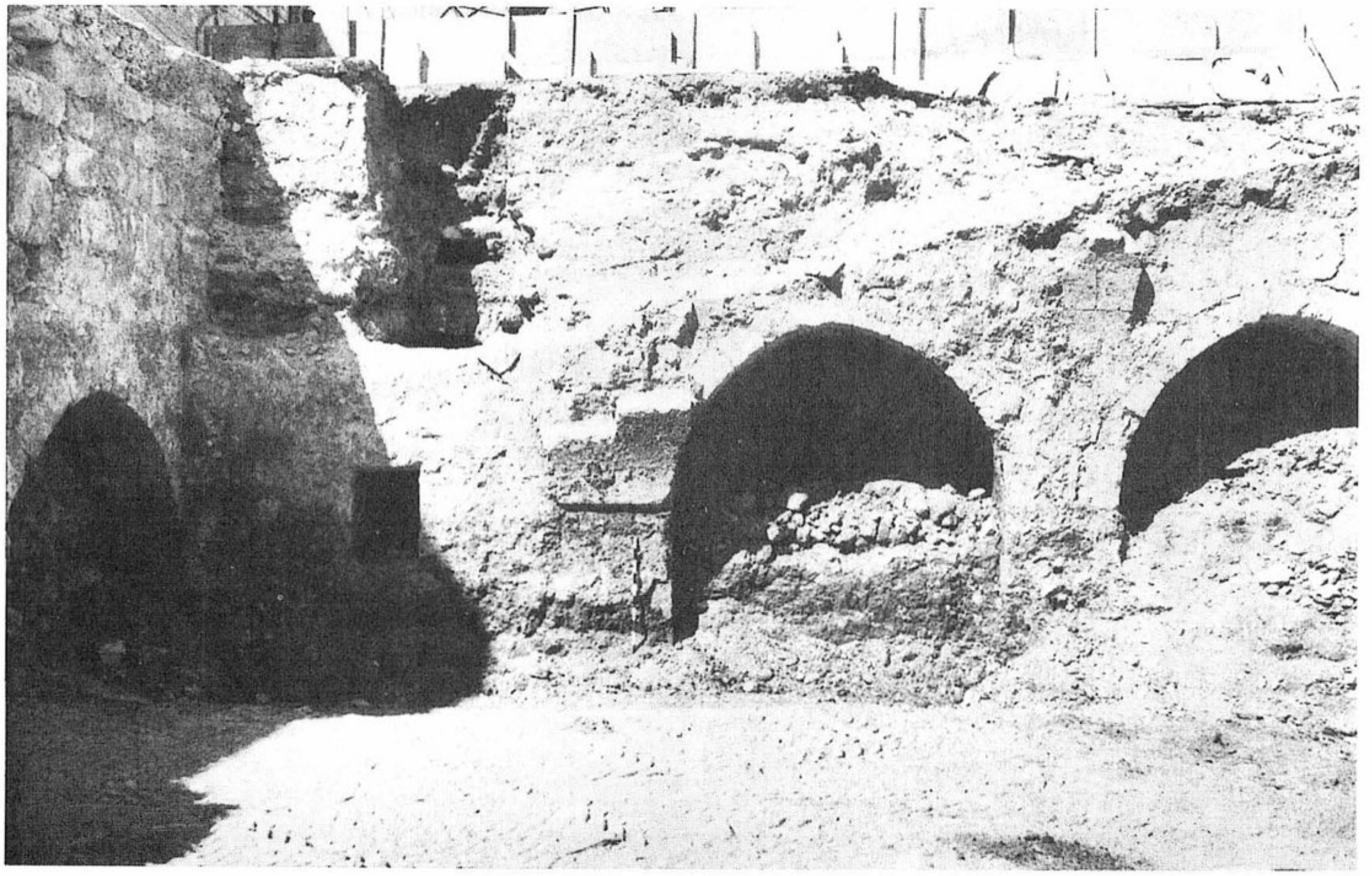

1. ה'קלויסטר' של כנסיית מרים המגדלית. מבט למערב

2. ה'קלויסטר' של כנסיית מרים המגדלית. מבט לצפון־מערב

אם היית נותן משהו לאב מנזר המגדלית כדי שהוא יניח לך להיכנס דרך פשפש זה׳. ואכן, שער קטן זה שימש כניסה לשעת הדחק.[16] לעומת האזכור הראשון, שבו מדובר בפשפש בחומה פנימית, נראה שבאזכור השני המדובר בפשפש בחומת העיר ממש.

בשל התיאור ב־*La Citez* נהוג, מאז ימי האב אבל,[17] לצייר במפות המתארות את העיר בתקופה הצלבנית חומה פנימית בפינה הצפון־מזרחית של העיר. בחומה זו, שהיא כאילו החומה שבה היה הפשפש הנדון, אין שום היגיון. מבחינת הטופוגרפיה הטבעית באיזור ההוא היה על החומה לחצות את אפיק נחל בית־זיתא ולהסתיים במקום כלשהו באיזור כנסיית סנטה אנה, אך עד כה לא נמצאו במקום שום שרידים שיעידו על חומה זו, על אף העובדה שהמקום נחפר רבות. לדעתנו היה הדבר צפוי.

לאור החפירות הארכיאולוגיות שנערכו מצפון לחומת העיר[18] ברור, שבמשך המאה הי״ב עבר מצפון לקו החומה הנוכחית קו ביצור נוסף שכלל לא רק חומה אלא גם חפיר. תיאורו של מכלול ביצורים זה, שהוקם ככל הנראה ערב התקופה הצלבנית, זכה עתה לטיפול מחודש.[19] לנו נראה, שהפשפש האמור אינו פשפש בחומה שלא היתה, אלא הכוונה לשער הורדוס דהיום (בטעות הוא נקרא כיום שער הפרחים).[20] קשה להניח, שמקום כזה, שבו המעבר דרך השער כל כך נוח ונחוץ, לא נוצל לשם בקיעת שער קודם לתקופה התורכית.[21] יציאה מהשער במקום זה בתקופה הצל־בנית פירושו היה ללא ספק יציאה דרך החומה העיקרית — כפי שנרמז בהיסטוריה של הראקלס; ואילו קיומה של חומה קדמית במקום זה נראה עתה סביר למדי בעקבות התגליות שנעשו מעט מערבה מכאן, במקום שבו נראית חלקלקת אבן, במרחק של 25 מ׳ בערך מצפון לחומת העיר העתיקה. ברור שמדובר בחלקלקה שהתקשרה לחומה נוספת,[22] שהיתה מצפון לחומה הגדולה. שער הורדוס נמצא במרחק שאינו עולה על 100 מ׳ ממכלול כנסיית מרים המגדלית וקריאת שמו בשם הכנסייה נראה סביר ביותר. יש למחוק אפוא את החומה האלכסונית הפנימית ממפת ירושלים הצלבנית.

הערות

1. ראה: י׳ פראוור, הצלבנים — דיוקנה של חברה קולוניאלית, ירושלים תשל״ו, עמ׳ 234–244.
2. ראה: E. Cerulli, *Etiopi in Palestina*, Vol. I, Rome 1943, p. 11
3. צ׳רולי, עמ׳ 11, המצטט שני טקסטים מהותיקן מס׳ Arab. 620, 686
4. עמ׳ 18, שם.
5. Pat. Or. X, p. 461, ציטוט לפי צ׳רולי.
6. צ׳רולי, הערה 3 בעמ׳ 10, שם מצוטט אף אל מקריזי בדברו על הקופטים. בסוף ההערה מוסיף צ׳רולי הערה משלו: ׳אף־על־פי כן, אנו יודעים בביטחון שהמגדלית שימשה את הקהילה היעקוביטית ולא רק את הקופטית בלבד׳.
7. צ׳רולי, עמ׳ 13.
8. שם, עמ׳ 15.
9. ראה: T. Tobler, *Descripiones Terrae Sanctae*, Leipzig 1874, Ch. VI
10. ראה: H. Michelant & G. Raynaud, *Itinéraires à Jérusalem*, Geneva 1882 Ch. XXII, p. 49
11. ראה: M. De Voğué, *Les Églises de la Terre Sainte*, Paris 1860, p. 291, Pl. XXI
12. ראה: T. Tobler, *Topographie von Jerusalem und seine Umgebungen*, Vol. I, Berlin 1853, pp. 440–441
13. ראה: C. Enlart, *Les Monuments des Croisés*, Paris 1928, p. 237
14. ראה: H. Sauvaire, *Histoire de Jérusalem et d'Hébron*, Paris 1876, p. 166–167
15. *RHC*, Occ. II, p. 27
16. שם.
17. ראה, למשל, המפה אצל ונסאן ואבל: L. H. Vincent & F. M. Abel, *Jérusalem Nouvelle*, Paris 1914–1926, Pl. LXXXVI
18. ראה: ד׳ בהט ומ׳ בן־ארי, ׳החפירות בככר צה״ל׳, קדמוניות ה (תשל״ג), עמ׳ 118–119; חדשות ארכיאולוגיות סט–עא (יולי 1979), עמ׳ 56–57; J. B. Hennessy, 'Preliminary Report on Excavations at the Damascus Gate, Jerusalem, 1964–1966', *Levant* II (1970), pp. 22–27; R. W. Hamilton, 'Excavations against the North Wall of Jerusalem 1937–1938', *QDAP*, X (1944), p. 36
19. ראה: י׳ פראוור, ׳לבעיות הטופוגרפיה העירונית של ארץ־ישראל: כיבוש העיר וחומות ירושלים ערב מסע הצלב הראשון׳, ארץ־ישראל יז (ספר ברור), ירושלים תשמ״ד, עמ׳ 312–324, ובייחוד עמ׳ 313.
20. גם טובלר מציע כך אך ללא כל נימוק. ראה טובלר (לעיל, הערה 12), עמ׳ 171.
21. גם שער ציון דהיום, שמיקומו הוא חידוש תורכי, נבנה, כידוע עתה, לאחר החפירות שם, על מגדל קדום. ראה: M. Broshi & Y. Tsafrir, 'Excavations at the Zion Gate', *IEJ* 27 (1977), pp. 28–37
22. אני מודה למר ג׳ מזור על מידע מחפירתו שהעמיד לרשותי.

לבעיות הטופוגרפיה העירונית של ארץ־ישראל: כיבוש העיר וחומות ירושלים ערב מסע־הצלב הראשון

יהושע פראוור

דומה, שאין נושא שהסעיר יותר את הרוחות והביא לוויכוחים נרגשים יותר מאשר בעיית חומותיה של ירושלים. החומה הראשונה, החומה השנייה, החומה השלישית — כל אלה מעוררים ויכוחים זה מאה שנה ומעלה, כשמלומדים בעלי שם מטלטלים את החומות ומקימים אותן, איש איש בהתאם להשקפתו, במקום זה או במקום אחר, ואף מזיזים אותן בזמן. קרה אף שוויכוח מדעי גרידא גלש לפסים של ויכוח תיאולוגי ופוליטי.

אולם בעיית חומותיה של העיר לאחר חורבן הבית אם גם לא נעלמה מן המחקר עוררה פחות עניין מזו של קודמותיה, והרי יש חשיבות לבעיה זו לא רק כשלעצמה ולתקופתה, אלא מעל לכל בגלל תרומתה לבעיית יסוד שלא רבים עֵרים לה ועוד מועטים מאלה מתמודדים אתה והיא בעיה מרכזית בכל מחקר אור־באני. כוונתי לבעיית הרצף או הניתוק שבין התקופות.[1] מבחינה זו המחקר האורבאני הארצישראלי מפגר פיגור רב לעומת הנעשה במחקר מרכזים עירוניים אחרים, או ליתר דיוק — התעניינותו נעצרת בתקופה קדומה למדי.[2]

החומה הדרומית בימי־הביניים

המחקר שלהלן הוא ניסיון להתמודד עם אחת הבעיות הללו, שהיא, אם לנקוט לשון ציורית, בולטת על־פני השטח הירושלמי — בעיית חומות העיר ערב הכיבוש הצלבני בשנה האחרונה של המאה הי״א, ב־1099. מקובל לומר, שחומות המאה הט״ז, אלה של סוּלֵימאן המפואר, בנויות על יסודות צלבניים, כמו שמערכת הרחובות בנויה על רשת התשתית הצלבנית. כך כתב אחד מחשובי חוקרי ירושלים, הרוזן מֶלכיוֹר דה וּוֹגִיאֶה, באמצע המאה הקודמת, שעה שרשם במכתב לאביו, שהוא מטייל בירושלים ויכול להשתמש בתיאור העיר שנכתב צרפתית בתחילת המאה הי״ג כבמורה דרך נאמן לרחובות העיר וכיכרותיה.[3] אולם, האם מערכת זו צלבנית היא מעיקרה? שאלה זו לא נשאלה. רק לגבי דרום העיר, שטח עיר דוד והר ציון, נשאלו שאלות כגון אלה ואף־על־פי שאין עדיין הסכמה מלאה — ואולי יוכל חומר חדש של המחקר הארכי־אולוגי לתת תשובה על שאלות אלה — קיימת מידת־מה של הסכמה לגבי גורל החומה בקטע זה של העיר. חומות הקיסרית אֶודוֹקיה מאמצע המאה הה׳ לא שימשו עוד את העיר בסוף המאה הי״א, בעת הכיבוש הצלבני. קו חומות חדש הקיף את העיר בצדדים אלה כבר בתקופה קודמת. ההשערה ששיער אַבֶּל, ואשר בעקבותיו הלכו רבים, שקו החומות החדש שהשאיר את עיר דוד ואת הר ציון מחוץ לחומות העיר נוצר בסמוך ל־968, שעה שהשלטון הפאטמי בעיר חשש להתקפה ביזאנטית של הקיסר נִיקֶפוֹרוֹס פוֹקאס – ספק אם יש לה על מה לסמוך.[4] היום אנו יודעים שפוקאס לא הדרים עד כדי לסכן את ירושלים, ובתיאורו של מוּקַדַּסִי, שכתב בסמוך לתאריך זה, לא נזכר מפעל עצום זה של בניין חומות חדשות, דבר שגיאוגרף יליד ירושלים בוודאי היה מציינו. ובעצם התיאור של מוקדסי, ככל הנראה, אין שום נקודות אחיזה טופו־גרפיות לעניין זה.

בניין קו חומה חדש חתם, לדעתנו, תקופה ארוכה למדי, שבה חברו יחד שתי תופעות: ירידתה הדמו־גרפית של העיר בתום התקופה הביזאנטית, כלומר בשעה שהעיר שוב לא היתה מרכז כנסייתי בעל מעמד בינלאומי ומוקד משיכה לעולם הנוצרי, ומאידך גיסא, ההזנחה שהיתה מנת חלקה של עיר פרובינציאלית בזיימפריה המוסלמית, פרט לתקופה הקרובה לתקופת הכיבוש ולתקופות חילופי שלטון של השושלות השול־טות. הקשר שבין התופעות מובן: לא היה טעם להיכנס להוצאה העצומה הכרוכה בתיקון החומות, אם אוכ־לוסייתה המצטמקת של העיר מסוגלת למצוא מחסה גם בקו ביצורים מצומצם יותר. ואמנם, עיר דוד פרשה לעולמים מתוך מערכת ההגנה של העיר, מה שאין כן לגבי הר ציון, שבתקופות שונות היה מוגן במערך חומות חדש ובתקופות אחרות הושאר מחוץ לחומות העיר.[5]

מאחר שהתאריך 968 אינו תופס, נראה סביר, ואף קיימת הסכמה כלשהי בנדון בין החוקרים הישראליים,[6] שהחומות החדשות נבנו לאחר רעידת האדמה של שנת 1033, שהרסה את רמלה, ומפעלי בנייה אלה נזכרים בהסכמים שבין קיסרי ביזאנטיון ובין החצר הפאטמית ב־1063.[7] יש להניח, שבין שני תאריכים אלה הוזנח קו החומה הקודם.[8] ודאי הוא, שבשנה אחרונה זו ולאחריה שופצו או חוזקו החומות בחלק הצפון־מערבי של העיר, כנראה השטח שבין

שער יפו, קַצְר גֻ׳אלוּד (= מגדל גולית), הוא מגדל טאנקרד לעתיד, לשער שכם, כלומר החומות שהקיפו את הרובע הנוצרי של העיר. ייתכן מאוד שבתקופה זו של תיקונים וחיזוק החומה נבנתה גם החומה שהותירה את עיר דוד ואת הר ציון בחוץ. מאורעות אלה קדמו אפוא לבואם של הצלבנים בחמישים שנה לערך.

החומה הצפונית

יש בידינו אף ידיעה נוספת הנוגעת למצב הביצורים בסמוך לכיבוש הצלבני. היא נרשמה בידי הכרוניסטן הצלבני אֶקהַרְד מאַוּרָה המציין, שמערך ביצורים נוסף וחומות קדמיות נבנו בידי התורכים, ואין הוא יכול להתכוון אלא לסֶלג׳וּקים שהשתלטו על ירושלים ב1073.[9] וכך הוא כותב לאחר ביקורו בירושלים, שאיפשר לו לקבל מידע ואף לראות את המקומות במו עיניו: ׳ולאחר ששמו במקום סולטאן [במובן שליט] והן לוחמים רבים, הרי לשם בניין החומה החיצונית, אשר מאז מקיפה [את העיר] וכמו כן בניינים אחרים, נהרסו אותם מנזרים שהיו מחוץ לעיר מקודם׳.[10] כוונתו כנראה לחומה הצפונית ואולי אף הדרומית, מאחר שבשני קטעים אלה נמצאה בזמן המצור הצלבני ב־1099, כפי שעוד נראה, אותה ׳חומה חיצונית׳ (antemurale) המוזכרת כאן. לצערנו אין לדעת האם המדובר בבנייה חדשה לחלוטין או בשיפוץ וחידוש, מאחר שהביטוי הרומי instaurare הולם את שני הפירושים, אם כי ברגיל כוונתו לחדש, ולא לבנות חדש מעיקרו. באשר למנזרים שמחוץ לעיר, הרי אלה מרובים היו הן בהר ציון והן מחוץ לחומה הצפונית.

דומה, שאין עוד ידיעות בעלות ערך טופוגרפי על חומות וביצורים ערב מסעי־הצלב, פרט לעובדה הי־דועה ממקורות עבריים שהשלטון הכביד עולו על היהודים למען שמירת העיר וניקיונה. אולם תיאור המצור הצלבני על ירושלים מביא שפע של מקורות וידיעות על הטופוגרפיה של ירושלים שעדיין לא התייחסו אליהם החוקרים. התייחסות זו אף מאפשרת שחזור מדויק יותר של המאורעות והפעולות הצבאיות מאשר נעשה עד היום.[11] ידיעות אלה לקוחות ממקורות כתובים והן חייבו איתור בשטח ונדמה שלרוב עלה הדבר בידינו.

מן החוף לירושלים

דרכם של הצלבנים לירושלים נמשכה מסוריה ולבנון לאורך החוף עד קיסריה, משם פנו ישירות לרמלה, בלי שניסו לכבוש את יפו. למזלם, כידוע, פינו המוסלמים את הנמל ללא קרב ובכך איפשרו למחנות הצלבניים לקיים קשר עם מוקדי כוחם ואספקתם באירופה. מרמלה נעו המחנות דרך בית נובא, ואדי בוּרֵיג׳ לקוּבֵּיבָּה, שאותה זיהו עם אֶמאוּס (אחד משלושת הזיהויים) ובה מצאו, בעזרת מורה דרך ערבי, מקורות מים ובארות וכמו כן מספוא.[12] ליקוי ירח באותו לילה הטיל מורא, אולם במהרה התפרש כסימן נחמה, שהרי בידוע רק ליקוי חמה מנבא על הנוצרים... בזמן חניית הלילה (6 ביוני 1099) עזב טאנקרד וגדוד פרשים אתו את המחנה ופנה לעזרת נוצרי בית־לחם. אולם עוד בטרם אור חזר והצטרף למחנה העיקרי. מקוּבֵּיבָּה נע המחנה דרך ואדי הכפירה (ואדי מַסְרַקִי) לבִּידֻדוּ ומשם לנֶבִי סַמְוִיל. מסופר שהגדודים נעו בדרכים שונות, אחד אף דרך גבעון,[13] כדי להקל על התנועה והפרשים לא חיכו לרגלים מחשש שיי־סתמו השבילים הצרים ותנועת הכוחות תואט או אף תיעצר. ב־7 ביוני נמצאו הצלבנים בנבי סַמוּיל ומשם השקיפו לראשונה על ירושלים. באותו יום ניתנה העיר במצור שנמשך חמישה שבועות תמימים (7 ביוני–15 ביולי).

מצור ירושלים: ההתפרסות הראשונה

מחנות הצלבנים שצרו על ירושלים שינו את היערכותם במשך המצור שלוש פעמים ואף בתוך המערך חלו אי אלו שינויים. היערכויות אלה תורמות להכרת הטופוגרפיה של העיר. ב־7 ביוני התפרסו המחנות התפרסות ראשונה, אך התברר אחר־כך שהת־פרסות זו איננה יעילה ביותר. על צורת התפרסות זו היו עתידים לחזור אף צרים אחרים על העיר, בתקופות מאוחרות יותר. עיקר חוזקה של העיר היה במצודתה ובשער יפו השכן ולכן הוחלט לרכז כאן את המאמץ. אַלְבֶּרט מאַאַכֶן, כרוניסטן שהידיעות שהוא מביא על המצור מדויקות למדי, אלא שעיקר עניינו במחנה גיבורו — גוֹטפְּרִיד מבּוּיוֹן, דוכס לוֹתַרינגיָה — מספר שהדוכס ׳ואתו הטֶוטוֹנים הפראיים ביותר בלחימה׳[14] התמקמו לצד מגדל דוד. ביחד אתו חנו הנורמני מאיטליה טאנקרֶד, הרוזן ריימונד מסֶן־ז׳יל, מפקד הפרובאנסאלים, ושני בישופים מאיטליה. אלה עמדו ׳לפני השער של מגדל זה׳, כלומר שער יפו. כמו כן הופקדו רוֹבֶּרט רוזן פלאנדריה והוּגוֹ מסֶן־פּוֹל ׳לפקח על חומות העיר בחלק השיפוע של השדות׳.[15] שטח זה אינו מזוהה יותר, אולם נראה, שהכוונה לשטח שבין שער יפו לבריכת הסולטאן, מאחר שאין להניח שכוו־נתו לצד המזרחי של העיר (ראה מפה 1).

בו בזמן ששמו מצור ממערב לעיר שמו מצור גם מצפון: רוֹבֶּרט רוזן נוֹרמנדיה וקוֹנאנט מבּריטאן נטו אוהליהם מול החומות, במקום שנמצא בית התפילה (ההרוס) של סטפאן הפּרוֹטוֹמארטיר, כלומר בציר הדרך הבאה משכם בעמק הטִירוֹפֶּיאוֹן. גדודים אחרים התמקמו סביב העיר אך איננו יודעים היכן בדיוק.[16] גדוד אחד הוצב בהר הזיתים, כדי למנוע התקפת פתאום מצד זה של העיר. לא הושם מצור מצד עמק

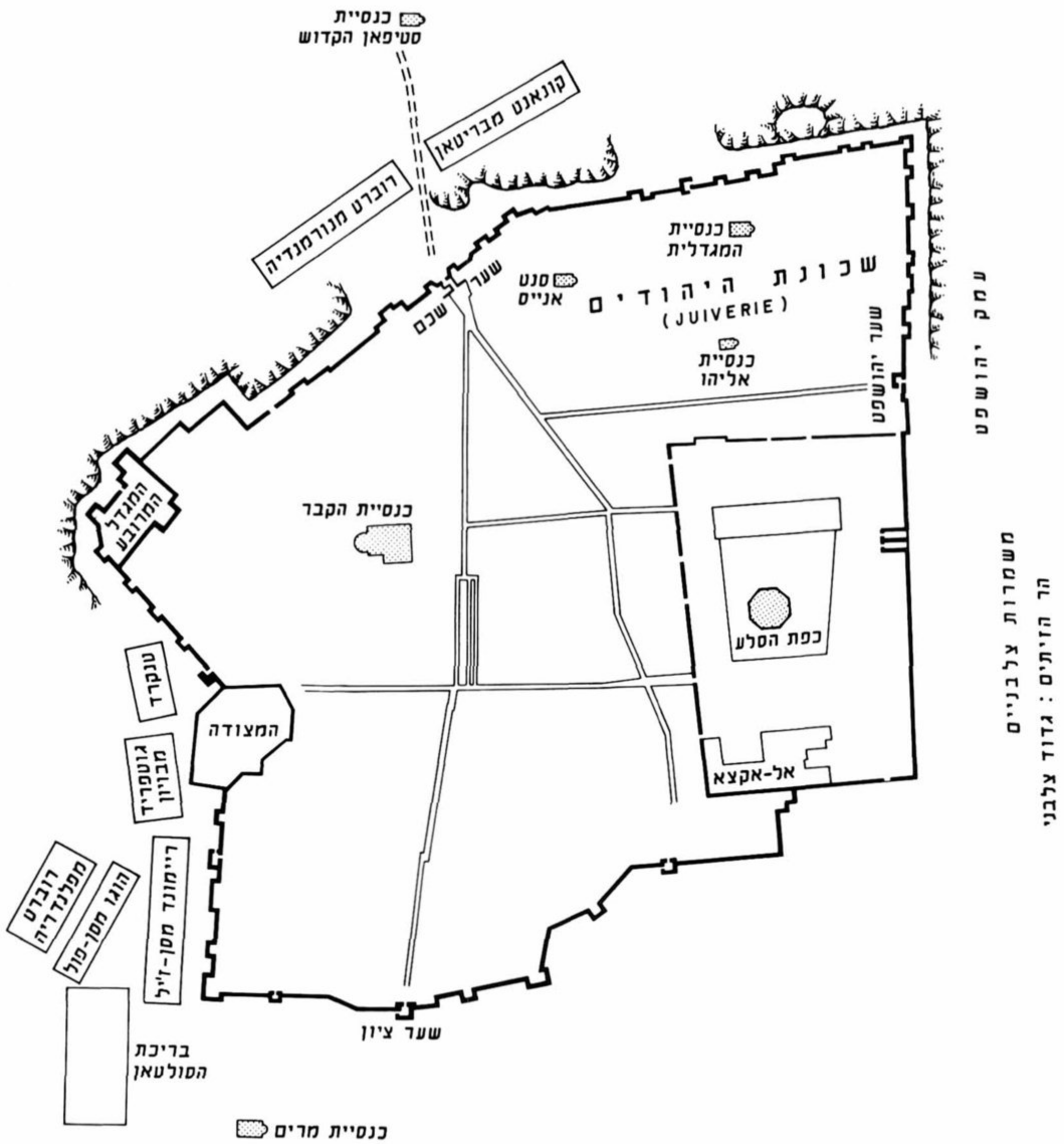

משמרות צלבניים
הר הזיתים: גדוד צלבני

מפה 1

יהושפט 'בגלל קשיי המקום ועומק העמקים', אולם משמרות צלבניים נעו בו יומם ולילה.

ההתפרסות השנייה: החומה הצפונית והר־ציון

מערך ראשוני זה הוחלף כאמור לאחר שמפקדי הצלבנים עמדו על הקשיים שמציב המצור על העיר מצד מצודתה ושער יפו, בגלל העמק היורד מן השער לכיוון גיא בן הנום והמקשה על התקפה ישירה על השער, קל וחומר על המצודה.[17] נראה, שהיוזמה לשינוי יצאה ממפקד הפרובאנסאלים, הרוזן ריימונד מסן־ז'יל. הכרוניסטן, בן ארצו, ריימונד מאגילרס, מתאר כך את תנועת גיבורו: הפרובאנסאלים אשר צרו תחילה על העיר, כאמור, מן המערב, 'ממקום המצור

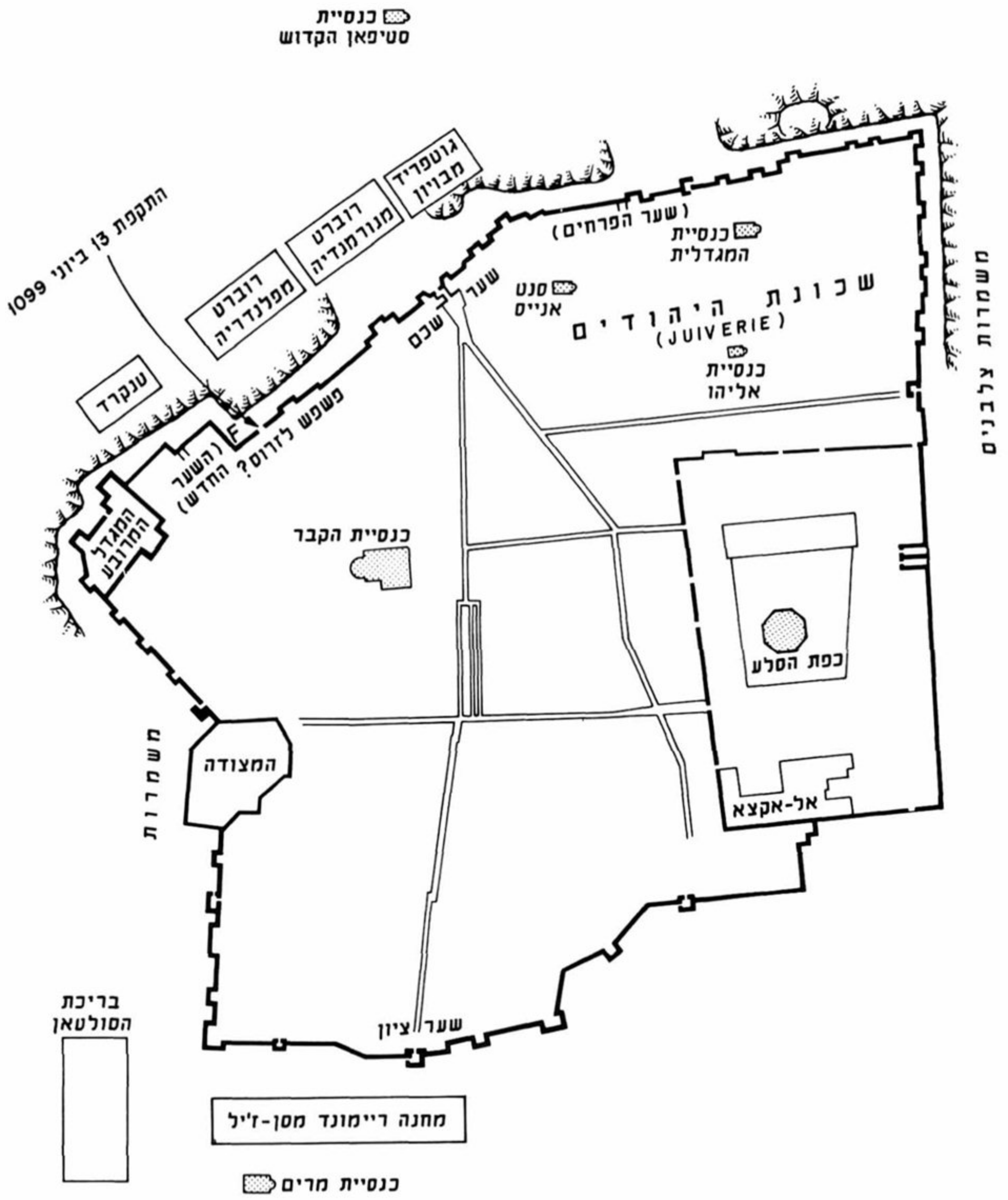

מפה 2

של הדוכס [גוטפריד] ועד מעלה הר ציון' נוכחו לדעת, 'שמאחר שהאנשים לא יכלו לגשת ישירות ולהילחם בחומות העיר מכיוון שהיה עמק מסוים באמצע',[18] החליטו שעליהם לשנות את מקומם ולעבור להר ציון. ריימונד החליט כך, אומר הכרוניסטן, כדי להגן על המקומות המקודשים שהיו במקום (ביניהם קברי דוד ושלמה). מסופר, שהחלטה זו עוררה רוגז רב במחנה עד כדי אי־שיתוף פעולה עם הרוזן, ואפילו עד סירוב להשתתף בשמירת־לילה על המחנות הגיעו הדברים. מחנהו של הרוזן קטן עד כדי כך שהוא נאלץ לשכור פרשים ורגלים כדי לשרתו. רוגז זה, יש להודות על האמת, אינו מובן ואינו מסתבר 'מתוך קנאה' כפי שאומר הכרוניסטן.

יש לשער, שתנועה זו של פרובאנסאלים היא היא

שהביאה לידי שינוי ניכר בכל המערך הצלבני. החזית שמול המצודה ושער יפו שוב לא מילאה תפקיד חשוב במשך כל ימי המצור והצלבנים הסתפקו בשמירתם בלבד.[19] עיקר פעולת המצור הועברה משם והתמקדה מעתה בשני שטחים: הר ציון שבדרום־מערב העיר מכאן, והחזית הרחבה של החומה הצפונית מכאן. במערך שני זה הושמה במצור כל החומה מן הפינה הצפונית־מערבית של העיר, מן הביצור שצוין תחילה על־ידי הצלבנים כ'מגדל המרובע' ומאוחר יותר כ'מגדל טאנקרד', ועד שער שכם ואולי אף מקצת מזרחה ממנו (אולם לא עד קצה החומה). וזהו סדר הכוחות החדש: הגדודים הלוֹתַרינגיים של גוטפריד מבּוּיוֹן ולידו מחנות רוזן פלאנדריה ורוזן נורמנדיה צרו: 'מכנסיית סטיפאן הקדוש שהיא כאילו באמצע העיר מצפון ועד המגדל המרובע הקרוב למגדל דוד'.[20] לפי זה עזב גוטפריד את מקומו במערב העיר ועבר לשטח שבו כבר חנה מקודם רוברט מנורמנדיה (ראה מפה 2). כנסייה זו, בית־ספר הדומיניקנים, ה'אֶקוֹל ביבליק' דהאידנא, שלדברי הנורווגי זיוולף נמצא במרחק של שלוש יריות קשת משער שכם, עדיין היתה הרוסה בעת שביקר במקום בשנת 1102.[21] אולם שינוי זה עדיין לא היה סופי והוא שונה עוד פעם במהלך המצור.

ההתקפה הראשונה: צפון־מערב העיר

ההתקפה הכללית הראשונה נערכה בסמוך לריכוז הצלבנים לפני חומות ירושלים, כבר ב־13 ביוני. ריימונד מאַגִילֶרס, כרוניסטן המחנה הפרובאנסאלי, שהיה נתון יותר מאחרים לחזיונות דתיים, מציין, שהחלטה פזיזה זו נתקבלה בעצתו של נזיר מתבודד בהר הזיתים, שהבטיח עזרת ה' וניצחון על האויבים אף ללא כלי מלחמה. בהתקפה זו, כך אנו שומעים ממקורות שונים, הצליחו הצלבנים להרוס את החומה החיצונית ובעזרת סולם, היחיד שהספיקו להתקין, עלה בידם להגיע לראש החומה השנייה והעיקרית. בתיאור התקפה זו יש כדי ללמד כמה פרטים חשובים לענייננו. המדויקים שבין תיאורינו שאינם מרבים לשרבב מעשי־שמים בנעשה עלי אדמות הן 'העלילות' (Gesta) של כרוניסטן אַנוֹנִימִי ותיאורו של אַלבֶּרט מאַאַכֶן — שניהם בעלי מידע מדויק על צבאות גיבוריהם הממו־קמים ליד החומה הצפונית. לפי אלברט מאאכן: 'הנוצרים שלבשו שריון וקסדות לאחר שעשו תקרה ממגינים, התקיפו חומות וביצורים, כשהם פוגעים בחוזקה ובהטלת אבנים, בחיצים ובאבני־קלח שטסו מעבר לחומות מבפנים ומבחוץ וכך נלחמו במשך כל אותו היום'. אבדות כבדות היו לשני הצדדים, אולם למזלם של הנוצרים, אומר הכרוניסטן, לא נפגע איש מן הגדולים שביניהם: 'הנוצרים ... התקיפו בחוזקה את החומות החיצוניות הקרויות "בּאַרבּיקַאנים", בפ־טישי ברזל ובמעדרים והפילום בחלקם. ברם, לא הרבה הצליחו לעשות באותו היום'.[22] המחבר האנונימי של 'העלילות' אף הוא מספר על התקפה מופלאה 'ואילו היו הסולמות מוכנים, היתה העיר בידינו. בכל זאת הרסנו את "החומה הקטנה" (murus minor) והצבנו סולם אחד ל"חומה הגדולה" (murus maior) אשר עליה טיפסו לוחמינו והיו לוחמים פנים אל פנים עם הסַרַצֶנים ועם אזרחי העיר כשהם פוגעים בהם בכי־דונים ובחרבות'.[23]

התקפה זו, שנערכה ביום ו', הוא 13 ביוני, ואשר נמשכה מזריחת השמש ועד שעה 9 או 12 בצהריים, ראויה לניתוח מדוקדק יותר. המדובר הוא, כפי שיתברר ללא ספק להלן, בקטע כלשהו של החומה הצפונית. בקטע זה נמצאה, כך אנו למדים, 'חומה חיצונית', הנקראת גם 'החומה הקטנה' או 'בַּארבּיקַן', שכבר הוזכרה מקודם, לפני החומה העיקרית של העיר. ביטויים אלה מורים על חומה נמוכה יחסית במערך הגנתי שלפני החומה העיקרית.[24] נראה, שהמ־דובר בקטע מסוים של החומה שלאחר שהשתלטו על 'חומה חיצונית' אפשר היה לקרב את הסולם מיד אל החומה הראשית. והנה נמצא בידינו מקור המאפשר איתור מדויק יותר של הקטע שהותקף. מקור זה הוא הכרוניקה של רַדוּלף מקַאן (Caen) שבנורמנדיה, שאמנם לא השתתף במאורעות, אבל הגיע למזרח הצלבני ב־1108 ונעשה למקורבו של טאנקרד הנורמני מאיטליה ולרושם עלילותיו. חיבורו שנכתב, כנראה, בירושלים לפני 1118, הוא חיבור שבח לגיבורו וזכה לעיבודים מאוחרים יותר. מבעד לסגנון, שהוא בלתי נסבל מרוב גיבוב מלים ובגלל המאמץ לחקות את הסגנון הקלאסי, אפשר לדלות מן הכרוניקה הזאת ידיעות מרובות למדי.

נראה, לפי מקור זה, שאת העצים לאותו סולם מפורסם מצא טאנקרד במערה בסביבות ירושלים. הסיבה למחסור בעצים, כך אנו למדים, נעוצה בעובדה שהמצרים השתמשו בהם למצור על העיר שהיתה בשלטון הסלג'וקים ב־1098, שנה לפני בוא הצלבנים. טאנקרד הביא את העצים למחנהו ובנה את הסולם. בשל כך עמד טאנקרד בתוקף על זכותו להיות הראשון לעלות בסולם לראש החומה. אולם בלחץ הנסיכים ויתר על רעיון אבירי זה ואת מקומו תפס אביר בעל זרוע, רַייבּאלד מן העיר שַׁארְטֶר. ואמנם זה עלה לראש החומה אולם ידו שהחזיקה בחרב נקטעה בידי מגיני החומה המוסלמים. העגלון, שהיה כנראה מאנשיו של טאנקרד, הביא את הפצוע למחנהו של מפקדו.[25]

ברור מנתונים אלה שההתקפה נערכה ליד קַצְר ג'אלוּד, ובעתיד 'מגדל טאנקרד', שהרי טאנקרד מצא

את העצים, בנה את הסולם ודרש לעלות בו ראשון ולמחנהו שלו אף הובא גיבור הפריצה הפצוע. יתר על כן, אותו מקור מציין שהסולם ׳הוקם בחומה אשר נשאה מגדלים לשמאלו של טאנקרד׳.[26] במלים אחרות, הת־קפה זו נערכה במורד החומה, מזרחית ממגדל טאנקרד (שמאלה עם הפנים לחומה). לפי סבירות גבוהה, הכוונה לקטע הקרוב היום לשער החדש או בקרבת פשפש לַזַרוּס של המצורעים בתקופה הצלבנית. אנו יודעים של׳מגדל המרובע׳ העצום הזה היו שער ומערכת מבנים נוספים, שהתקיימו עוד בימי הפרנקים, אם כי עד כמה שידוע לנו, לא מילאו תפקיד הגנתי בעל משמעות. שרידי כותרות רומאנסקיות והשער עצמו עוד נראו בבירור בתחילת המאה, לפני שנעלמו בנבכי ׳בית־ספר האחים׳ (= פְרֵיר).[27] החומה החי־צונית, ה׳אַנְטְמוּרְלֶה׳, היתה קשורה למערכת ביצורים נוספת זו של החפיר. אמנם החפיר לא נזכר בהתקפה ראשונה זו, אולם הוא יופיע מאוחר יותר בהתקפה הסופית על העיר. יתר על כן, אנו יודעים על קיומו מן הממצא הארכיאולוגי.

פשפש לזרוס הקדוש

פרשה בפני עצמה הוא מיקומו של ׳פשפש לזרוס הקדוש׳, המצוין בעקבות אַבֵּל בכל המפות של ירו־שלים בתקופת מסעי־הצלב. לאמיתו של דבר אין המיקום ודאי כלל. הטקסטים אינם ברורים די צורכם והממצא הארכיאולוגי שהיה אמור לתמוך בהם נראה לי מסופק למדי. המדובר בפינת החומה (F במפה 2) שממזרח לשער החדש. השטח נקנה בידי הפרנציסקנים ב־1895 ובקשר לכך סיפר נזיר פרנציסקני בשם פּוֹל דה סֶנְט־אֵנְיַן (Paul de Saint-Aignan), שבעומק של שני מטרים נמצאה כאן קשת שהובילה לתוך העיר. הקשת והסיתות האלכסוני היו צלבניים. נראה רק חלק עליון של הקשת והשאר נפתח בתקופה בלתי ידועה ושימש מוצא לתעלת ביוב של הרובע הקרוב של העיר. סיפור זה נרשם בידי קלֶרמוֹן־גאנוֹ, שלא מצא דבר.[28] הוא גם ניסה למצוא קשר בין אגם או בריכה, הנזכרת במקור צלבני (Lacus Legerii) ובין השם ׳חִרת אל־בִּרְכַּת׳ (צפונה מן הכביש, באמצע החומה שבין שער שכם למגדל טאנקרד). הרושם הוא, שקלֶרמוֹן־גַאנוֹ לא השתכנע לגמרי והאמת היא שגם וַנְסָאן רק מביא דברים בשם אומרם.[29]

בעת התקנת השטח לגינון בשנות ה־70 לא נמצא כאן דבר ואף עזרתו של נזיר פרנציסקני קשיש, האב א׳ אַרְסֶה (Arce), לא סייעה לדבר. אולם יושם לב לעובדה, שהחוקר הצרפתי דה וּוֹגִיֶה, שכתב ב־1859, מציין את מקום הפשפש בחומה הרבה יותר מזרחה ממה שסומן מאוחר יותר (ראה המפה המובאת בסוף ספרו של וּוֹגִיֶה, להלן, הערה 3).

החפיר בחומה הצפונית

החפיר מופיע בצורה ברורה למדי בבדיקות שעשה קוֹנראד שִׁיק לאורך החומה הצפונית ובפינה הצפונית־מערבית של העיר. כאן נמצא שריד ברור והוא נמשך כמעט עד מחצית אורך החומה בכיוון לשער שכם.[30] חלק מן החפיר הזה נתגלה מחדש בחפירות שערכו ד׳ בהט ומ׳ בן־ארי בקרבת המגדל.[31] לפי מסקנות החופ־רים רוחבו, באתר החפירה, 19 מטר ועומקו 7 מטר. אין החפיר נראה עוד אלא מזרחה מ׳שער הורדוס׳ (מגדל רביעי משם) והוא חצוב בסלע וסבב את הפינה הצפונית־מזרחית של החומה (׳בֶּרג׳ אל־לַקְלַק׳) והמשיך בחומה המזרחית עד ׳שער האריות׳.[32] באשר ל׳חומה החיצונית׳ מזכיר אותה באמצע המאה הקודמת החוקר הבאווארי יוֹהַנֶס זֶפּ, אולם הוא וְפִירֶה הם היחידים, עד כמה שיכולתי לבדוק, המזכירים חומה חיצונית זו.[33]

בניין כלי המצור

אין זה מענייננו כאן לתאר את תולדות הימים והשבועות של המצור, סיפור מרתק כשהוא לעצמו, אלא להתרכז בידיעות שהן חשובות לטופוגרפיה הירו־שלמית. מאחר שההתקפה הישירה של 13 ביוני לא הצליחה לא היה בידי הצלבנים אלא להדק את המצור ולנסות לבנות מכונות מצור, כלי־ירי וסולמות כנהוג במצור על ערים מבוצרות. ההחלטה נתקבלה כנראה באמצע יוני, מאחר שנדרשו כמעט ארבעה שבועות לבניית מכונות המצור הענקיות.[34] הקשיים היו עצו־מים, בגלל מחסור בעצים מתאימים, אולם לבסוף התגברו עליהם. נבנו רק שתי מכונות מצור, מאלה הנקראות במקורות ׳מבצר׳ או ׳מבצר־עץ׳, ׳מגדל עץ׳, ׳מכונה׳ וגם ׳מגדל׳ סתם.[35] נוסף על אלה נבנו כלי־ירי למיניהם, ׳מַנְגָנוֹנים׳, כפי שקראו לכלים אלה הצלבנים בשמם היווני, שמטרתם לירות אבנים לחומות או לתוך העיר. כמו כן נבנה גם כלי המצור בעל העבר המפואר, הוא האַיִל (aries), אשר ערער, אם עלה בידי הצרים להתקרב, את חוסן החומות. המכונות נבנו בשני מרכזי המצור: בצפון בידי הדוכס גוטפריד ובדרום בידי הרוזן ריימונד מסן־ז׳יל.[36]

המערך החדש במזרח החומה הצפונית (מפה 3)

הבעיה שעמדה עתה בפני הצלבנים היתה לבחור מקום מתאים כדי להפעיל את מגדלי המצור. שעה שלגבי סן־ז׳יל הקושי העיקרי היה מילויו של חפיר רב־ממדים במקום ומניעת שריפת המגדל בידי יורי חיצים בוערים מן החומות, הרי שבחומה הצפונית עצם המיקום נשקל מחדש. המגדל נבנה, כאמור, בקרבת כנסיית סן־סטפאן, אולם לא ממקום זה כוונה ההת־קפה. במוצאי שבת שבין 9 ל־10 ביולי הועבר ׳מגדל המצור׳ למקום כלשהו בקטע המזרחי של החומה

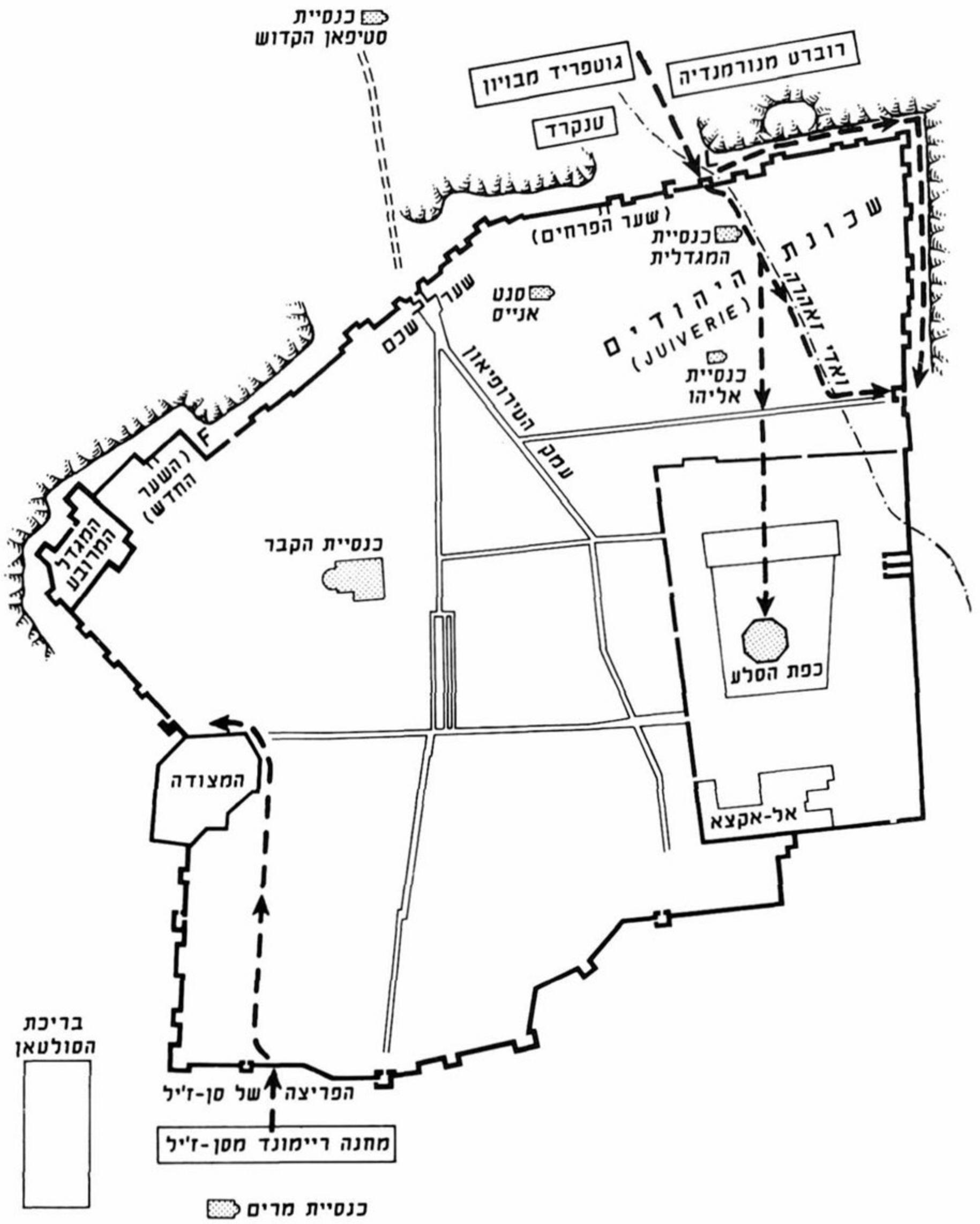

מפה 3

הצפונית, ממזרח לכנסיית סטפאן, כלומר ממזרח לשער שכם. נדרשו שלושה ימים נוספים, ימים א–ג בשבוע, 10–12 ביולי, עד שהוברגה המכונה מחדש על תלה.[37] הסיבה להעברה מוסברת במפורש בידי הכרוניסטים: 'אותו צד שבו העיר חלשה ביותר';[38] 'לאותו הצד של העיר שהוא מכנסיית סטפאן הקדוש ועד עמק יהו־שפט' — אומר כרוניסטן אחר, והוא מוסיף שההעברה היתה בבחינת מבצע גדול, כיוון שהיו צריכים להעביר את המגדל המסורבל מרחק של מיל אחד כמעט. ועוד מוסיף אותו כרוניסטן: 'והעברה זו נעשתה, כיוון שהמקום שטוח היה, ונוח להדביק בו את הכלים לחומה, שאי־אפשר היה אלא להובילם דרך מישור; ואף זאת מכיוון שחלק זה של העיר נראה חלש יותר ומכיוון שעמד רחוק מן המחנות, נשאר חלק זה בלתי

מבוצר (או בלתי נפגע)'.[39] ומרבה לעשות הכרוניסטן של טאנקרד, שפרטיו עוד יותר מדויקים: 'אנשינו לא שמו במצור כלל שטח מישור זה, מה שהפליא ביותר את אנשי המקום, אולם האמת היא שהמפקדים שהר־חיקו ראות שמרו אותו בשביל המאמץ האחרון של הלחימה, עד אשר יותקן מגדל העץ, שמראשו יכולו גדודי הפראנקים לזנק אל החומות'.[40]

תיאור פעולות המצור מצד צפון מסתמך מעתה על שני מקורות — על אַלבֶּרט מאַאַכֶן העוקב אחרי פעולות הלותרינגים, הנורמנים והפלֶמים שבחזית זו, ובצורה קצת בלתי צפויה (אולם מסתברת ביותר כפי שנראה להלן) על הכרוניסטן הנורמני רַדולף מקאן העוקב, כפי שראינו, אחרי פעולות גיבורו טאנקרד. כלי המצור של הצלבנים כללו בשעה זו את המגדל רב המידות, מספר מכונות־ירי ואיל גדול להרס החומות. שלוש מכונות־ירי הופעלו בחזית זו בהתמדה כדי לגרש את מגיני החומות בקטע שנועד להתקפה.[41] המוסלמים, כדי להתגונן, שילשלו מן החומות שקים מלאי קש וחבלי אוניות גדולי מידות, כדי להחליש את עוצמת הפגיעה. הצלבנים ענו בירי של חיצים לוהטים שהבעירו ושרפו את שקי הקש. בשעה זו נכנס האיל לפעולה: 'איל בעל משקל וגודל מטילי אימה'.[42] איל זה בעל ראש הברזל הופעל, כנראה, כמטוטלת בידי מספר גדול של אנשים. במחצו הוא הצליח להרוס ולשבור בן רגע 'את הבַּרבִּיקנים, החומות החיצוניות, אלה שממול לחומות לאחר שיושר החפיר של העיר'.[43]

ההתקפה והפריצה מצד צפון

בכך נפרצה הדרך בשביל מגדל המצור 'אל החומות הפנימיות והעתיקות'. האיל שהופעל 'פרץ פרצה גדולה ועצומה אל תוך פנים העיר'.[44] אולם ברגע זה קרתה תקלה. מאחורי האיל נמצא מגדל המצור ושעה שפרץ האיל את הפרצה לא היתה אפשרות עוד להניעו לא אחורה לא קדימה ולא לצדדים, כיוון שמשני הצדדים, מספר רַדולף מקאן, נמצאו שיפועי־מורד. וכך למרות הפרצה הפך האיל להיות מטרד. בזה התהפכו היוצרות. בהתחלה היו אלה המגינים שניסו, בעזרת זפת, דונג וגופרית, לשרוף את האיל שנמצא עתה בקרבת החומה והצלבנים הם שהשתדלו לכבות את התבערה; עתה, כך מסופר, ניסו הצלבנים לשרוף את האיל והמגינים — להגן עליו.[45]

מגדל המצור שנע אחרי האיל ומנע את תנועתו אחורה היה בניין רב מידות ומסורבל בן שלוש קומות. בגובהו, מסופר, הוא הזדקר כאורך חנית מֵילָה מעל לחומה.[46] לפי זה נוכל גם לשער את גובה החומה בשטח זה. כפי הנראה התרוממה החומה לגובה של 12–15 מטר מעל לחפיר והמגדל 15–17 מטר גובהו. בחלק העליון של המגדל, הנקרא coenaculum (medium) נמצאו לודולף ואֶנגֶלבֶּרט מטוּרְנִי (Tour nai) שבפלאנדריה; בקומה התחתונה — אלה שה־ניעו את המכונה וקירבו אותה לחומה.[47] מכונה זו, שלא יכלה לנוע קדימה, הוזזה הצדה אור ליום ו' (15 ביולי) אל קרבת החומה. אולם תנועה זו, הגם שהיתה קצרה, הפכה להיות לה לרועץ. המגדל שהיה בנוי מעצים שזה עתה נכרתו, נע פעם, פעמיים, וכאן שקע ונתקע במקום.[48] המגדל היה למטרה נוחה לפגיעה ואף נשקפה הסכנה שמגיני העיר יוכלו למשוך אותו ולהפילו בעזרת חבלים. הצלבנים הצליחו לבנות מתקן עץ מצויד בכעין חרמש מתכת שהצליח לשחרר את המגדל מן החבלים.[49]

ועדיין היה המגדל פגיע והמגינים יכלו להרסו בקלות. לכן קירבוהו הצלבנים עוד יותר לחומה, כדי להוציאו מטווח פגיעתן של חמש מכונות הירי המוס־למיות (מכונות ממין זה היו יעילות ביותר בהר ציון — וראה להלן) שבראש החומה. מפאת הקרבה לא יכלו עוד אלה לפעול ונאלצו להעבירן אל פנים העיר.[50] הסכנה חלפה. האבנים שירו המגינים לא פגעו במגדל אלא עפו לידו או נפלו בפנים העיר ופגעו בשולחיהן. ניסיון הצתה נוסף של מגדל המצור בעזרת בול עץ ממולא בחומר דליק נכשל אף הוא מאחר שהצלבנים למדו מנוצרי המקום, שאמנם אי אפשר לעשות דבר נגד אש זו בעזרת מים, אבל אפשר לכבותה בעזרת חומץ. וכך היה. הקרב היה עתה כמעט פנים אל פנים. מגדל הפראנקים נמצא מותקף באגפיו על־ידי שני מגדלים, אחד מימין ואחד משמאל, ורק הירי של אנשי רוברט מנורמנדיה וטאנקרד הקלו על המצב.[51]

בשעה 9 בבוקר, לאחר חמש שעות לחימה מאז זריחת השמש, הצליחו לבסוף אנשי הקומה השנייה של המגדל, לודולף ואֶנגֶלבֶּרט מטוּרְנִי, לנצל חולשה זמנית במחנה היריב המוסלמי: 'ומכיוון שהיו קרובים ביותר לחומה ירדו ראשונים לעיר, מן הקומה השנייה שבה נמצאו לאחר שהושיטו את [בולי] העצים אל החומות'.[52] בעקבותיהם ירדו גם גוטפריד ואנשיו מן הקומה העליונה ופרצו העירה.[53]

לאחר שהמוסלמים התחילו בורחים, השעינו הצרים סולמות לחומה או שזרקו חבלים לראשיה ודרכן פרצו העירה. עתה התחילה זרימה כללית לעיר בחומה הצפונית. אנשים באלפיהם חדרו דרך הפרצה שנפרצה כבר מקודם על־ידי האיל, אחרים טיפסו בסולמות, אולם לא פחות חשובה היתה העובדה, שחלק מאלה שנכנסו לעיר פנו מזרחה וחלק — מערבה. הראשונים, כך מסופר, פתחו במהרה את שער יהושפט ודרכו נכנסו אלפים לעיר.[54] לפי אַלבֶּרט מאַאַכֶן, אלה שנכנסו דרך הפרצה בחומה הצפונית נעו לכיוון הר־הבית. superior וגם arx, נמצאו גוטפריד מבויון, אחיו אֶוסְטַכיוס ואנשיהם; בקומת הביניים (coenaculum

כיוון ההתקדמות בתוך העיר מסביר כמה נקודות שלא נתבהרו עד עתה. סיפור ידוע הוא שטאנקרד פרץ להר־הבית, השתלט על מסגד כיפת הסלע ושדד אותו עד תום. אולם איפה היה טאנקרד? ברגיל משאירים אותו ליד 'המגדל המרובע' שישא את שמו, אולם כל המכיר את העיר מוכרח לתמוה שטאנקרד יכול היה להגיע מן 'המגדל המרובע' להר־הבית באין מפריע. והרי המדובר בשטח שכדי לחצותו דרושה חצי שעה של הליכה, קל וחומר לחימה. אולם התיאור המדויק שבידינו מוכיח שטאנקרד לא נשאר במקומו. במפורש נאמר שיחד עם רוברט מנורמנדיה הקל על מגדל־המצור בלחימתו.[55] אם כן, ברור שהוא עזב את הפינה הצפונית־מערבית של העיר ועבר ליד מגדל המצור, מה שמתקבל על הדעת לאחר שהמפקדים קבעו מראש את מקום הפרצה. ואם כך, הרי מעתה מתפרשת בקלות המהירות שבה הגיע להר־הבית וזאת, כמעט בוודאי, בליווי אותו נוצרי מזרחי מתושבי ירושלים שסיפר לו כבר בזמן המצור על עושר המסגד. כך יכול היה ללא שהות לפרוץ ישירות אל הר־הבית. ואולי אפשר אף ללמוד יותר. כידוע, מקור נוצרי מספר שלאחר כיבוש העיר מכר טאנקרד יהודים שנשבו בזמן כיבוש העיר.[56] אין לנו במקורות הנוצריים שום ידיעה דומה על אף אחד ממפקדי הצלבנים, אם כי ממקורות הגניזה למדנו על קבוצת יהודים שניצלה על־ידי כך שמצאה מקלט במצודת העיר ויחד עם מפקדה, אִפְתִח'אר אל־דַוּלה, הגיעה לאחר מכן לאשקלון.[57] הידיעה על שביית יהודים בידי טאנקרד מסתברת אפוא מן העובדה, שהוא עזב את 'המגדל המרובע' ופרץ לעיר ולהר־הבית במקום הפרצה. והנה מקום זה נמצא בדיוק מול אותה Juiverie, 'השכונה היהודית',[58] שלא נתק־יימה עוד אחרי הטבח הצלבני, כי אם יושבה בנוצרים מזרחיים, אולם היא שמרה על שמה עד סוף התקופה הצלבנית.

המקורות הצלבניים והלחימה בהר־ציון

שעה שההצלחה האירה פנים לצלבנים בחומה הצפו־נית נמצאו גדודיהם בדרום, במצור מצד הר ציון, במצב קשה למדי. הקרבות הקשים של יום 14 ביולי נסתיימו ללא הכרעה והלילה לא ניבא טובות. אמנם, המוסלמים חששו שהצלבנים יצליחו להתגבר ביום על 'החומה החיצונית' ולמלא את החפיר, אולם נשקפה סכנה ממשית שהמוסלמים יצליחו לשרוף את מכונות הירי. במשך הלילה חיזקו המוסלמים את כוח הירי ומול כל מכונת־ירי צלבנית עמדו, לדברי הכרוניסטן של מחזה זה, 9 או 10 מכונות מוסלמיות. הלחימה למחרת היום היתה קשה ולמעשה עלה בידי המוסלמים להרוס ולשרוף חלק ממכונות הירי של הצלבנים ויאוש השתרר בין הלוחמים הצלבנים שהתקרבו לחומה העיקרית.[59] ידיעה זו היא הידיעה האחרונה שהיא בעלת משמעות לגבי המחנה הפרובאנסאלי מפרי עטו של כרוניסטן המחנה ריימונד מַאגִילֶרס. למרבה הת־מיהה ידיעות הרבה יותר מדויקות מביא המחבר האַנוֹנִימי של ה'גֶסטֶה' ועוד יותר ממנו כרוניסטן שעד הזמן האחרון לא נחשב אלא כמעתיק, אולם עתה הוחזר לו כבודו.

נפנה תחילה לתיאור המפורט של ה'גסטה'. ואלה דברי מחברה: 'והרוזן ריימונד הוביל את מחנהו ואת "המבצר" [כלומר מגדל־המצור] עד לקרבת החומה; אולם בין "המבצר" והחומה היה חפיר עמוק ביותר. ואז נועצו אנשינו איך למלא את החפיר והודיעו בהכרזה שכל מי שיביא שלוש אבנים לחפיר יקבל דינר אחד. ומילוי החפיר הזה נמשך שלושה ימים ושלושה לילות. ואולם, שעה שנתמלא החפיר הובילו את "המבצר" לקרבת החומה. אבל אלה שהיו בפנים [העיר או מגדל החומה] נלחמו בצורה מופלאה עם אנשינו באש ובאבנים'.[60]

רצה הגורל שלאחר משפט זה איננו שומעים עוד דבר על הפריצה. אולם כאמור, מקור חדש בא למלא את החסר ועצם עובדה זו יש בה כדי לאושש את טענת המהדירים החדשים שאין מקור זה פלאגיאט אלא ככרוניסטים אחרים השתמש אף הוא במקור קדום שנעלם (כך עשו גם מחבר ה'גֶסטֶה' וריימונד מַאגִי־לֶרס) ולא תמיד בצורה הנבונה ביותר. מחבר מקור זה הוא אחד פֶּטרוס טוּדֶבּוֹדוּס, כנראה מפּוּאַטוּ.[61] וכך מספר מקור זה, המשלים את שני המשפטים המקוטעים של הכרוניקה הקודמת: 'ולאחר שנתמלא החפיר הו־בילו את "המבצר" [של העיר — כך!] ליד מגדל אחד. אולם אלה שהיו בפנים העיר נלחמו בנו באש ובאבנים עד כדי כך שהרסו את החלק העליון של "המבצר" של ריימונד מסן־ז'יל. וכך, שעה שריימונד ולוחמיו רגזו ונבוכו בגלל הרס החלק העליון של "המבצר" ומאחר שנראה בוער, והנה ראה פתאום שלושה מלוחמי גוטפריד שהגיעו דרך הר הזיתים וצועקים שהדוכס גוטפריד ואנשיו כבר בתוך העיר'.[62]

לפי נתונים שונים עברו מאז פריצת גוטפריד כשלוש־ארבע שעות וחילות ריימונד מפרובאנס פרצו אפוא העירה בעזרת סולמות בשעת הצהריים. הם התקדמו ישר אל מצודת העיר שמפקדה אִפְתִח'אר אל־דַוּלה נכנע, כאמור, עם חיל־המצב המצרי תמורת זכות נסיגה מן העיר (לאשקלון ואחר־כך למצרים). כתנאי לקבלת הכניעה 'פתח [האמיר שבמגדל דוד] את השער שבו רגילים היו עולי הרגל לשלם את המסים'. בכך תמה פרשת כיבוש העיר.

איתור מקום הפריצה הצלבנית

עתה לא יקשה עלינו לאתר בשטח את מאורעות

הכיבוש. כפי שראינו, הן האיל והן מגדל המצור שב־חומה הצפונית נזקקו לשטח מישורי כדי להגיע לחו־מות העיר. רק שני אתרים בחומה הצפונית תואמים את הנתונים של המקורות: השטח שבין כנסיית סטפאן הפרוטומארטיר החרבה ושער שכם, כלומר הוואדי של הטירופיאון, או הוואדי הקטן הנמשך במקביל לו ממזרח, הוא ואדי אל־זאהרה, מזרחה משער הורדוס של ימינו, הנכנס העירה וממשיך לכיוון בריכת בית־חסדא וכנסיית סנטה אַנְנָה (ולעתים נקרא על שמה). מן התיאורים של המצור אין לפקפק כלל שהכוונה לאתר השני, לוואדי אל־זאהרה. המגדל, כמסופר, הועבר מרחק של מיל כמעט מזרחה ממקומו בסביבות כנסיית סטפאן (אם כי למעשה המרחק קטן במקצת, אלא שאין אנו יודעים באיזה שביל הובילו את חלקי המכונה למקומה החדש) ובשטח זה רק ואדי אל־זאהרה איפשר גישה נוחה מצד צפון לחומות. בוואדי זה יש אפוא לאתר את מקום הפריצה הצלבנית, בשטח של 65 מטר בערך בין שער הפרחים במערב ומגדל L בחומה מזרחה ממנו. כאן, מול השביל היורד היום ממוזיאון רוקפלר לרח׳ סולימאן, או ביתר דיוק מול בית־ספר התיכון רַשִׁידִיה בגן רַטְנֶר, נראה השקע ליד החומה, מקום כניסת העמק לעיר ויש לשער שכאן נמצא החפיר באדמה הרכה של הוואדי. מבנה השטח במקום זה, עֵמֶק שאינו כה עמוק כמו הטירופיאון שלמערבו, וחוסר סלע בולט מעל פני הקרקע שהיה מונע את פעולת האיל — ייעדו את המקום לפריצה. מקום זה היה מפורסם בזמן הצלבנים ונהפך לאתר מקודש לתושבי העיר הפראנקים. ביום 15 ביולי שנה בשנה חגגו בירושלים, בין 1099–1187, את יום השנה למאורע ותהלוכה בראשות אנשי כמורה היתה מגיעה למקום, ולאחר שביקרה בכיפת הסלע ובבית־הקברות הצלבני לרגלי החומה, שבו נקברו גיבורי הצלבנים שנפלו בכיבוש העיר ב־1099, הגיעה למקום הפרצה ובו נערכה תפילת הודיה לאחר הטפת האפטריארך.[63]

הערות

1. מאמר זה נכתב בזיקה לסמינר מחקרי על ׳ירושלים בימי־הביניים׳ שנערך באוניברסיטה העברית בשנים תשמ״ב תשמ״ג. תודתי נתונה לחברים שהשתתפו בסמינר זה ותודה מיוחדת למר ד׳ בהט, שעזרני בספרות הארכיאולוגית שיכלה לסייע בידי.
על ניסיון ראשוני להתמודד עם בעיה מעין זו ראה: J. Prawer, 'Crusader Cities', in: *Mediaeval City in Honour of R.S. Lopez*, Yale Univ. Press 1977, pp. 179–199. מזווית ראייה ארכיאולוגית נאמרו דברים חשובים ביותר בספרו הגדול של וֶנסאן (להלן הערה 17 בסוף).

2. על המחקר האירופי בתחום זה ראה, למשל: Ph. Wolff, *Guide internationale d'histoire urbaine*, vol. I: *Europe*, Paris 1977

3. ראה בהקדמתי למהדורה המצולמת: M. de Vogüe, *Les Eglises de la Terre Sainte*, Paris 1860 (repr. Toronto 1973), p. V

4. ראה: F.M. Abel, *Jérusalem nouvelle*, II, Paris 1926, p. 940

5. דומה, שהתקופה האחרונה שבה נכלל הר ציון בפנים החומה היתה בעקבות ביצור העיר בידי צלאח אלדין, ואולי בידי הקיסר פרידריך השני הוהנשטאופן, ב־1229. לתיאור מפורט וציון המקורות ראה: י׳ פראוור, תולדות ממלכת ירושלים, ב, ירושלים תשכ״ג, עמ׳ 196.

6. את המסע לכיוון ירושלים חידש יוחנן צִימִיסְקֵס ב־975, אולם ללא הצלחה. ראה: מ׳ גיל, היסטוריה של ארץ ישראל, כרך ו׳, ירושלים 1981, עמ׳ 96–98. לא מצאתי התעניינות בנושא זה אצל חוקרים שאינם ישראלים. חפירות הר הבית ועיר דוד של ב׳ מזר חידדו כמובן את הבעיה.

7. על רעידת האדמה של 1032 ראה: J. Mann, *The Jews in Egypt*, I, New York 1920 (repr. New York 1970), pp. 155 ff. וראה עכשיו גיל (לעיל, הערה 6), עמ׳ 117; וביתר פרוטרוט ראה: י׳ פראוור (עורך), ספר ירושלים, ג, (בדפוס); ועל הסכמי 1063 ראה: J. Prawer, 'The Latin Settlement of Jerusalem', *Speculum*, 27 (1952), pp. 490 ff.; Idem, *Crusader Institutions*, Oxford Univ. Press 1980, pp. 86–87

8. בתור נקודת ציון יש להתייחס לכרוניקה הערבית־נוצרית של סַעִיד אִבּן בַּטְרִיק: *Annales Yahia ibn Said Antiochensis*, in: *Corp. Script. Christianorum Orientalium. Scriptores Arabici*, Textus, ser. III, t. VII, Paris 1909, p. 272. כאן נאמר במפורש שבזמנו של הסולטאן אל־ט׳אהר שוקמו חומות רמלה וחומות ירושלים. באשר לחומות ירושלים השתמשו באבנים של כנסיות שהיו מחוץ לעיר: ׳והממונים התכוונו להרוס את כנסיית ציון וכמו כן כנסיות אחרות [שהיו אפוא כבר מחוץ לעיר] כדי שיוכלו להביא את אבניהן לחומה׳. כך קרה, הוא מציין, לפני רעידת האדמה ב־425 להג׳רה, כלומר נובמבר 1033 — נובמבר 1034.

9. ראה: Ekkehardus Uraugiensis, *Hierosolymita*, Ch. IV, *Receueil des Historiens des Croisades, Historiens Occidentaux (HOcc.)*, Vol. V, p. 14; ed. H. Hagenmayer, Tübingen 1877, pp. 74–75. על תאריך הכיבוש הסלג׳וקי ראה גיל, ׳מגילת אביתר — קריאה חדשה של המגילה׳, בתוך: ב׳ קידר וצ׳ ברס (עורכים), פרקים בתולדות ירושלים בימי־הביניים, ירושלים תשל״ט, עמ׳ 43.

10. 'Posito inibi sultano militibusque numerosis, ad instaurandum antemurale, quod hactenus cernitur, aliave quaelibet aedificia, destruuntur illa quae extra civitatem erant monasteria'

11. התיאור המפורט ביותר של המצור מצוי אצל: R. Röhricht, *Geschichte des ersten Kreuzzuges*, Innsbruck 1901, pp. 183–214. תיאור מפורט למדי מלווה מפה שבעקבותיה הלכו החוקרים מצוי אצל: J. F. A. Peyré, *Histoire de la première Croisade*, II, Paris 1859, carte opp. p. 520

12. על הדרך מרמלה ראה: C. Schick, 'Studien über Strassen- und Eisenbahn Anlagen zwischen Jaffa und Jeru-

salem', *Mitteilungen aus Justus Perthes geographischer Anstalt von A. Petermann*, Gotha 13 (1867), pp. 124–132, esp. 127. הדרך שבטקסט זוהתה בידי קונרד שיק כ'דרך הצלבנים'.

13. את חניית הצלבנים בגבעון מזכיר פולק משארטר: Fulco Carnotensis, *Hist. Hierosolymitana (HOcc.* III, 355), 1. I, XXV: Gabaon. מתקבל על הדעת שכוונתו לאל־ג'יב.

14. Albertus Aquensis, (Alb. Aqu.) V, 46; *HOcc.* IV, p. 463: 'cum Theutonicis bello ferocissimis' על המיקום של הפרובאנסאלים ראה להלן, הערה 18.

15. 'ad observandos muros civitatis in declivi parte camporum'

16. Alb. Aqu., V, 46: 'undique in circuitu urbis consederunt'

17. ראוי להביא כאן את תיאור הסביבה של בורכארד מהר ציון בסוף המאה הי"ג: 'Secunda vorago, siue uallis, que diuidebatur ab ista sub turre Dauid ... contra aquilonem procedebat et faciebat fossatum ciuitatis a parte occidentis circa totum longitudinem ciuitatis usque ad finem eius in parte aquilonis'. Burchardus de Monte Sion, in: *Peregrinatores Medii Aevi Quatuor*, ed. J. C. M. Laurent, Leipzig 1864, Ch. VII, p. 65 (הוואדי או העמק השני המתפצל מאותו מגדל דוד ... פונה צפונה והוא חפיר העיר מצד מערב לאורך כל החלק המערבי ועד סיומו לצד צפון). הכוונה כנראה לוואדי שפנה משער יפו צפונה ובמחצית החומה לכיוון מגדל טאנקרד פנה מערבה. ונסאן ציין אותו במפתו בשם ואדי אל־מיסה (el-Meisé). ראה: *Jérusalem de l'Ancien Testament*, p. 41 (וכן לוח XXXI).

18. *Le 'Liber' de Raymond d'Aguilers* (Raymond), ed. J. H. & L. Hill, Paris 1969, p. 138: 'Sed quia non poterant homines eius plane accedere ad obpugnandum murum civitatis quia vallis quedam erat in medio.' בהסתמכם על ה־*Gesta* טענו המהדירים שריימונד היה משלם דינר בעד כל שלוש אבנים שהובאו למילוי החפיר. מחבר ה'גסטה' מכוון את דבריו למאורעות מאוחרים יותר.

19. מקורות אחדים מציינים שריימונד מסן־ז'יל השאיר כמה ממלוויו לשמור על השערים: Alb. Aqu., V, 46, *HOcc.*, III, 464; Petrus Tudebodus, *Hist. de Hierosolymitano itinere*, ed. J. H. & L. Hill, Paris 1977, pp. 134–135

20. Raymond, *op. cit.* (supra, n. 18), p. 137: 'Obsederunt vero eam ab ecclesia Sancti Stephani que est quasi ad medium civitatis a septentrione, usque ad angularem turrem que proxima est turri David'.

21. Saewulf, *Relatio de peregrinatione*, ed. A. Rogers, *PPTS*, IV, 44

22. Alb. Aqu, VI, 1: 'Christiani ... labori et bello amplius incumbebant, et muros exteriores, quos Barbicanas vocant, valide impugnantes, ferreis malleis et ligonibus partim sciderunt. Sed tamen non multum hac die prefecerunt'

23. *Anonymi Gesta Francorum (Gesta)*, ed. H. Hagenmayer, XXXVII, 3: 'si scalae fuissent paratae, in nostra fuisset civitas manu. Tamen minorem stravimus murum, et unam scalam ereximus ad maiorem murum, super quam ascendebant nostri milites et comminus percutiebant Saracenos suis ensibus et lanceis et defensores civitatis'. אין לזלזל באותו סולם, שגובהו 15 מטר לפחות, והוא מסוגל לשאת עומס של לוחמים רבים.

24. הביטוי barbacan, barbican, barbicana, המופיע אצל אלברט מאאכן (ראה לעיל, הערה 22) ועוד במקורות אחרים, הוא לדעת הלקסיקוגרפים ביטוי ממוצא ערבי או פרסי, אלא שהעניין לא נתחוור די צורכו. כדאי לציין, שהמקורות הערביים מכירים ביטוי אחר לציון מערך הגנה חיצוני זה 'בִּשׁוּרָה'.

25. Radulfus Cadomensis (Radulf) c. 119, *HOcc*, III, pp. 688–689. כרוניקה זו עובדה כשלושים שנה מאוחר יותר. לגבי העיבוד אנו משתמשים במהדורה: Tudebodus imitatus et continuatus, c. 115; *HOcc*, III, pp. 218–219

26. Radulf, *ibid.*: 'Itaque muro applicatur qui turres continuat laevas Tancredi secundam tertiae'. לא נתחוורה לי משמעותן של שתי המלים האחרונות: שמא יש לתרגם 'לאחר השלישי'? (המגדל?).

27. ראה: L. E. Vincent, 'Les fouilles aux abords de la tour Pséphina', *RB* (1918), pp. 88–96.

28. ראה: Clermont-Ganneau, 'Seal of the Crusading Period from the Leper Hospital of St. Lazarus in Jerusalem', *Rec. d'Archéologie Orientale*, IV (1901), p. 245 (ובנוסח אנגלי = *PFQSt*, 33 (1901), pp. 109 ff). בקשר לתגלית ממשית של חותם מסדר לזרוס). קלרמון־גאנו רשם שם (עמ' 113) גם תרשים של השטח, וכבר ה' ונסאן הסתייג באופן ברור למדי מן הסיפור. ראה ההערה הבאה.

29. ראה: H. Vincent, *Jérusalem de l'Ancient Testament* I, Paris 1954, p. 42, n. 1

30. ראה: C. Schick, 'Die antiken Reste der Nordwest Mauer von Jerusalem', *ZDPV*, I (1878), pp. 15–23 ושם לוח 3 ולוח 4. החפיר נראה בבירור החל מ־224 מטר מערבה משער שכם ועד לפינה הצפונית־מערבית, כלומר 'מגדל טאנקרד'. ראה צילומי שרידים אצל ונסאן (לעיל, הערה 29), לוחות XXV–XXVIII

31. ראה: ד' בהט ומ' בן־ארי, 'החפירות בככר צה"ל', קדמוניות, ה' (תשל"ב) עמ' 118–119.

32. תרשים נמצא אצל קימל. ראה: H. Kuemmel, *Karte der Materialien zur Topographie des alten Jerusalem*, Halle 1906.

שרידי החפיר תוארו בידי דאלמן. ראה: G. Dalman, *Jerusalem und sein Gelände*, Gütersloh 1930, pp. 99–100. אפשר שבִּרכַּת אל־חַג' שבקרבת שער הורדוס היא חלק מן החפיר שסבב בתחילת המאה הי"ט והגיע עד ברכת סית מרים, כלומר עד שער יהושפט הצלבני (= שער האריות). ראה אצל דאלמן, שם, עמ' 175, רישום של מהלך החפיר בחומה הצפונית ומעבר לפינתו המזרחית. רישום יפה מובא אצל ונסאן (לעיל, הערה 29), עמ' 41, ציור 6, המציין שהחפיר לא סומן במפה בקנה מידה מדויק. החפיר לאורך כל החומה הצפונית מסומן במפה מאמצע הי"ח. ראה: *Plan de Jérusalem ancienne et moderne*, par Sr D'Anville. המפה פורסמה באוסף המפות Z. Khanzadian, *Atlas de géographie économique de la Palestine*, Paris 1932, no. 101. וחשיבות מיוחדת בסימון הקדום ביותר שמצאתי במפת Peyré (ראה לעיל, הערה 11) המציין בשנת 1859 שרידי חפיר ממגדל טאנקרד ועד שער האריות. הוא קשר אותם לחומה החיצונית שנעלמה בינתיים.

33. ראה: J. N. Sepp, *Jerusalem und das Heilige Land*, I, Schaffhausen 1863, p. 260, לדברי זֶפ, שרידי חומה חיצונית זו (Zwinger) נראים באופן ברור משער שכם ועד הפינה הצפונית־מערבית של העיר. וראה סוף ההערה הקודמת.

34. על התיארוך ובעיותיו ראה: *Gesta*, p. 461, n. 1

35. lignea casa, turres ligneae, machina

36. בשני המקרים הופקדו על העבודה אצילים ידועים. בהר ציון נמצאו הגינואזים בפיקודם של האחים אֶמבריאקו, אשר פרקו את אניותיהם ביפו והביאו את הקורות ואת כלי העבודה למצור ירושלים. בניגוד למסופר על־ידי Alb. Aqu VI, 3 לא נבנתה

המכונה מול מגדל דוד. אי־אפשר להניח שהביאו את המכונה המסורבלת למקום זה. לפי הבנתי דברי אַלבֶּרט הם התרסה נגד המוסלמים במגדל דוד.

37. *Gesta* XXXII,: 'deportaverunt nostram machinam et ligneum castrum in orientalem partem' (לא הניעו את המכונה, אלא העבירו אותה חלקים חלקים והרכיבוה מחדש).

38. *Ibid.*: 'ex qua parte esset civitas magis languida' Raymond, *HOcc.* III, 298B: 'transportaverunt contra urbis partem quae ab ecclesia B. Stephani usque ad vallum Josaphat'; Alb. Aqu., VI, 9: 'deportata est machina ... ad ipsum locum civitatis ubi oratorium situm est protomartyris Stephani versus vallem Josaphat'

39. *Ibid.*: 'Haec autem transmigratio ob hoc facta est, quia locus planus erat, et conveniens instrumentis ad murum conjugendis, quae non poterant nisi per plana conduci, et etiam ob hoc, quia illa pars urbis infirmior esse videbatur, et quia longe steterat a castris, immunita (vers. imminuta) pars illa remanserat'

40. Radulf c. 122 (*HOcc.* III, 690E): 'exstabat medium inter castra et vallem Josaphat pomerium, quo nullum aptius aut aptum aeque assultibus hostium, nullum civibus formidolosius imminebat: quippe illius cornu murum paulo humilior erat, turris rara, campus, ut dixi, exter extensior. Area haec tamen hoste vacabat, stupor indigenis: at providentia ducum partem illam supremo bello reservabat, dum turris lignea strueretur, de cujus culmine Francorum alae in moenia volarent'. (באמצע בין המחנות ובין עמק יהושפט נמצא שדה, שלא היה דומה לו בהתאמתו להתקפת האויבים, אף אחד לא איים יותר בסכנתו לאזרחים; כיוון שאותו קצה של החומה היה במקצת נמוך יותר, המגדלים מועטים יותר והשדה, כאמור, שבחוץ רחב יותר) — המשך התרגום בטקסט.

41. אלברט מאאכן מונה (VI 9): 'machina, omnia instrumenta mangenarum et arietis' פה גם נזכרות שלוש מכונות הירי.

42. Alb. Aqu, VI, 10: 'aries horrendi ponderis et operis'

43. Alb. Aqu., VI, 10: 'barbicanas, exteriores muros, scilicet muris oppositos, aequato vallo urbis, a viris arietem impellentibus gravi impetu in momento comminuit atque dejecit'; cf. *ibid.* VI, 11: 'post deletas barbicanas et aequatum vallum'. קיימת בעיה לשונית לגבי הבנת קטע זה של הכרוניקה: ברומית הקלאסית מציינת המלה vallum או vallus סוללה וכך בצירוף הרגיל: fossa et vallum — חפיר וסוללה. אולם אלברט מאאכן, כמו בן דורו ריימונד מאגילרס, משתמש בביטוי זה ללא צל של ספק לציון חפיר. וכך כותב האחרון בתיאור ההתקפה על הר ציון: 'fractis antemuralibus et conpleto vallo' (לאחר שנהרסה החומה הקדמית ונתמלא החפיר) ואין אפשרות לתרגם אחרת. *HOcc.* III, 299; ed. Hill, p. 148. לפי סדר העניינים של הכרוניסטן אלברט נמצא החפיר לפני החומה החיצונית.

44. *Ibid.*: 'et viam machinae ad interiores muros et antiquos (vers: et antiqua moenia) aptavit, foramenque pergrande, et horrendum, jam ad urbem pertransiens, infregit'

45. הסיפור אינו חסר הומור, אלא שהוא מכוסה בשכבת רטוריקה בלתי חדירה. ראה: Radulf, c. 124, *HOcc.*, III, 691–692. יש לשים לב לתיאור השטח: 'dextram laevamque diverticulo gradientis natura negabat', *ibid.*, 692 C (להפנותו לימין או לשמאל מנע טבע השיפוע). האיל, הוא אומר: 'Expertus est ... bis inflammatus, bis aquatus, bis Mahummet victum, bis victorem Christum' (פעמים הוצת, פעמים נשטף, פעמים נוצח מוחמד, פעמים ניצח המשיח).

46. Alb. Aqu., VI, 12: 'machina, quae altitudine hastae fraxineae urbem et moenia superabat'

47. תיאור האיל ומכונת המצור כאן תואמים את מה שהתרחש לדברי כרוניסטן אחר, רוברט הנזיר, במצור מערת אל־נעמן בסוריה, שנה לפני זה, ב־1098: 'Praecipiuntur fieri arietes, ferratae scilicet trabes, quae manibus militum funibus appensae et tractae in murum impeliantur et sic crebris earum percussionibus muri destruerentur'. Robertus Monachus, *Hist. Hieros.*, Ch.v.; *HOcc.* II, 846 (וציוו להתקין אילים, כלומר קורות מפורזלות, אשר מטולטלים, נמשכים ונדחפים בחבלים בידי הלוחמים, הונעו אל החומה, כך שאלה תיהרסנה בכוח הדפיקות הדחופות שלהם). ובאשר ל'מגדל העץ' — מסופר שהוא היה גבוה במידה ניכרת מעל למגדלי האבן (של העיר). הוא היה בן שלוש קומות (solaria), שהיו מוגנות בעזרת שלטים (scutis et trochleis). בשתי הקומות העליונות נמצאו לוחמים וכלי נשקם ובקומה התחתונה אלה אשר דחפו את המגדל קדימה.

48. Radulf, c. 124 (III, 692c): 'Patefacto aditu machina procedit, semel atque iterum saltando felix, flebilis tertio: sylva recens sub onere fatiscit, obsequio immatura'. cf. *ibid.* c. 125 (III 692F) (ולאחר שנפתח המעבר, המכונה התקדמה כשהיא מקפצת מאושר פעם, פעמיים. אולם היא מתייפחת בפעם השלישית. עצי היער הטריים, בלתי בשלים להליכה, התעייפו מן המעמסה).

49. Radulf, c. 124; Tudebodus imit., c. 120, *HOcc.* III, p. 220–221

50. Alb. Aqu. VI, 15–16

51. Radulf, c. 125 (III, 692H); Tudebodus imit., c. 21

52. Alb. VI, 19: 'Sicuti muro erant propriores, a secundo coenaculo in quo manebant, porrectis arboribus in moenia missis, primum in urbem cum virtute armorum descenderunt'

53. בידינו עדות מדויקת מאוד על מעשיו של גוטפריד (שם, שם): 'Dux vero fraterque ejus Eustachius, hos urbem jam ingressos intelligentes, extemplo a superiore arce descendentes, mox et ipsi in moenibus consistentes ad opem illorum descenderunt (והדוכס ואחיו אוסטאש, בהבינם שאלה כבר פרצו לעיר, תיכף ומיד ירדו מן המגדל העליון, נעמדו אף הם תיכף בחומות וירדו למבצעם). טעותם של אחדים מן התיאורים על הפריצה המפורסמת מקורה באי־בהירות בדבריו של הכרוניסטן ריימונד: 'Tunc velociter dux et qui cum eo erant solverunt cratem, desursum qua muniebantur anteriora turris conducte a summo usque ad medium. Atque sic facto ponte, viriliter et inperterriti intrare Jerusalem ceperunt' (וכך במהרה הדוכס ואלה שהיו אתו שחררו את מעטה מחצלת הקָנים, שבו הגנו על החלק החיצון של המגדל מן הראש ועד האמצע. ובגשר שכך נוצר התחילו נכנסים בחוזקה וללא חת לירושלים). התיאורים על גשר־נע, כביכול, שהשתמשו בו אין להם על מה להתבסס. ראה, למשל: J. H. C. & L. L. Hilg, *Raymond d'Aguilers* (Engl. transl.). Philadelphia 1968, p. 127: 'Hurriedly Godfrey lowered the drawbridge which had defended the tower, and as it swung rom the middle of the tower it bridged the wall and the crusaders unafraid and undaunted, poured into the stricken city.'

54. Alb. Aqu., VI, 21 וזה מתאשר על־ידי רדולף. ראה: Radulf. c. 127 (III, 694c): 'vicinum limen aditur, / frangitur;

atque pulsato cardine solis, / mox Josaphateae patuerant robora portae' (רצים לפתח הקרוב ושוברים אותו, ולאחר שעוקרים את הציר בכוח הכתף והנה נפרץ השער החזק של יהושפט).

55. Radulf, cap. 125 (*HOcc*, III, 692); Tudebodus imit. c. 121 (*HOcc*, III, 221) לפי המסופר כאן ירו המוסלמים והתקיפו את מגדל־המצור משני מגדלים בחומה, מימינו ומשמאלו של מגדל־המצור. טאנקרד לחם במגדל הקרוב ורוברט מנורמנדיה בזה הרחוק יותר.

56. ראה בקטע הנוסף של הכרוניקה של באלדריק, בישוף דול (צפון־מערב צרפת): Baldricus Dolensis, *Hist. Hierosolymitana*, *HOcc*, IV, 103, n. 7

57. ראה ש״ד גויטיין, הישוב בארץ־ישראל בראשית האיסלאם ובתקופת הצלבנים לאור כתבי הגניזה, ירושלים תש״ם, עמ׳ 233 ואילך.

58. על השכונה היהודית ערב הכיבוש הצלבני ראה: י׳ פראוור, ׳גלגולי השכונה היהודית בירושלים בתקופה הערבית׳, ציון, יב (תש״ז), עמ׳ 136–198. לאחרונה טען מ׳ גיל למיקום שונה של השכונה. ראה: ׳שכונת היהודים בירושלים בתקופת הכיבוש המוסלמי הראשונה, 634–1099׳ קתדרה, ח (תשל״ח), עמ׳ 124 ואילך. אין השערה זו מביאה בחשבון את כל המקורות. הן פירוש המקורות והן איתור המאורעות אינם מתקבלים על דעתי. לשאלה זו אקדיש מחקר מיוחד.

59. Raymond, *HOcc*, III, 299c: 'Metuebant vero Saraceni ne per noctem civitas a nostris corripetur, vel sequenti die, jam fractis antemuralibus et conpleto vallo, citissime murus interior pervadetur. A vero nosri hoc solum metuebant, ne admotas machinas aliquo modo Sarraceni incenderent, et sic confortarentur'

60. *Gesta* XXXVIII, 5: 'At Raimundus comes a meridie conduxit suum exercitum et castellum usque prope murum; sed inter castellum et murum erat quaedam fovea nimis profunda: Tunc consiliati sunt nostri, ut implerent foveam, feceruntque praeconari, ut, si aliquis in illam foveam portasset III petras unum haberet denarium. Perduravit vero haec impletio per III dies et noctes. Tandem plena fovea conduxerunt castellum iuxta murum. Illi autem, qui intus erant, mirabiliter proeliabantur cum nostris igne et lapidibus'

61. על המקור והערכתו המחודשת ראה המהדורה החדשה של: Petrus Tudebodus, *Historia de Hierosolymitano Itinere*, ed. J. H. Hill & L. L. Hill, Paris 1977, pp. 21–24

62. שם, עמ׳ 140.

63. על התהלוכה השנתית ב־15 ביולי ראה: י׳ פראוור, הצלבנים. דיוקנה של חברה קולוניאלית, ירושלים תשל״ו, עמ׳ 185–186. המקום מסומן בצלב במפה הצלבנית של ירושלים מן המחצית השנייה של האמה הי״ב מכתב יד קאמברי. ליד הצלב מופיעה הכתובת: 'Hic capta est civitas a Francis' (פה נכבשה העיר בידי הפראנקים). ראה: י׳ פראוור, תולדות ממלכת הצלבנים, ירושלים תשל״א, עמ׳ 138.

מפת מרינו סאנוטו וחומות ירושלים במאה הי"ג

דן בהט

ב־24 לחודש ספטמבר שנת 1321, הגיש מרינו סאנוטו, אציל ונציאני, את ספרו 'יסודות נאמני הצלב' לאפיפיור יוחנן הכ"א.[1] בין המפות שצורפו לספרו זה יש גם מפה של ירושלים (איור 1). בגלל התפקיד שנועד הספר למלא, טרח סאנוטו שמפה זו תהיה מדויקת ככל שרק יכול היה לעשותה.[2] ואולם, מקריאת הטקסט שבו הוא מתאר את ירושלים[3] מסתבר, שעיקר עניינו היה במקומות הקדושים. בתיאור העיר מוזכרים, מלבד שערי הר הבית, שלושה שערים משערי העיר עצמה — שער דוד, שער סטפנוס הקדוש וכן שער המוביל אל העמק שאיננו אלא שער האריות דהיום. על אף התיאור המדויק של הר־ציון וסביבותיו, לא מוזכרת באיזור זה של העיר שום חומה והדבר מעורר תמיהה, שכן במפה מתוארת חומת ירושלים סביב כל העיר כשהיא כוללת בתוכה גם את הר־ציון.

בתיאורים המילוליים לא נאמר דבר על חציית חומה כלשהי כשיורדים מהר־ציון אל איזור עיר דוד, הנמצא לפי המפה מחוץ לחומה.[4] נראה, שממכלול המידע שמוסר לנו סאנוטו קשה לעמוד על מצבה של החומה בתקופתו ואולי צריך לראות בתיאוריו יותר משום תעמולה למסע צלב חדש ועל כן אידיאליזציה של דמות העיר הקדושה — הכוללת בתוכה את האתרים הקדושים והחשובים ביותר (וכנסיית ציון בתוכם). אנו ננסה לבדוק איזו חומה ראה סאנוטו סביב הר־ציון ועל מה התבססה מפתו. ראוי לציין, שמגמה זו של הכללת הר־ציון בתוך חומות העיר המשיכה להתקיים עוד זמן רב אחריו, אך אין באפשרותנו לסקור כאן פרק זה בכרטוגרפיה של ירושלים.

בשלהי התקופה הצלבנית, ערב המצור של צלאח א־דין (1187), נעשה ניסיון לחזק את חומות העיר דאז שנבנו כנראה במשך המאה הי"א.[5] צלאח א־דין עצמו, לאחר שכבש את ירושלים, החל בחידוש חומות העיר על־ידי בנייתן מחדש. על כך מעידות ארבע כתובות, המספרות על בניית חומה ואפילו על חפירת חפיר בזמנו.[6] נראה, שאת מפעל הבנייה של צלאח א־דין השלים אחיינו אל־מלכ אל־מעט'ם עיסא עד שנת 1212 — כפי שמעידות כתובות נוספות.[7] בחפירותיהם של בליס ודיקי בירושלים, בסוף המאה שעברה,[8] נתגלתה חומה המקיפה את הר־ציון מדרום. החופרים מציינים כתאריך לבניית חומה זו את התקופה הבתר־צלבנית, הואיל ולצורך הבנייה השתמשו בנאי החומה הזו באבנים שסותתו בסיתות הצלבני האופייני.[9] הנימוקים האחרים שהחופרים מביאים לתיארוך החומה מתקבלים אף על דעת החוקר בן זמננו. אין

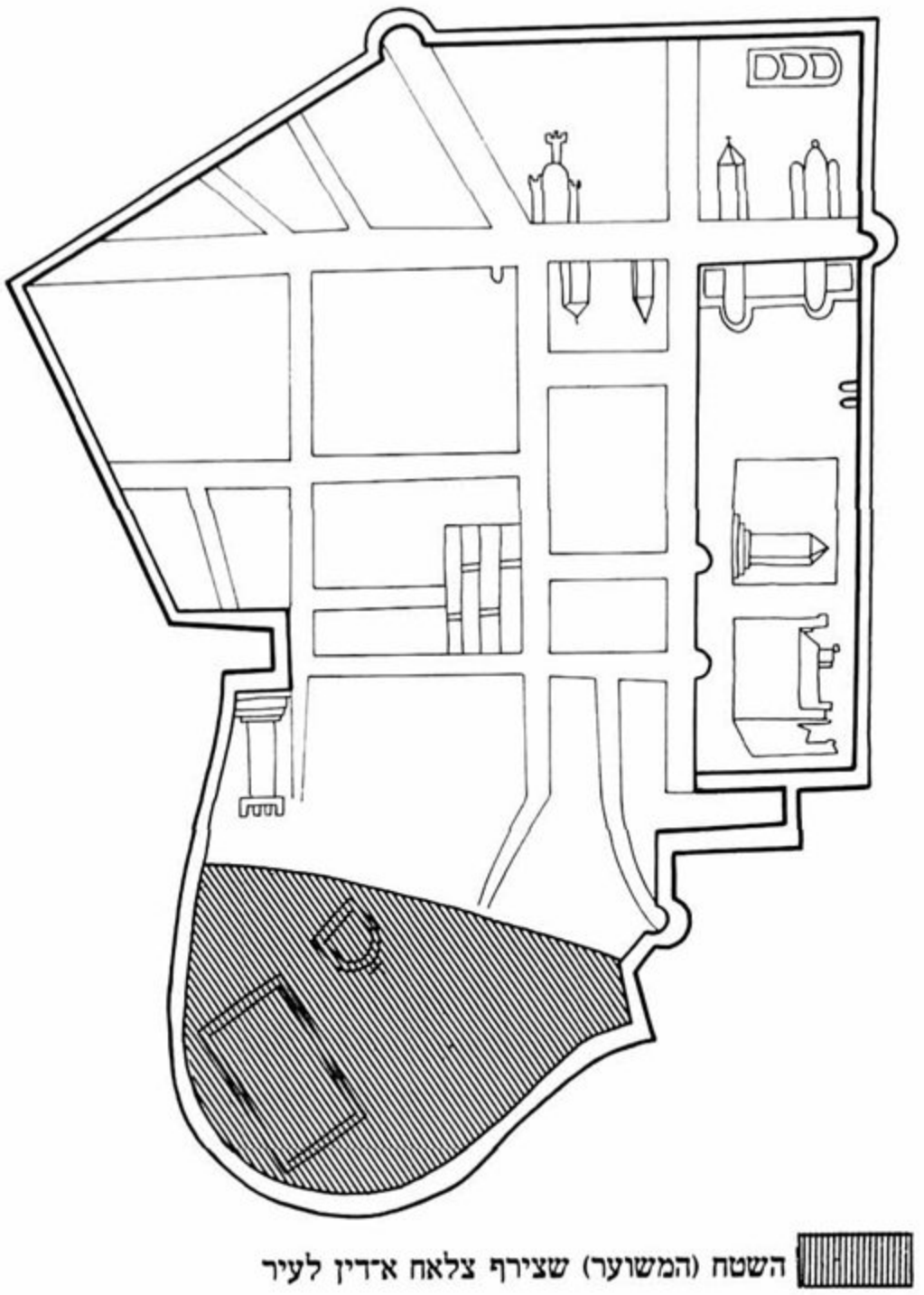

איור 1. מפת מרינו סאנוטו, השטח המשוער שצורף לעיר בימי צלאח א־דין

להימלט מן המסקנה, שהחומה היא אכן מן התקופה הנדונה כאן. כך גם חשבו בשעתו ונסאן וסטֵב.[10] לדבריהם נוצר קו ביצור חדש סביב במת הר־ציון ולדעתם היה זה צלאח א־דין שבנה קו זה ברבע האחרון של המאה הי"ב. הבנייה הזאת של צלאח א־דין ויורשיו אחריו הגיעה לשיאה בשנת 1212, כפי שמעידות גם הכתובות השונות. גם תיאור של בן התקופה מאשר את העובדה שהר־ציון והכנסייה שבראשו היו כלולים בתוך חומות העיר.[11] תיאור כזה של הר־ציון מופיע גם מאוחר יותר בחיבור של תִיאֵטְמַר משנת 1217, הכותב למשל: 'זוהי עיר חזקה מאוד מוגנת בחומות ובמגדלים'.[12] דבר דומה אומר גם יעקב מוויטרי.[13].

הרקע לבניית הביצורים של צלאח א־דין הוא ללא ספק המאורעות הקשורים במסע הצלב השלישי.[14] התיאור בן

התקופה של בניית הביצורים מוסיף להבנתנו את ממדיה של העבודה שעשה צלאח א־דין: ' בשנת 1192 היה הסולטן עסוק בביצור ירושלים בתיקון מגדליה וחומותיה, חפירת החפירים שלה, והוא שלח לפרובינציות פקודה לגיוס בעלי המקצוע. ראשי העם התגייסו לעבודה, כשראו את הסולטן עצמו ובניו נושאים אבנים. קצינים וחיילים, קאדים ואנשי עולמה (תלמידי חכמים), מושלים ואמירים — כולם חיקו דוגמה זו'.[15] ושוב בקטע אחר: 'הסולטן ששהה אז (בשנת 1192 — ד"ב) בירושלים, חילק את הגנת החומות בין בניו ובין אחיו וצבאו. הם פנו לעבודה ובנו את החומות החדשות שהקיפו את העיר בהיקף גדול.'[16] למעשה, אין כל מועמד אחר לבניית החומות שגילו בליס ודיקי מלבד צלאח א־דין. השימוש באבנים צלבניות בשימוש משני בחומה מחד גיסא, והעדר חומה בירושלים עד לתקופה העות'מנית (היא החומה המוכרת לנו) מאידך גיסא, הם עדות מסייעת לקביעה זו. קטע נוסף של חומה מן התקופה האיובית נתגלה בחפירות מדרום להר הבית, אלא ששיוכו לתקופה הנדונה מפוקפק ולכן קשה להתייחס אליו.[17]

מכל האמור לעיל ניתן לסכם את פרשת החומות שניבנו בירושלים מיד לאחר התקופה הצלבנית כמפעל של השליטים

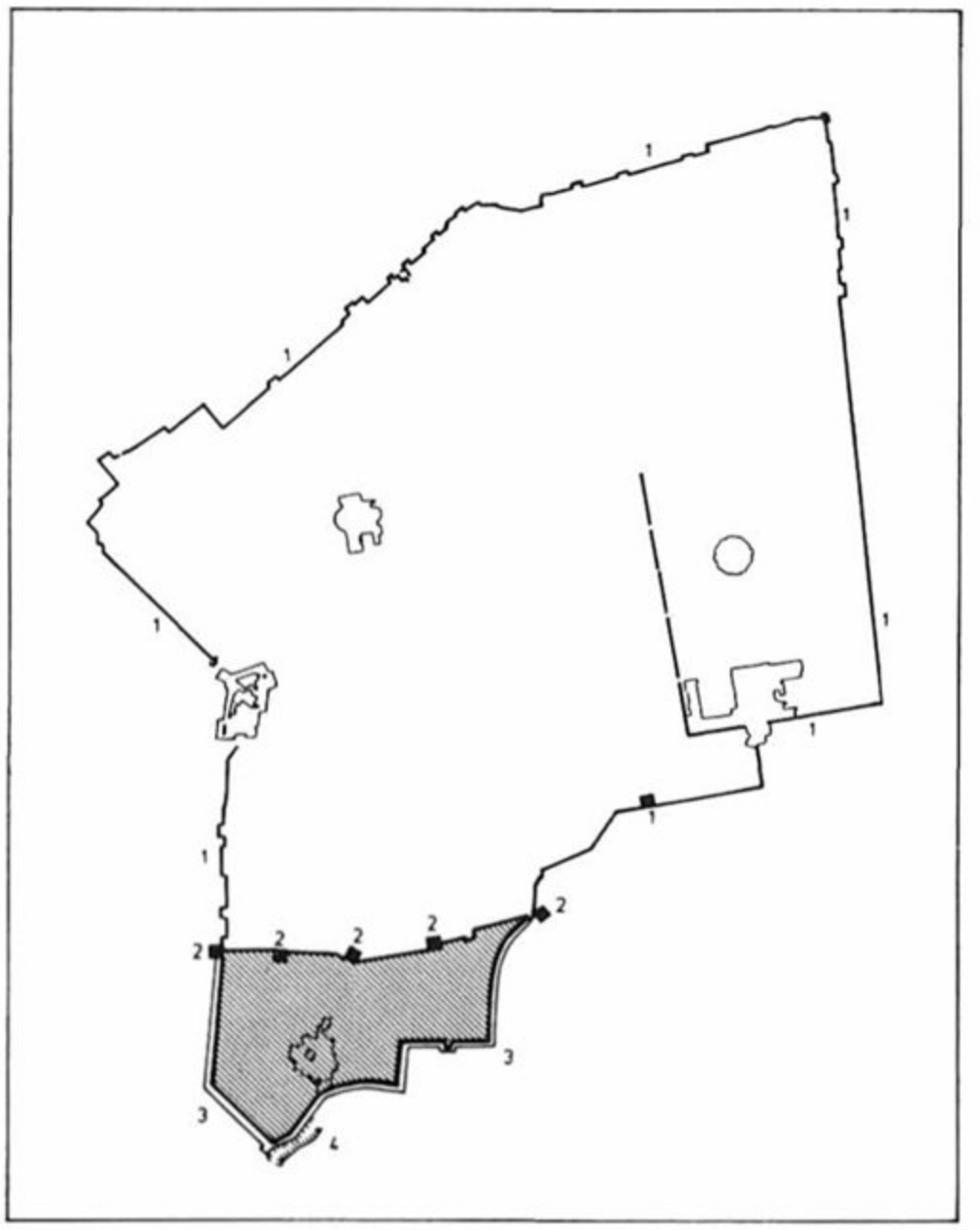

1 חומת העיר העתיקה
2 מגדלים שנבנו ע"י אל מאלאכ אל מועט'ם עיסא
3 השטח שצורף לעיר ע"י צלאח א־דין
4 חפיר

איור 2.

האיובים. כלומר, המפעל נמשך מימי צלאח א־דין עד לימי אל־עאדל[18] ונסתיים בימיו של אל־מלכ אל־מעט'ם עיסא (לפי הכתובות הרבות מזמנו). לפי הכתובות שפרסמו ון־ברכם (כתובת מס' 43) ושרון נראה, שאל־מעט'ם עיסא הזניח את הקו הרחב יותר של צלאח א־דין וקיצר אותו לקו הנוכחי, הדרומי, של חומת העיר (איור 2). לאורך הקו הקצר הזה אנו מכירים 5 או 6 מגדלים הבנויים כולם באותו סגנון ובממדים דומים.[19] עובדה תמוהה היא, שכמעט איננו מכירים חומות המתקשרות למגדלים אלה — מלבד קטע קטן ליד המגדל של שער ציון, קטע היוצא מערבה מן המגדל שחפר נ' אביגד, וכן החומה שנתגלתה בחפירות הכותל הדרומי ושכבר הוזכרה לעיל. אין בידינו הסבר משביע רצון לתופעה של צמצום חומת העיר באיזור זה בידי אל מלכ אל־מעט'ם עיסא, צמצום שהביא להוצאתו של הר־ציון אל מחוץ לחומה. לצערנו, אין אצל בליס ודיקי כמעט תיאורים של סוג האבן שממנה נבנתה החומה שמצאו החופרים האלה במרומי הר־ציון. הם מתארים רק את צורת הסיתות של טיפוס האבנים בעלות הגבנון הגס והבולט עם שוליים שנעשו בפטיש בעל חודים.[20] בנייה באבנים בסגנון זה מצאו בליס ודיקי במגדל A-B שלהם, שהוא הדרומי במגדלי המערכת המיוחסת לצלאח א־דין. ון־ברכם מייחס טיפוס אבנים זה למאה הי"ג.[21] כמו כן נמצאו כמה אבנים 'צלבניות' שהיו בשימוש משני ונפלו ממגדל זה. לדברי בליס ודיקי, החפיר שנחפר סביב המגדל נחפר במקום זה גם כדי להפיק ממנו אבני בניין. החופרים עקבו אחרי מהלך החומה המעטרת את פסגת הר־ציון ממזרח לאורך של יותר מ־220 מ'. בקטעים שונים נתגלו בחומה זו אבנים נוספות עם הסיתות הצלבני האופייני. אבנים אלה היו בשימוש משני.[22]

לאור כל האמור לעיל נראה, שבמקומות אחדים, בעיקר בצפון העיר, תיקן צלאח א־דין את הביצורים, אך בניות חדשות של קו חומה וחפירים היו בעיקר בהר־ציון. הכתובת מזמנו של צלאח א־דין, המדברת על פעולות אלה (כתובת 150 אצל ון־ברכם), וכן התיאורים שהוזכרו לעיל[23] — מדברים על כך בבירור. מן הראוי היה לתת את הדעת על כך, שבנייה בסוג האבן המיוחס כאן לצלאח א־דין בבניותיו בהר־ציון נמצאה בירושלים באתרים שונים המיוחסים לתקופה הצלבנית. כך, למשל, בשער שכם,[24] במגדל טנקרד[25] ועוד. יש לציין, שבדיקת האתרים המיוחסים לצלבנים ובהם הבנייה הנדונה מעוררת — גם ללא סגנון הבנייה הנדון — בעיות קשות לגבי תיארוך המבנים הנ"ל.[26] כידוע, נהרסו ביצורי העיר, ובתוכם הביצורים שנבנו זה מקרוב, בידי אל־מלכ אל־מעט'ם עיסא עצמו בחודשים מרס־אפריל של שנת 1219.[27]

מקובל לחשוב, שהקיסר פרידריך השני שיקם את החומות שהרס אל־מלכ אל־מעט'ם עיסא ערב עזיבתו את ירושלים השאלה היא אם תיאור החומה במפתו של מרינו סאנוטו מתאים למציאות שלאחר התיקונים של פרידריך השני, שכלל שוב, לפי תיאור זה, את הר־ציון בתוך חומות העיר.[28] אלא שכאן נשאלת השאלה, מה בדיוק בנה פרידריך השני

בירושלים. לפי ההסכם הידוע בין פרידריך ואל־כאמל נאסר על פרידריך לתקן את חומות העיר.[29] למרות זאת הורה פרידריך, אמנם בשפה רפה, לשקם את המצודה ואת אחד השערים הצפוניים של העיר. לדעת ג'ונס, חופר המצודה בשנות השלושים, נראה שאכן קטע כלשהו של המצודה וביצורים אחרים תוקנו בידי פרידריך השני, שכן העיר עמדה במצור זמן מה לאחר שעזב מלך זה את ירושלים.[30] נראה, שמאמצי הביצור של פרידריך השני התמקדו במצודה, או ליתר דיוק במגדל דוד, שכן הוא מוזכר כמבנה חזק עוד לפני פירוקו הסופי בשנת 1239.[31] אין לנו כל ידיעות על ביצור החומה ועיקר המידע מתרכז במגדל דוד בלבד.[32] מעט מאוד נאמר על החומות בכלל ומה שנאמר נוגע לחומות הצפוניות בלבד.[33] דוגמה לכך היא הידיעה שהסולטן אל־מלכ צלאח איוב ציווה לשקם את החומות בשנת 1247.[34] אך מרצף התיאורים של ירושלים במשך המאות הי"ג והי"ד עולה, שהידיעות על מעשי סולטן זה נותרו בגדר פקודה שלא יצאה כלל אל הפועל.

מן הסקר דלעיל עולה, שעם בואו של מרינו סאנוטו לירושלים כבר לא היו חומותיה שלמות, אך בהר־ציון עדיין נותרו שרידים גלויים לעין של שני קווי חומות. האחד, אשר לפיו הר־ציון כלול בתוך חומות העיר, והאחר — אשר הותיר את ההר מחוצה להם. מרינו סאנוטו רצה בוודאי ליצור, לפחות על־גבי מפתו, מכלול עירוני שלם, שכלל בתוכו את האתרים החשובים לנצרות — וביניהם את הר־ציון על אתריו. רצון זה, שהעלה ללא ספק את חשיבותה של העיר, גרם לו שיעדיף את הקו החיצוני בדרום העיר. מידת ההשתמרות של הקו החיצוני, כפי שאנו למדים מן החפירות, מעיד על כך שבזמנו של מרינו סאנוטו עדיין היו הביצורים ההרוסים האלה מרשימים ביותר. מסתבר אפוא, שהעובדות בשטח לא השפיעו עליו להימנע מאידיאליזציה של תיאור העיר הקדושה כאילו היא שלמה יותר מכפי שהיא. מכאן שיש לחפש במפתו תיאורים נוספים שהם פרי דמיונו בלבד, שהיה שבוי, כאמור, בכבלי אותה אידיאליזציה שהזכרנו.[35]

הערות

1. המהדורה המקורית היא: J. Bongras, *Gesta Dei per Francos*, Hanover 1611. מהדורה מחודשת מתוך ספר זה של סאנוטו עם מבואות מאת י' פראוור הופיעה בירושלים בשנת 1972. וראה גם: Palestine Pilgrim Text Society, London 1896. ושם תרגום קטעים מאת A. Stewart והערות על המפות מאת C.R. Conder.

2. על הסיבה לכתיבת ספרו ראה אצל פראוור, שם, עמ' VII.

3. ראה בונגרס (לעיל, הערה 1), עמ' 253–257.

4. שם, עמ' 255.

5. ראה דיון במועד בניית החומה אצל: י' פראוור, 'לבעיות הטופוגרפיה העירונית של ארץ־ישראל; כיבוש העיר וחומות ירושלים ערב מסע־הצלב הראשון', ארץ־ישראל י"ז (ספר ברור), ירושלים תשמ"ד, עמ' 312–313. אשר לשיפוצים בחומות שעשו הצלבנים ראה: הנ"ל, תולדות ממלכת הצלבנים בארץ־ישראל, א', ירושלים תשכ"ג, עמ' 448 ועמ' 553 והערה 57; E. Robinson, *Biblical Researches in Palestine*, I, Boston 1841, pp. 468–469

6. לדיון בכך ראה: M. Van Berchem, *Matèriaux pour un Corpus Inscriptionum Arabicarum*, II, 1, Jérusalem Ville, Cairo 1927 (=*CIA* 'Ville'), p. 119; 2, Jérusalem 'Haram', Cairo 1927 (=*CIA* 'Haram'), pp. 23–31 (Inscription No. 150); M.H. Burgoyne & Abul Hajj, 'Twenty Four Mediaeval Arabic Inscriptions from Jerusalem', *Levant* XI (1979), pp. 112–137, Nos. XV, XVI, XVIII

7. כתובת מס' 31 (*CIA* 'Ville', pp. 23–31); מ' ברושי, 'חפירות חדשות לאורך חומות ירושלים', קדמוניות ט' (תשל"ו), עמ' 75–78. וכן כתובת נוספת של אותו שליט שעדיין לא פורסמה, שברושי מוזכירה בעמ' 78, בסוף המאמר. כמו כן יש להזכיר את כתובת מס' 40 (*CIA* 'Ville, p. 120), שלא ברור אם אכן היא מציינת בניין ביצור כלשהו. וראה גם: L.H. Vincent & F.M. Abel, *Jérusalem Nouvelle*, Paris 1922–1926, p. 975 ושם סיכום פעולותיו של צלאח א־דין בירושלים.

8. ראה: F.J. Bliis & A.C. Dickie, *Excavations at Jerusalem*, 1894–1897, London 1898, pp. 74–75

9. ראה אצל ונסאן־אבל (לעיל, הערה 7), שם. האבנים לבניות של צלאח א־דין נלקחו מכנסיות שונות, כגון כנסיית קבר מרים.

10. ראה: L.H. Vincent & M.A. Steve, *Jérusalem de L'Ancien Testament*, Paris 1954, pp. 68–72

11. התיאור הוא של ויליברנד מאולדנבורג (Wilibrandus de Oldenborg) מאותה שנה. התיאור מצוי אצל: J.C.M. Laurent, *Peregrinatores Medii Aevi Quatuor*, Leipzig 1864, pp. 187–188. לציטוט מלא של הקטע הנוגע לענייננו ראה להלן בהערה 20.

12. 'Muro valido undique circunadata', J.C.M. Laurent, *Mag. Thietmari Peregrinatio*, Hamburg 1857, pp. 26–27

13. בונגרס (לעיל, הערה 1), עמ' 1079, LX. אצל תיאטמר יש לכאורה סתירה. בעמ' 26 הוא מתאר את הר־ציון 'Est infra civitatem in orientali vel australi parte'. דהיינו, מתחת לעיר מצד מזרח או דרום. המלה 'מתחת' מציינת כאילו מחוץ לחומה. אך לאחר תיאור הר־ציון, כשהוא מתאר את חקל־דמא, הוא אומר: 'משמאל להר־ציון — מחוץ לחומה...', ומכאן אתה למד שהר־ציון נמצא בתוך החומה.

14. לרקע כללי ראה אצל פראוור, תולדות ממלכת הצלבנים (לעיל, הערה 5), כרך ב', עמ' 77–80. באותו ספר עצמו, בעמ' 196, הערה 56, אומר פראוור, שהחומה שמזכירים בליס ודיקי היא אולי חומה שבנה פרידריך השני. אך אנו נראה להלן, שאין לקשור כל ביצור בדרום העיר עם מלך זה ולכן דווקא תקופת שהייתו של ריצ'רד לב־הארי בארץ היא התקופה המתאימה לביצור הר־ציון.

15. ראה אצל אבו שאמה: *Recueil des Historiens des Croisades, Historiens Orientaux*, Vol. V, Paris 1985, p. 49. וכן ראה רובינסון (לעיל, הערה 5), עמ' 469.

16. ההדגשה שלי — ד"ב. האם הכוונה בכך להכללה, לראשונה מזה

150 שנה ויותר, של הר־ציון בתוך החומות? הסיכום הטוב ביותר של התיאורים של בניית החומות בידי צלאח א־דין מובא אצל וַן־ברכם: *CIA* 'Haram', p. 24, No. 1, p. 25, No. 3. את עיקרי הדברים מביא וַן־ברכם בטקסט שלו. התיאורים כל כך מפורטים (הרי לעמאד א־דין אספהני היה מעמד מיוחד בחצרו של צלאח א־דין), עד שניתן ללמוד מהם, שעיקר מאמץ הבנייה היה בחלק הצפוני של הצד המערבי של העיר וכן לאורך החומה הצפונית, בין שער שכם לשער יפו דהיום. איזור הר־ציון, שהוא נושא דיוננו, אינו מוזכר כלל. תיאור חציבת החפיר מפורט אצל עמאד א־דין וברור שמדובר בחציבה חדשה ולא בניקוי חפיר ישן, שכן מתואר שם הקושי בחציבת האבן לחפירת החפיר: האבן היתה כה קשה עד שיצאו ניצוצות מן הכלים ששימשו לחציבה. באבנים שהוצאו השתמשו לבניית החומות. בהחלט סביר להניח, שמדובר גם בחציבת החפיר בהר־ציון שמצאו בליס ודיקי. אם החפיר הזה (המתואר אצלם בעמ' 8–12 ובלוח 1) איננו קשור בחומה המקיפה את הר־ציון, קשה להבין לשם מה נחצב! בוודאי לא כחלק מן הביצור הקדום יותר היורד לעבר עיר דוד. יש להדגיש, שקו החציבה כפי שהוא מסומן במפתם של בליס ודיקי ארוך יותר ממה שהם מתארים במלים.

17. מ' רוזן־איילון, 'ארכיטקטורה ואמנות בירושלים האיובית', ארץ־ישראל י"ח (ספר אביגד), ירושלים תשמ"ד, עמ' 71 והערות 57, 58. מאמר זה מסכם, תוך־כדי פריסת היריעה הרחבה של הבנייה האיובית בירושלים בכלל, את בניית החומות בעיר. וראה שם בפירוט, עמ' 66, 71. לסיכום דומה כללי של בעיית החומה האיובית ראה: M. Sharon, 'The Ayyūbid Walls of Jerusalem, a New Inscription From the Time of Al-Mu'aẓẓam 'Īsā', in: M. Rosen-Ayalon (ed.), *Studies in Memory of Gaston Wiet*, Jerusalem 1977, p. 183

18. שרון, שם, שם.

19. ראה תוצאות של חפירת אחד המגדלים אצל: M. Broshi & Y. Tsafrir, 'Excavations at the Zion Gate, Jerusalem', *IEJ* (1977), pp. 28–37. על מגדל שני ראה: Y. Margowsky, *RB* (1971), pp. 597–598. כאן מתוארך המגדל לתקופה הצלבנית ללא הנמקות כלשהן ונראה שהסיבה לכך היא שהרבה מן השרידים בירושלים מימי הביניים תוארכו לתקופה זו. מגדל שלישי פורסם בספרו של נ' אביגד, העיר העליונה של ירושלים, ירושלים תש"מ, עמ' 251–255. וכן אצל ברושי (לעיל, הערה 7), עמ' 77–78.

20. ראה בליס ודיקי (לעיל, הערה 8), עמ' 5, וראה גם תמונה בעמ' 7. העובדה, שהר־ציון היה כלול בתוך חומות העיר בשנת 1212 מסתברת מתיאורו המדויק יחסית של ויליברנד מאולדנבורג (ראה לעיל, הערה 11), האומר: 'מאותה פסגה (הר־הזיתים — ד"ב) ראינו את הר־ציון...שהיום מוקף בחומות אותה עיר, אם כי בזמן הסבל של ישו היה מחוץ לחומה. בפסגת ההר הזה, שפסגתו רחבה, יש מנזר גדול וממנו נראה מראה יפה...'. התיאור כאן מדבר במפורש על הר־ציון במשמעותו כיום, ולא במשמעות הרחבה של הר זה.

21. *CIA* 'Ville', p. 139, pp. 444–445

22. בליס ודיקי (לעיל, הערה 8), עמ' 70 ועמ' 73. את הציור בעמ' 71 מייחסים בליס ודיקי לתקופה הביזאנטית, אך נראה שמדובר בחלק של עיטור ארכיטקטוני מן התקופה הצלבנית.

23. לעיל, הערה 16.

24. ראה: J.B. Hennessy, 'Preliminary Report on Excavations at the Damascus Gate, Jerusalem 1964–6', *Levant* II (1970), Pl. XXB

25. ד' בהט ומ' בן־ארי, 'החפירות בככר צה"ל' קדמוניות ה' (תשל"ג), עמ' 118–119.

26. אנו נדון על כך במקום אחר בעתיד.

27. הספרות על כך רבה. ראה למשל מאמרו של שרון (לעיל, הערה 17), עמ' 187 ואילך, וכן סיכום הספרות אצל וַן־ברכם *CIA* 'ville', p. 133, No. 3. הקטע של אבן־וואצל המוזכר בהערה זו תורגם לעברית במאמרו של ברושי (לעיל, הערה 7), עמ' 77–78. לביבליוגראפיה של וַן־ברכם אפשר להוסיף את אוליברוס סכולסטיקוס: Oliverus Scholasticus, *The Capture of Damietta* (Trans. J.J. Gavigan, *Christian Society and the Crusaders 1198–1229*, University of Pennsylvania Translations and Reprints etc. Series, Vol. II, Chap. 24: 'In the year 1219 Jerusalem was destroyed within and without by Caradin son of Saphadin. Its walls were reduced to heaps of stones except for the Temple of the Lord and the Tower of David'. וכן בפרק 82, עמ' 108 של אותו ספר, שם חוזר סכולסטיקוס על אותו סיפור.

28. כך, למשל, בליס ודיקי (לעיל, הערה 8), עמ' 311, הטוענים שמפת מרינו סאנוטו היא ציורית וללא קנה־מידה, שהכנסת הר־ציון לתוך חומות העיר היא מעשה ידי פרידריך השני ושהחומות תוקנו בזמנו בידי המצרים. חומה זו התקיימה, לדעתם, עד שלהי המאה הי"ג, שכן בורכהרד מהר־ציון אומר בשנת 1280: 'כל העיר העתיקה עם הר־ציון מוקפת עתה בחומה ומיושבת'. בהמשך הוא אומר, שהר־ציון מגיע עד מעיין השילוח (אלא שלא תמיד ניתן לרדת לסוף דעתו של בורכהרד). ראה: *Burchard of Mt. Zion*, PPTS 1896, p. 66

29. ראה הערת וַן־ברכם בנדון: *CIA* 'Ville', p. 134, n. 3; וכן שרון (לעיל, הערה 17), עמ' 191.

30. C.J. Johns, 'The Citadel, Jerusalem', *QDAP* XIV (1950), p. 167. ג'ונס הולך כאן בעקבות רוהריכט. לדעת פראוור (לעיל, הערה 5), כרך ב', עמ' 195, לא נעשה דבר לחיזוק ולחידוש הביצור: 'בפגישה (מחוץ לעיר) הציע פרידריך תכנית לשיקום ביצורי העיר... ראשי המסדרים בקשו שהות אך הסכו בגלל היות הקיסר מוחרם... הקיסר החליט להסתלק מירושלים, אך קשה להניח שנגשו בשעת רוגז זו להגשמתה' [של התכנית לשיקום החומות — ד"ב]. גם דעתו של רנסימן דומה: 'למלך הותר לבנות את החומות, אך אישור זה ניתן לטובתו באופן אישי... פרידריך ציווה שמגדל־דוד ושער סטפנוס הקדוש יתוקנו מיד... ביום שני ה־19 [למרס שנת 1229 — ד"ב] הגיע פטרוס מקיסריה... בכעסו על העלבון הפסיק פרידריך מיד עבודות נוספות להגנת העיר ומיהר ליפו', ראה: S. Runcima, *A History of the Crusades*, III, Cambridge University Press, 1954 (Penguin Paperback Reprint, 1977), pp. 187, 189, 190

31. ראה ג'ונס, שם, עמ' 167; וכן פראוור, שם, עמ' 196, הערה 56. ג'ונס לומד זאת מארנולד: 'מעט לאחר שעזב הקיסר את ארץ הקודש (=Outremer) התאספו מוסלמים רשעים מהארץ, והלכו לירושלים כדי להרוג את הנוצרים שבה. הנוצרים היו מצוידים היטב והגנו על עצמם היטב והרגו, אל נכון, יותר מ־500 מוסלמים, ולא היה אלא נוצרי אחד שמת והוא היה אנגלי'. ראה: M.L. de Mas-Latrie, *Chronique d'Ernoul*, Paris 1871, p. 468

32. ראה: *CIA* 'Ville', pp. 136–139

33. שם, עמ' 135, הערה 1.

34. ג'ונס בעקבות וַן־ברכם (לעיל, הערה 30), עמ' 170.

35. ראה תיאור דומה לזה של מפת מרינו סאנוטו במפה מפירנצה מן המאה הי"ד אצל: R. Röhricht, 'Marino Sanudo Sen. als Kartograph Palastinas', *ZDPV* 21 (1898), Pl. 8. גם במפה זו יש שתי חומות, אלא שהחיצונית היא המודגשת יותר והיא הכוללת את הר־ציון. וראה באותו מאמר, עמ' 122–124, תיאור מפורט של מפת ירושלים של סאנוטו.

אלמלכ אלמעט׳ם עיסא, משקם חומות ירושלים והורסן – עדותה של כתובת חדשה

מגן ברושי

אלמלכ אל מֻעַטַ׳ם עיסא, בנו של אלמלכ אלעאדל — היינו בן אחיו של צלאח א־דין — תופס מקום חשוב בתולדותיה של ירושלים: הוא שיקם את חומותיה והוא הרסן. אותו אדם ששקד במשך 11 שנים לפחות (1202–1213/4) על ביצורה של העיר ועל ייפויה הוא גם האדם שעשה את ירושלים לעיר פרזות למשך 321 שנה (1219–1540), הביא להגירת חלק גדול מתושביה ולדלדולה.

מחבר מאמר זה זכה לחשוף שתי כתובות מונומנטליות של מלך זה העוסקות בביצורים: האחת סמוך לחומה הדרומית של העיר, ליד שער ציון, והשנייה סמוך לחומה המערבית של העיר, בערך 160 מ׳ מצפון לפינתה הדרומית־מערבית.

הכתובת האחת, המדברת בבניית מגדל, פורסמה כבר בידי ד״ר משה שרון,[1] ואילו האחרת מתפרסמת כאן לראשונה. כתובת חדשה זו מוסיפה לנו כמה פרטים חשובים על פעולתו של אלמלכ אלמעט׳ם בביצורה של העיר. בראש ובראשונה מפני שהיא מגלה שפעולת הביצור נמשכה שנים ארוכות: כתובת זו קודמת לשאר הכתובות המדברות בביצור ב־10 שנים.

וראוי להדגיש כבר בתחילת דברינו, שכל הידוע לנו על מפעלותיו של אלמלכ אלמעט׳ם בירושלים נובע ממקורות אפיגרפיים. ההיסטוריונים בני זמנו, מהם ידידיו האישיים, אמנם מרבים לדבר בקורותיו ובמעשיו, אבל את מה שעשה בירושלים — הרחק מבירתו דמשק — אין הם מזכירים כל עיקר.[2] שרון מנה 19 כתובות של מלך זה מירושלים, החל מכתובת משנת 600 להג׳רה (1203/4), הדנה בעבודת שיפוץ בכיפת הסלע, ועד לכתובת שאפשר לייחסה אולי לשנת 617 להג׳רה (1220/1), שבע שנים לפני מותו של אלמלכ אלמעט׳ם, הדנה בשיקום דלתות העץ של באב אל־חטה.[3] כתובתנו היא הכתובת העשרים.

שלוש מבין הכתובות האלה דנות בשיקומם של ביצורי

איור 1. הכתובת של אלמלכ אלמעט׳ם מדרום־מערב העיר.

ירושלים — הכתובות A ו־B במאמרו של שרון והכתובת שלפנינו. כתובת זו נתגלתה כאמור במרחק 160 מ׳ מצפון לפינתה הדרומית־מערבית של העיר, בערך במחצית הדרך בין החפיר הדרומי של המצודה למגדל הדרומי־מערבי, על־גבי גל גדול של אבני חומה שנפלו ממקומן, שרידים של הרס החומה. זהו מקרה מוצלח שבזכות כתובת מפורשת ניתן היה לבאר את משמעותו המדויקת של גל אבנים בנאלי לכאורה.

מן הכתובת נשתמר רק חלקה השמאלי לכל אורכו. אורך החלק שנשתמר מן האבן 1.58 מ׳, מזה 1.37 מ׳ משטח הכתובת ו־0.21 ס״מ מרוחב שוליה השמאליים. רוחב השוליים העליונים והתחתונים של הכתובת 0.09 מ׳, וגובה המשטח שבתוך המסגרת 50 ס״מ; כלומר, גובה האבן כולה 0.68 מ׳. עובי האבן איננו אחיד, והוא מגיע עד 30 ס״מ במקום העבה ביותר (איור 1).

נראה, שנשתמרו בשלוש השורות הראשונות של הכתובת 36–39 אותיות מתוך 60–61, היינו בקירוב 62% (השורה הרביעית, האחרונה, נכתבה בְּמֶרוּוָח והיא איננה אופיינית). מכאן שאורך הכתובת השלמה היה בערך 2.21 מ׳ ואורך האבן כולה על שולייה הימניים והשמאליים 2.63 מ׳. וזו לשון הכתובת:

١. (بسم الله الرحمن الرحيم لا) اله الا الله محمد رسول الله نصر من الله وفتح قريب
٢. (انشا هذا السور المبارك الامير) الاجل الملك المعظم شرف الدين ابى المظفر عيسى بن
٣. (الملك العادل ابى بكر بن ايو)ب ادام الله ايامهما وتولى عمارته ابو منصور قيماز
۴. (بن عبدالله المعظمى فى سنة تس)عه وتسعين وخمسن مائه بشد خطلخ العادلى

וזה תרגומה:

1. [בשם אלהים הרחמן והרחום אין] אלהים מבלעדי אלהים. מחמד שליח אלהים. ניצחון מאלהים וישועה קרובה.
2. [ייסד את החומה המבורכת הזו האמיר] הנעלה אלמלכ אלמעט׳ם שַׁרַף א־דין אבי אלמַטַ׳פַּר עיסא בן
3. [אלמלכ אלעאדל אבי בכר בן איו]ב יאריך אלהים את ימיהם. ובוצעה בנייתה (של החומה) בידי אבו מנצור קִימאז
4. [בן עבדאללה אלמעט׳מי (אלעאדלי?) בשנת תשע] ותשעים וחמש מאות בפיקוחו של חִ׳טְלִח׳ אלעאדלי.

הכתובת כתובה בכתב מונומנטלי שקוע (שלא כשתי כתובות החומה המאוחרות, העשויות בתבליט). אין שימוש בסימנים דיאקריטיים — וכל הסימנים שיימצאו בתעתיקנו הם משוחזרים.

פירוש הכתובת

שורה 1. הציטוט הקוראני ׳ניצחון מאלוהים וישועה קרובה׳ (סורה ס״א, י״ג) דומה לאלה המובאות בשתי הכתובות המאוחרות, אלא שכאן הנוסחה קצרה יותר. אין צריך לומר, שפסוק זה משקף את רוח הימים — ימי המלחמה של מסע הצלב החמישי.

שורה 2. השלמנו חומה, אם כי ייתכן גם שהיה כתוב כאן מגדל (ברג׳). נראה לנו, שיש להעדיף חומה, כי המגדל הקדום (שעל־גביו נבנה המגדל התורכי הקיים) נמצא במרחק 25–30 מ׳ מדרום לגל האבנים שהוא קרוב לוודאי באתרו המקורי — היינו אלה שרידי המפולת של שנת 1219.

אבי אלמט׳פר (׳אבי המנצח׳) — בסדר השמות (׳פרו־טוקול׳) של אלמעט׳ם עיסא מופיעה הכִּנְיָה בצורות שונות. לפי דעתו של ון־ברשם מופיעות הכִּנְיוֹת בסדר כרונולוגי: תחילה אבו מנצור (604 להג׳רה), אבו־אלפתח (608, 610 להג׳רה), אבו־אלמט׳פר (610 להג׳רה) ואבו אלעזאים (613, 614 להג׳רה).[4] כתובתנו מראה, שהשימוש בכינוי אבו־אלמט׳פר מופיע כבר בשנת 599, היינו 11 שנים לפני השימוש הידוע לון־ברשם, ושימוש זה חורג מן הסכימה הנ״ל.

שורה 3. על הפועל תַוַלַא במשמעותו בכתובתנו (ביצע) ראה שרון, עמ׳ 188–189, ושם מראי־מקום לשימושה של המלה גם בתעודות בנות התקופה. אבו מנצור קימאז [בן עבדאללה אלמעט׳מי]. קרוב לוודאי שיש לזהות אישיות זו עם האמיר חִסאם א־דין אבי סעד בן עבדאללה אלמעט׳מי, הנזכר בשתי כתובות מהר הבית.[5] ככל הידוע לי, אדם זה נזכר בשלוש כתובות בלבד, זו שלנו ואלה מהר הבית. בכתובתנו הוא מופיע בכינוי חסאם א־דין, בתוספת התואר אמיר. אדם זה, הנושא שם תורכי, קימאז, הוא ממלוכ — כפי שמעידים כינויו על שם בעליו (אלמעט׳מי) ושם אביו עבדאללה, כנהוג אצל ממלוכים שנתאסלמו. השם קימאז מופיע בכתובים שונים, בדרך כלל חסר יוד (כך כתובות 155, 229 בהר הבית)[6] ולפעמים בלא נקודה דיאקריטית על הזין (כתובת 229 ואצלנו). האמיר חסאם א־דין (קימאז) נזכר גם אצל מג׳יר א־דין, אלאנס אלג׳ליל בתאריח׳ אלקדס ואלח׳ליל, כרך ג׳, עמ׳ 605. אבל ספק אם ידיעותיו נשענות על מקור עצמאי, ונראה שהן נשענות על הכתובות של הר הבית.

שורה 4. אלמעט׳מי — השלמנו אלמעט׳מי, אבל ייתכן שבשנת 599 להג׳רה הוא היה עדיין בעל הכינוי אלעאדלי, בדומה לח׳טלח׳, וראה להלן. [שנת תשע] ותשעים וחמש מאות — שנת תשע הוא התאריך המוקדם ביותר האפשרי, כי בשנה זו (10.9.1203–20.9.1202) מונה אלמלכ אלמעט׳ם למושל סוריה (בעקבות התמנותו של אביו אלעאדל בשנה זו למושל היחיד של מצרים וסוריה.[7]

ח׳טלח׳ אלעאדלי — ח׳טלח׳ זה ידוע לנו מכתובת מאוחרת יותר בשמו המלא ובתוארו (החדש יחסית): ׳אלאמיר שִׁ׳גאע א־דין חטלח׳ אבן עבדאללה׳. ממלוכ זה, שבדומה לקימאז הנזכר לעיל, גם הוא ׳בן עבדאללה׳, היה בשנת 599 להג׳רה עדיין בדרגה נמוכה והתכנה עוד על שם אדוניו אלמלכ אלעאדל ולא על שם אלמלכ אלמעט׳ם כבכתובות המאוחרות.[8] בכתובת שלפנינו בעל הדרגה הגבוהה הוא קימאז, ואילו ח׳טלח׳ הוא אחראי על הבנייה ממש, וזה מובנה של המלה ׳וּבְשֵׁד׳ (׳ובפיקוחו׳ בתרגומנו).[9] לימים יעלה, כאמור, ח׳טלח׳ בדרגה וייעשה אמיר.

על מי ששיקם את חומות ירושלים והרסן

אלמלאכ אלמעט׳ם עיסא(1180–1227) היה השני בשישה־

עשר בניו של אלמלכ אלעאדל. הוא עשה לו שם כלוחם נועז, מוסלם נאמן, פטרון ויריד למלומדים וסופרים שחיבר עצמו כמה חיבורים.[10] מסופר עליו, ששימש קצין המודיעין של דודו צלאח א־דין, אבל מותר להתייחס לסיפורים אלה בפקפוק, מאחר שבמותו של צלאח א־דין (1193) היה אלמלכ אלמעט׳ם נער בן י״ג שנים.[11]

על פעילותו כמשקם חומות ירושלים, פעולה שהתחיל בה כבר דודו, למדנו, כאמור, רק משלוש הכתובות שנתגלו בירושלים. שתיים מן הכתובות, אלה שנתגלו בחפירותיו של המחבר (השלישית, כתובת A בסימונו של שרון, לא נתגלתה באתרה) נתנו בידינו אפשרות לעמוד על סגנון בנייתו של אלמלכ אלמעט׳ם וכך לזהות קטעי חומות שבנה. הדוגמה הנאה ביותר להן הוא המגדל האדיר שחשפנו בפינתה הדרומית־מערבית של העיר.[12]

הרס החומות, לעומת זאת, הוא פרשה מתועדת היטב.[13] ההרס נעשה מחשש שהעיר תיפול לידי הצלבנים. אלמלכ אלמעט׳ם התיירא כנראה מהסכם צפוי בין אחיו אלכאמל לפרנקים. אלכאמל, כידוע, היה נתון באותה שעה תחת איום של נוסעי מסע הצלב החמישי שפלשו לארצו — מצרים. הריסת החומות החלה באחד למחרם של שנת 616 להג׳רה (19.3.1219) והביאה לנטישה המונית של העיר. רבים היגרו לעבר־הירדן, לדמשק ואפילו למצרים.

אלמלכ אלמעט׳ם יישם את שיטת האדמה החרוכה במקומות רבים בארץ־ישראל והוא ראוי להיחשב אחד מגדולי ההורסים בתולדות הארץ, שני אולי רק לביבארס. הוא הרס את מבצר התבור (שבדומה לירושלים — הוא ביצרו)[14] וקיסריה (שניהם בשנת 1218) וכן את תבנין (טורון), צפת, בניאס וכוכב הירדן (בֶּלבואר).

אם יורשה לומר מלה של זכות על רב־הרסן זה נציין שלא מתוך אימפולס דסטרוקטיבי ולא מתוך קלות ראש עשה מה שעשה — שהרי הוא השקיע עמל ומסירות רבים בבנייתם של כמה מן המקומות שהרס.

ירושלים, עיר פרוזה בתקופה הממלוכית

לכאורה אין צורך להרחיב את הדיבור על כך שירושלים היתה מאז חורבן חומותיה ב־1219 עיר פרוזה. דבר זה הוא מן המפורסמות שאינן צריכות ראייה, ואף־על־פי כן אין אנו פטורים מלדון בו. לאחרונה הטיל מ׳ בן דב ספק בכך[16] וצריך לשוב ולהזכיר שקיימות בידינו עדויות חד־משמעיות על כך שחומותיה של העיר עמדו בחורבנן כל התקופה הממלוכית ובראשית התקופה העות׳מנית. כך מעיד משולם מוולטירה (1481) וכך גם עובדיה מברטנורא (1488) וכמותם בעל האגרת יחוס אבות (1537).[17] אין פירוש הדבר שהחומה נעלמה כליל — אבל עיר שחומותיה פרוצות בפרצות רבות כמוה כעיר בלי חומה. בחפירותינו ובחפירות אחרות ניתן לראות, שחלקים של חומות קדומות שימשו את בנאיו של הסולטן סלימאן המפואר. וכך אומר גם משולם מוולטירה: ׳שהנה בירושלים אין לה חומה בעוונותינו, אלא מעט מן הצד אשר נכנסתי לשם׳.[18] לכן, גם מששוקמה מצודת העיר עדיין נשארה העיר בבחינת עיר פרוזות. וכך אומר אלעמרי (בקירוב 1340): ׳קיומה או העדרה של המצודה אחת היא, כי אין בה תועלת ולא ביצור׳.[19] דומה, שהעדויות הן חד־משמעיות ואין כאן מקום להאריך.[20]

סיכום

מן הכתובת החדשה ניתן ללמוד כמה דברים, ועיקרם ששיקומן של חומות ירושלים בידי אלמלכ אלמעט׳ם החל כבר בשנת 1202/3, עשר שנים לפני תאריכה של כתובת השיקום הקדומה ביותר שהיתה ידועה לנו עד כה. אין בידינו לענות על השאלה אם עבודת השיקום נעשתה ברציפות כל אותן תריסר שנים, אבל ברור לנו שהיה זה מפעל גדול.

כתובת זו, שנזכרים בה שמותיהם של שני פקידים רמי מעלה, תורמת גם ידיעות אחדות על הפרוסופוגרפיה האיובית.

מותר לנו ללמוד כאן גם לקח מעניין נוסף: שספרי ההיסטוריה, גם במקום שהם מרובים ומאריכים בפרטים, יש שהם עוברים בשתיקה על מפעלים חשובים, מפעלים המתגלים לנו רק בזכות הארכיאולוגיה. כך בניית חומות ירושלים בידי אלמלכ אלמעט׳ם וכך, דרך משל, בניית הארמונות האומאיים שמדרום ומדרום־מערב להר הבית.[21]

הערות

1. וראה: M. Sharon, 'The Ayyubid Walls of Jerusalem: A New Inscription', in: Myriam Rosen-Ayalon, (ed.), *Studies in Memory of Gaston Wiet*, Jerusalem 1977, p. 182, Inscription B. על האתר בכלל ועל קשריה של הכתובת לממצא האדריכלי באתר זה ראה: מ׳ ברושי, ׳חפירות חדשות לאורך חומות ירושלים׳, קדמוניות 34–35 (1976), עמ׳ 75–78. וראה גם מ׳ רוזן־איילון, ׳ארכיטקטורה ואומנות בירושלים האיובית׳, ארץ ישראל י״ח (ספר אביגד), ירושלים תשמ״ה, עמ׳ 65–72. המחבר מבקש להודות בזה לפרופ׳ ד׳ אילון, לד״ר י׳ דרורי ולפרופ׳ מ׳ שרון על שהינחוהו בעצה טובה. טעויות כי תימצאנה כולן משל המחבר הן.

2. ראה: R.S. Humphreys, *From Saladin to the Mongols*, The Ayyubids of Damascus 1193–1269, Albany NY, 1977, p. 150; שרון, שם, עמ׳ 183.

3. שרון (לעיל, הערה 1), עמ׳ 185–186. להמפריז (שספרו יצא באותה שנה שבה פרסם שרון את מאמרו) היו ידועות רק 11 כתובות מירושלים.

4. ראה: M. Van Berchem, *Matériaux pour un Corpus*

ביצורי ירושלים, תל־אביב 1983, עמ' 70–71.

13. ראה ריכוז מקורות מפורט אצל ון ברשם (לעיל, הערה 4), עמ' 133, הערה 3; ון ברשם (לעיל, הערה 5), עמ' 419, הערה 4. וראה גם: י' פראור, תולדות ממלכת הצלבנים בארץ ישראל ב', ירושלים תשכ"ג, עמ' 146; S. Runciman, *A History of the Crusaders*, Vol. 3, Harmondsworth 1965, p. 158; וכן המפריז (לעיל, הערה 2), עמ' 164, והערות 16–17.

14. על בניית מבצר התבור בידי אלמלכ אלמעט'ם ראה: A. Battista & B. Bagatti, *La Fortezza saracena del Monte-Tabor*, Jerusalem 1978

15. ראוי לזכור, שמרבית כתובותיו הן מירושלים (20), לעומת כ־15 כתובות שהיו ידועות לאליסייף מאתרים אחרים ודמשק בכללן. וראה אליסייף (לעיל, הערה 4), עמ' 4–6.

16. בן דב (לעיל, הערה 12), עמ' 71, 85. יש לזכור, שגם כשהיתה החומה הרוסה נעשו הכניסה לעיר והיציאה ממנה דרך השערים — שהם נוחים יותר למעבר מאשר דרך עיי חרבות.

17. מראי־מקום מביא י' דרורי במאמרו 'ירושלים בתקופה הממלוכית', בתוך: ב"ז קדר (עורך), פרקים בתולדות ירושלים בימי הביניים, ירושלים תשל"ט, עמ' 151–152.

18. מראי מקום אצל דרורי, שם, עמ' 151, הערה 8.

19. דרורי (לעיל, הערה 17), עמ' 152, הערה 9.

20. על עדויותיהם של נוסעים נוצרים ראה: H. Vincent & F.M. Abel, *Jérusalem Nouvelle*, Vol. 2, p. 983, n. 1; וכן איבון פרידמן, קודש וחול בתפיסת ארץ ישראל בעיני הצלבנים (עומד להתפרסם).

21. מ' בן דב, 'טכניקות הבנייה בארמון האומאי שליד הר הבית', ארץ־ישראל י"א (ספר דונייבסקי), ירושלים תשל"ג, עמ' 75 ואילך.

Inscriptionum Arabicarum, Vol. 2.1.: *Jérusalem, Ville*, Cairo 1922, p. 171, note 1. בעקבותיו של ון ברשם הולך אליסייף, הדן בפירוט בפרוטוקול של אלמעט'ם. ראה: N. Elisséef, 'À Propos d'une Inscription d'Al-Malik Al-Muazzam 'Isa, Contribution à l'étude de son régne', *Annales Archéologique de Syrie* 4–5 (1954–1955), pp. 20–24. גם אליסייף מקבל את הסכימה של ון ברשם. שם, עמ' 23–24.

5. ראה: M. Van Berchem, *Matériaux pour un Corpus Inscriptionum Arabicarum*, Vol. 2.2: Jérusalem, Haram, Cairo 1927, pp. 61–62 (Inscription No. 155); pp. 303–304 (Inscription No. 229)

6. שם, עמ' 62, הערה 2.

7. וראה מראי מקום אצל שרון (לעיל, הערה 1), עמ' 185, הערה 26.

8. על ח'טלח' זה ראה ון ברשם (לעיל, הערה 4), עמ' 132, הערה 2 וכן ון ברשם (לעיל, הערה 5), כתובת 229. ראה גם שרון (לעיל, הערה 1), עמ' 190. שרון קורא לו ח'טלג', אבל הנקודה הדיאקריטית של הח' ניתנת לקריאה ברורה בכמה כתובות, וראה למשל כתובת B אצל שרון, שם (לוחות XII–XIII). השם הוא תורכי והוא היה גם שמו של מושל ירושלים הקודם, סארם א־דין ח'טלח' אל־עזי.

9. על משמעותה של מלה זו ראה, למשל, שרון (לעיל, הערה 1), עמ' 190.

10. על חייו של שליט זה ראה אליסייף (לעיל, הערה 4), עמ' 7–17. על אישיותו, שם, עמ' 18–20; וכן המפריז (לעיל, הערה 2), תכופות. וראה גם: M. Sobernheim, *Encycl. of Islam* 6 (1934), p. 622

11. כך שרון (לעיל, הערה 1), עמ' 190, הערה 25, בעקבות סבט אבן אלג'וזי.

12. וראה ברושי (לעיל, הערה 1). על שרידים נוספים ראה: מ' בן דב,

גיאוגרפיה ומיפוי

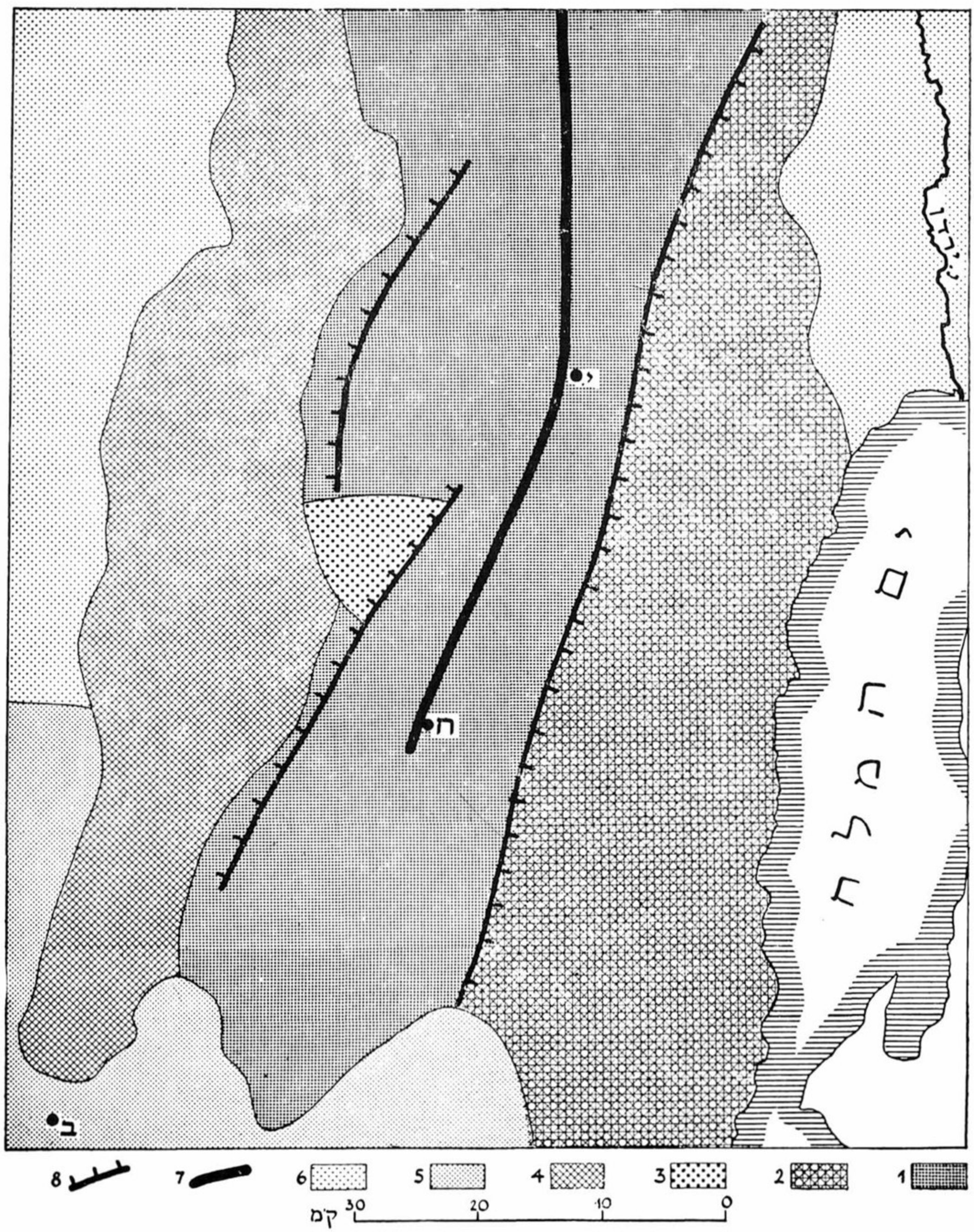

ציור 16. הר יהודה

1 הר יהודה
2 מדבר יהודה
3 משולש נחלין, בית נטיף, תרקומיה
4 השפלה
5 בקעת באר שבע
6 מישור החוף ועמק הירדן
7 ציר הרי יהודה
8 המתלולים המגבילים את הר יהודה

י—ירושלים ח—חברון ב—באר שבע

קווי יסוד במבנה הארץ מצפון לבקעת באר שבע

סיכום ארעי

מאת

דוד עמירן

הסייר והתייר העובר את הארץ לאורכה ולרוחבה, את הריה, עמקיה, בקעותיה וגאיותיה, יעורר את השאלה אם אמנם קיימים סדר וחוקיות בשפע הצורות האלה הקובעים את מבניהן ומערכן. הוא יודע על הגליל, על השומרון, יהודה והנגב וירצה לדעת באיזו מידה אזורים אלה וכינוייהם ההיסטוריים מושתתים על יחידות המבנה הגיאוגרפי.

הספרות על נושא זה אינה עשירה ביותר, ואף לא אחידה ביותר. עדיין רחוקים אנו מלהבין את כל הפרטים והתהליכים שגרמו להתפתחותן של צורות פני השטח בארצנו, כדי להציע סקירה מורפוגניטית ממצה. אבל על סמך המחקרים של חצי יובל השנים האחרונות ניתן לצייר תמונה ברורה של הצורות עצמן וחוקיות מערכן. סקירה מורפוגראפית כזאת על ארץ־ישראל היא נושא מאמר זה[1]. היות והמאמר דן רק במערך הצורות הגיאו־מורפולוגיות ולא בסיבות מערך זה לא נביא כאן אסמכתות לספרות.

בהמשך דיוננו יסתבר כי הארץ מתחלקת ברורות לכמה אזורים ראשיים — חלוקה זו היא ברורה עד כדי כך שכבר אבותינו בימי קדם הבחינו בה. לכן נמצא — והדבר טבעי ומובן — כי השמות ההיסטוריים של האזורים הגיאוגרפיים העיקריים מתאימים ליחידות הטבעיות המורפולוגיות של צורות הארץ.

החלוקה "הגדולה"

הארץ מתחלקת לשתי חלוקות גדולות: האחת ליחידות מצפון לדרום והשניה ממערב למזרח. מבחינת מידת ההב־דלים חשובה יותר החלוקה המרידיונאלית, הצפונית־דרו־מית. הגבול המורפולוגי הגדול בארץ הוא אותו גבול העובר דרך בקעת באר־שבע ובהמשכו מזרחה מגיע ללשון של ים־המלח המבדילה אותו לשני אגנים שונים ביותר, העמוק בצפון (עומקו כ־400 מטר מתחת לפני ים המלח, ז. א. קרוב ל־800 מטר מתחת לפני הים) והרדוד בדרום (שעומקו אינו מגיע אפילו לעשרים מטר). באזור הצפוני שורר ככיוון כללי במערך הצורות כיוון הקרוב לכיוון המרידיונאלי (צפון—דרום), בעוד שדרומית לבקעת באר שבע שולטים כיוונים מצפון־מזרח לדרום־מערב עד מזרח־מערב. הגורם להבדל זה ידוע: הוא הגוש הקריסטאליני הגדול הטמון ביסודו של חצי־אי ערב ובחלק הדרומי של הסיני, הוא אותו גוש של סלעי תהום, שממנו מורכבים הרי אילת בדרום־דרומה של ישראל. גוש קריסטאליני עתיק וקשה זה

1 המחבר מכיר טובה רבה לידידיו נ. רוזנן ומ. גלעד אשר ליבנו יחד אתו במשך שנים רבות את מבנה צורות הארץ הן בדיונים בשדה והן בבית. הנאמר כאן הוא פרי עבודתם המשותפת של המחבר ושל חבריו אלה. הרבה מהחומר הנדון כאן הוא גם פרי הסיורים של המחלקה לגיאוגראפיה של האוניברסיטה העברית. תודתו הנאמנה של המחבר שלוחה לחבריו־ידידיו הרב־ים מבין חברי המחלקה ותלמידיה.

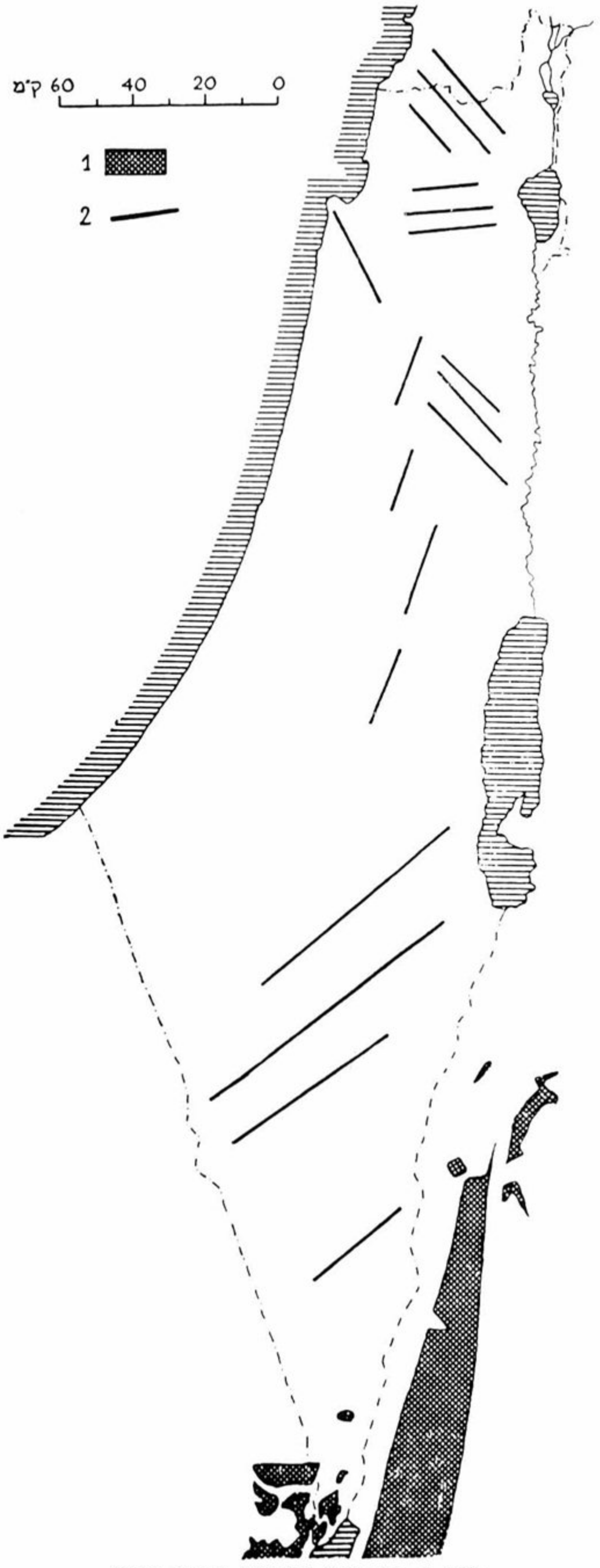

ציור 1. קווי יסוד עיקריים במבנה הארץ

1 גוש קריסטאליני 2 קווי מבנה עיקריים

מהווה סדן בלתי־גמיש כלפי כל תנועה טקטונית בשוליו. לכן חייבות כל התנועות להתאים את עצמן לגבולות הסדן הזה וכתוצאה נמצא כי באזור הגובל אתו מקבילים צירי המבנים הטקטוניים העיקריים — וכתוצאה מזה גם צירי המבנים המורפולוגיים — לגבולות הסדן.

החלוקה הראשית ממערב למזרח מבדילה בין מישור החוף, ההר המערבי, שקע הירדן וההר המזרחי. אזור אחרון זה, הרי ארץ־ישראל המזרחית, הוא המזרחי ביותר בין אזורי הארץ. הרמות המדבריות המשתרעות מזרחה ממנו אינן שייכות עוד לארץ־ישראל, ארץ ים־תיכונית בכל מהותה, אלא לחצי־אי ערב הארידי בעיקרו. כאן גבול גיאוגראפי ראשי של האזור שארץ־ישראל רק חלק ממנו.

המעיין יפה בהרי ארץ־ישראל משני עברי הירדן יעמוד במהרה על העובדה כי השקע מפריד בין שני אזורים שהמשותף בהם מרובה מהשונה. פירושו של דבר שארץ־ישראל כולה עברה לא רק התפתחות גיאולוגית אלא גם התפתחות גיאומורפולוגית משותפת חשובה, לפני היווצרו של השקע, לפני שהוא ניתק את הקשר בין שני החלקים והפסיק את המשכה של ההתפתחות המשותפת. ומכאן גם מסקנה אחרת: בין הצורות הגיאומורפולוגיות של הארץ מצויות גם צורות קדומות למדי, קדומות בגילן להתהוות השקע, ובוודאי קדומות מהאיסטדיות המאוחרות יותר שבתולדות השקע. מאידך מובן, כי במדה שהצורות המורפולוגיות קדומות יותר, הן נשמרו בדרך כלל בצורה ברורה פחות, וקשה יותר להבחין בהן מאשר בצורות המאוחרות. ידיעותינו על צורות קדומות אלו קלושות למדי, ולכן אינן נכללות בסקירה זו.

חלוקת משנה

האזורים שהבחנו כחלוקה "הגדולה" מתפלגים ברורות לחלוקת־משנה, שסיבתה במבנה הטקטוני. ארץ־ישראל הצפונית, ז. א. הארץ מצפון לבקעת באר שבע, מתחלקת לשלוש חטיבות עיקריות. הגבולות שביניהן מותנים במערכות השונות של העתקים המצויים בעיקר במרכזה של הארץ, בשומרון. הצפונית מבין החטיבות ממערב לשקע הוא הגליל, המשתרע בין גיא הליטאני התחתון בצפון לבין עמקי יזרעאל וחרוד בדרום. רוחבו הניכר של עמק יזרעאל מזה והשוני היסודי של שיפוליו הדרומיים של הר לבנון מצפון ושל חלקו הצפוני של הגליל מדרום לליטאני מזה — עושים את הגליל מבחינה גיאומורפולוגית לחטיבה אחת. בקשר לזה נצביע גם על העובדה, שניתן להבחין כי בעבר הגיאולוגי מצאו צורות גיאומורפולוגיות שונות של הגליל העליון את המשכן לתוך הגליל התחתון, דבר שאין לו הקבלה בין הגליל התחתון לבין השומרון. הגליל העליון הוא גוש מורם שהרמתו החזקה ביותר אירעה בקצהו הדרומי וביתר דיוק בפינה הדרום־מזרחית. לכן משתפלים רוכסי הגליל העליון המקבילים זה לזה בכיוון השפוע מדרום־מזרח לצפון־מערב. לכן גם במידה שמתקדמים בגליל העליון למקומות צפוניים ומערביים — הגבהים נמוכים יותר.

הגליל התחתון מבותר על ידי מערכת שלמה של העתקים

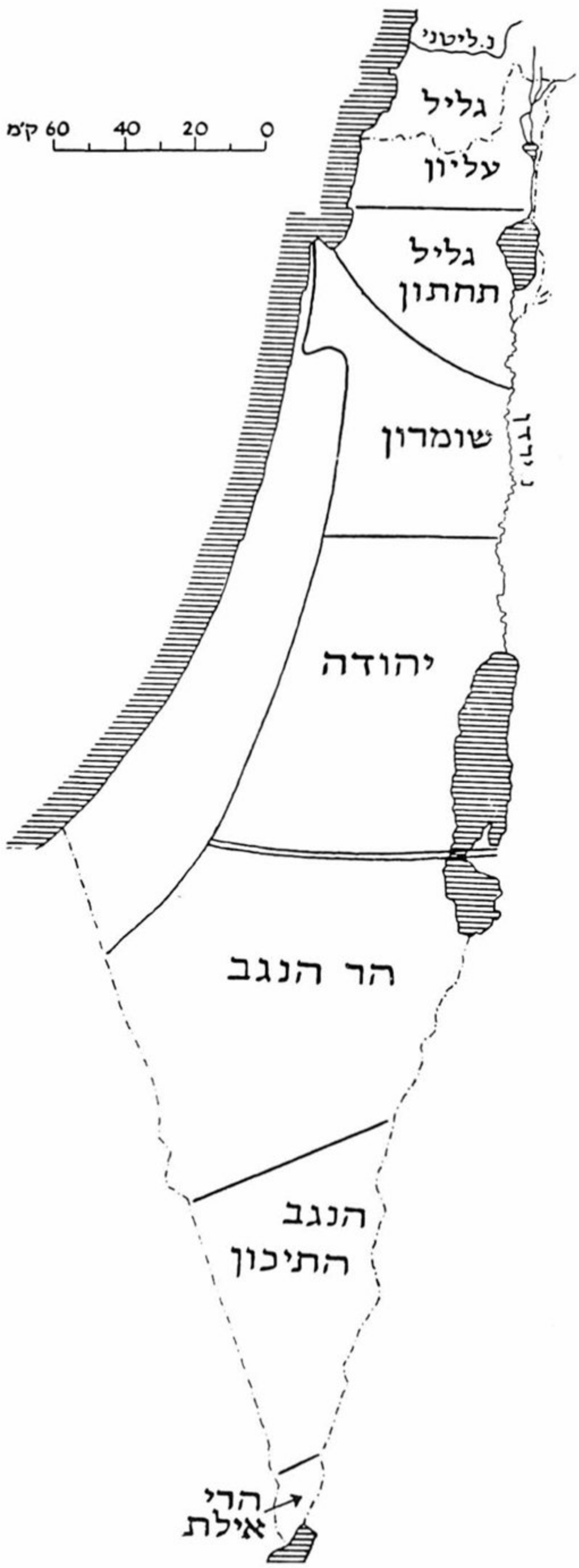

ציור 2. החלוקה האקואטוריאלית

שכיוונם בקירוב מזרח—מערב. לאורכם שקעו אגנים רחבים למדי שהשאירו ביניהם טורי הרים שכיוונם אף הוא ממזרח

למערב. צד משותף למבנהו של הגליל התחתון ושל השומרון הוא הביתור הטקטוני החריף על ידי העתקים וקווי־מבנה אחרים המרובים כאן מאשר בשאר חלקי הארץ.

בין עמק יזרעאל ועמק חרוד בצפון לבין בקעת באר־שבע בדרום שולטת מערכת של קווי־מבנה שכיוונם צפון־צפון־מזרח—דרום־דרום־מערב כאחד הגורמים המורפולוגיים העיקריים. מערכת זו מחלקת את השומרון לשני חלקים ראשיים, מזרחי ומערבי, וביניהם חוצה קו עומק שכיוונו הוא הכיוון הנ״ל.

בניגוד מוחלט לשומרון המחולק על ידי קו עומק מרכזי זה לשני חלקים המתפלגים שוב לחלוקת משנה צפופה, אחיד ומגובש הוא מרכזה של יהודה. היא המגובשת והמלוכדת ביותר בין כל האזורים הגיאומורפולוגיים של הארץ. על גבי הציר הגבוה של הריה — קו פרשת המים המפורסם, שזכה בספרות להדגשת־יתר מאשר מגיע לו, כפי שצוין זה מכבר — עברה מימי קדם אחת הדרכים הראשיות בארץ. עובדה זו והפשטות בסגנון המבנה של הר יהודה גרמו לכך כי בטעות הרחיבו בספרות סגנון מבנה זה על פני ארץ־ישראל המערבית כולה ודיברו על קו פרשת מים מורפולוגי — ולא רק הידרוגראפי — העובר כביכול גם את שומרון ואת הגליל, דבר הסותר את המציאות ומוכיח באיזו מידה שאב רוב המחברים את השראתו ליד שולחן הכתיבה במקום בנוף.

״הר הנגב״ המשתרע מדרום לבקעת באר־שבע בנוי מערכת רכסים צפופים בכיוון שצוין לעיל (צפון־מזרח—דרום־מערב בנגב הישראלי העובר למזרח—מערב כמעט בהמשכם מערבה בסיני המצרי). רכסים אלה בנויים אנטי־קלינות אסימטריות ביותר שאגפן האחד, הדרום־מזרחי, תלול מאוד וצונח במקומות אחדים כמעט צניחה זקופה. רכסים אלה מראים את ההתאמה הקרובה ביותר בין פרטי המבנה והצורה המצויה בישראל מלבד צורות צמודות להעתקים. מבנים אלה משתרעים דרומה עד להר עריף. מדרום לו מאזור נחל פראן ועד לעמקי תמנה במבואות אילת משתרע שטח נמוך ושטוח יותר בצורותיו, בחלקו הרב לוח גיאולוגי [2].

החטיבה הדרומית ביותר של הארץ לבסוף, הרי אילת, שונה מכל יתר חלקי הארץ הודות להבדל הליתולוגי היסודי. בעוד שבכל יתר חלקי הארץ מצויות אבני משקע למיניהן, כאבן־גיר, דולומיט, חואר, קרטון ואבן־חול, מצויים כאן וכאן בלבד סלעי תהום וסלעים מיטאמורפיים מהמסד הקריס־טאליני, הנותנים להרי אילת צבעים חריפים ורב־גוניים ביותר וצורות חריפות ומפוסלות פיסול דק בהרבה מהצורות המגובשות והפשוטות באופן יחסי שאנחנו רגילים להן ביתר חלקי הארץ.

תאור רגיונאלי

אחרי שחילקנו את הארץ לחלקיה המורפולוגיים העיקריים נתאר להלן את צורותיו של כל אחד מהם אגב הדגמה במפות סכמטיות [3]. מאמר זה מוגבל לארץ־ישראל מצפון לבקעת באר שבע, היות וזאת אחת משלוש היחידות הגיאו־מורפולוגיות הגדולות של ארץ־ישראל בה צורות רבות משותפות לחלקיה.

מישור החוף

העובר את מישור החוף מדרום לצפון נוכח לדעת כי רוחבו הולך וצר צפונה. מרוחב של 25 ק״מ על יד גת בדרום הולך הוא וצר ל־18 ק״מ ברוחב של נתניה ולשלושה ק״מ בחוף הכרמל ליד עתלית. על יד כף הכרמל תצטמצם רצועת החוף עד לרוחב של מאתים מטר בלבד. רוחבו של חוף הגליל מצפון לעכו מגיע שוב לששה ק״מ לערך ורק בקצהו הצפוני על יד ראש־הנקרה נעלם מישור החוף לגמרי וההרים יורדים ישר לשפת הים.

במסגרת זו משתרע מישור החוף בצורה אחידה למדי, צורותיו בחלקן גבעיות־גליות ובחלקן מישוריות־שטוחות כמו באזור לוד—רמלה. בקטע השומרוני, דהיינו בשרון, בו מגיעים ההרים בגובה של 150—350 מטר ישר עד לגבול המישור, יצרו הבדלי הגובה הניכרים לאורך קצהו המזרחי על ידי ארוסיה סובסקונטית תלם, שהוא עמוק אף מהשטחים הגובלים עמו במערב [4].

לדיון מיוחד ראוי קו החוף עצמו. כמה עובדות ידועות לכל. ראשית: בכללו הוא חוף ישר, בלתי מפורץ, המשתרע בקשת קלה מדרום לצפון. שנית: לאורך חלקו הדרומי עד לירקון מלווה את החוף רצועה של חוליות. גם מצפון לירקון מצויות עדיין חוליות, אך רוחבן צר בהרבה מזה של הדרומיות ובמקרים רבים הן מאובנות ולא חיות, בנויות מרוכסי כורכר, היא אבן־חול פריכה שנוצרה על ידי התאבנות החוליות. שלישית: טורים כאלה של כורכר מצויים לא רק לאורך החוף עצמו אלא מופיעים גם פנימה במישור החוף בחלק הגובל עם החוף, ושרידים מהם מצויים גם בתוך הים בקרבת החוף. רביעית: המעבר מהים לתוך מישור החוף אינו נוח ואיטי בכל מקום. במקומות רבים גובל עם רצועה צרה של שפת הים [5] מתלול בגובה של מטרים אחדים עד 25—30 מטר, החצוב בתוך הכורכר; מעל למתלול זה משתרע מישור החוף ברוחב ניכר, קומה שלמה מעל לשפת הים.

באשר לקו החוף עצמו ניתן להבדיל בו שני סוגים עיקריים: החוף החולי והחוף הסלעי. החוף החולי מרכיב את אותם הקטעים בהם משתרעות חוליות לאורך החוף. היות וחול זה הנו חומר רך לכן קטעי חוף אלה ישרים הם. רוחב החוליות מגיע לשבעה ק״מ מדרום לנחל לכיש ומדרום ליפו. החוליות מתרוממות עד לחמישים מטרים מעל לפני הים, ובמקרים בודדים אף לששים. החוליות מוגבלות מצד הים על ידי מתלול פחות או יותר זקוף. בין שפת הים לבין רגלי המתלול משתרעת רצועת החוף התחתונה. רוחבה על יד אשקלון, למשל, כשלושים מטר,

2 לנברג כינה חטיבה זו "הנגב התיכון".

3 המחבר מכיר טובה רבה לגב' מרים קרמון, שרטטה המחלקה לגיאוגראפיה של האוניברסיטה העברית, שהכינה את כל המפות המלוות מאמר זה.

4 ברור כינה אותו "המרזבה".

5 רוחבה בין 15 ל־500 מטרים.

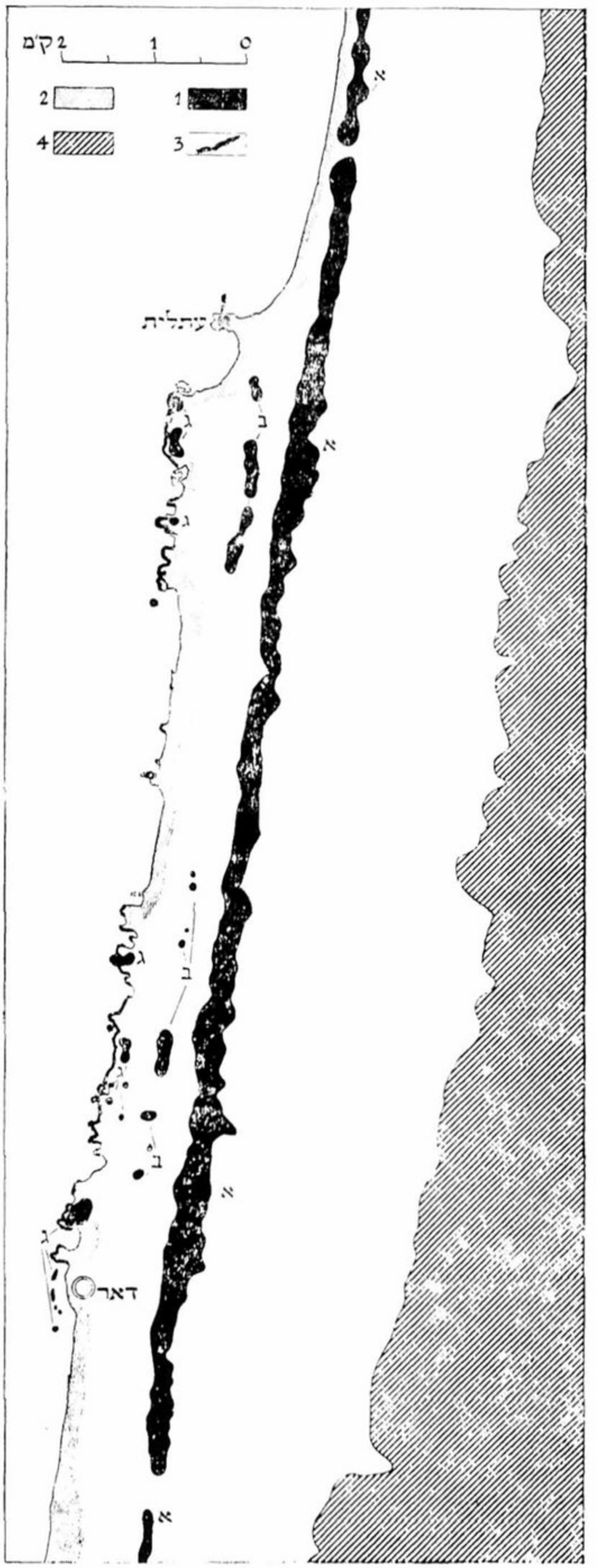

ציור 3. חוף ורוכסי כורכר בין דאר לעתלית

1 רוכסי כורכר 2 חוליות 3 מתלולי־חוף
4 הכרמל א, ב, ג רוכסי הכורכר

אך מתרחבת בקטעים אחרים של החוף הדרומי למאה מטרים ובמקומות אחדים אפילו למאתים ולמעלה מזה, כגון מצפון לנחל שורק. ברוב המקרים, בהם רוחבה של רצועת החוף התחתונה פחות משמונים מטר, היא תוצף כולה בימי הסערות החורפיות, ובקטעים אלה ניכר במתלול כי אמנם מתלול פעיל הוא.

בניגוד לחוליות ה"חיות" מדרום ליפו מאובנות למחצה החוליות צפונה ממנה, הן פעילות בימי הסערות בלבד. גם כאן מצוי מתלול שגובהו 20 עד 40 מטר, אך אין הוא מורכב חול אלא כורכר.

שינוי יסודי במבנה החוף חל בסביבות שפך נחל אלכסנדר. שינוי זה יהיה מודגם על ידי הלוח המשווה הבא:

	דרום	צפון
החוף	גבוה	נמוך
קו החוף	ישר	מפורץ
מתלול	גבוה	חסר
רצועת החוף התחתונה	פחות או יותר רחבה	לרוב חסרה

בחלק הצפוני של החוף, למשל על יד מכמורת, דאר, עתלית, מצפון לעכו ומצפון לאכזיב — וכן במקומות בודדים בחוף הדרומי כמו בין מינת רובין (יבנה ים) לשפך נחל שורק — מונח החוף ב ת ו ך רכס כורכר. לכן מפורץ החוף בכל המקומות האלה פירוץ זעיר, מיקרומורפולוגי.

בכל מישור החוף מצויים שרידים של חוליות קדומות הן מבפנים לחוליות החוף של היום, במישור החוף, והן חוצה מהן, בתוך הים. במישור החוף משתרעים רכסים של גבעות כורכר הנמשכים במרחקים של קילומטרים רבים. רכסים אלה מתרוממים עד לכמה עשרות מטרים מעל למישור. לכן יושבים עליהם ישובים רבים. כדוגמה אחת מרבות נזכיר את אותו הרכס שעליו בנויים גבעת ברנר והכפר הנטוש מוע׳אר, ובהמשכו, מעבר לנחל שורק, גדרה.

רוכסי הכורכר הנמצאים בתוך הים הוקצעו על ידי האברסיה הימית ללוחות אברסיביים הנמצאים סנטימטרים בודדים מתחת לפני המים הממוצעים ובשעות השפל אף נראים ברור לעין. על אחדים מהם נשארו כשרידים על־ימיים איי־שרטונים קטנים כמו מול אכזיב וראש הנקרה. לוחות אברסיביים אלה עושים את החוף הישראלי לבלתי נוח ביותר לספנות.

קטע מיוחד במינו הוא החוף בין דאר לעתלית. כאן חדרה האברסיה בדיוק דרך רכס כורכר. קטעים מהכורכר שמורים עדיין בחצי־איים או בתור לוחות אברסיביים חצי־איים, בעוד שהחוף הפנימי של המפרצים ביניהם כבר נמצא בחומר חולי רך. לכן מתרוממים חצי־איים אלה משני עבריהם: לצד הים מעל ללוח האברסיבי, ולצד היבשה מעל לחוף השטוח הנמצא מחוץ לרכס הכורכר (ר׳ ציור 4).

בקטעי החוף הנמצאים בתוך רוכסי כורכר מבחינים לא רק בלוח אברסיבי פעיל ב ת ו ך הים, אלא גם בלוחות אברסיביים ישנים שעלו במקצת מעל לפני הים. לוחות אלה ברורים מאוד מדרום לראש הנקרה. שם אפשר להבחין ברורות בארבעה לוחות כאלה, המעידים על איסטדיות

שונות בעליית החוף. הבדלי הגובה ביניהם נמדדים בכמה דצימטרים בלבד.

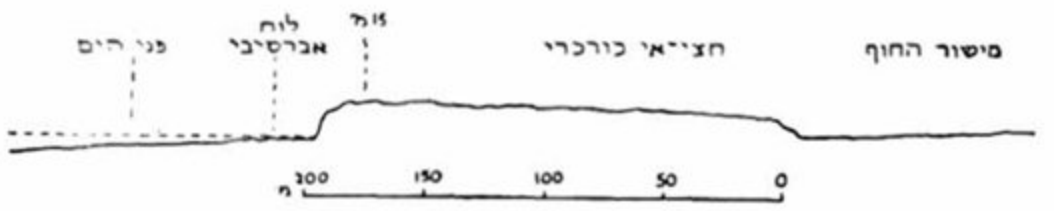

ציור 4. חתך דרך הצי־אי כורכרי ברכס ג' מצפון לדאר, החתך ניצב לחוף

לבסוף תצוין עוד תופעה מעניינת ביותר, שאת משמעותה אנו עדיין משתדלים ללמוד. במקרים רבים רוכסי החוליות והכורכר אינם מקבילים לקו החוף של היום אלא מלוכסנים לכיוונו. מקביל להרחבתו של מישור החוף דרומה קרובים הם יותר לחוף בקצהו הצפוני ומתרחקים ממנו דרומה. דבר זה אפשר לראות למשל בקטע שבין נחל לכיש לבין נחל שורק. בעוד שמצפון ללכיש רוחבה של רצועת החוף קרוב לשלוש מאות מטר, היא הולכת וצרה צפונה וגרעינה, רכס כורכר, יוצא לים במינת רובין. בדומה לזה יוצא הרכס עליו בנוי מעגן מיכאל הימה בעתלית ומשם צפונה נסוג קו החוף מזרחה כשש מאות מטרים עד לרכס הכורכר הבא. בקנה־מידה זעיר נסוג איפוא קו החוף למזרח מרכס כורכר אחד למשנהו בכל אותם הקטעים בהם החוף חודר היום לתוך היבשה.

הגליל העליון

הגליל העליון הוא גוש משופע, שהורם בצידו הדרומי,

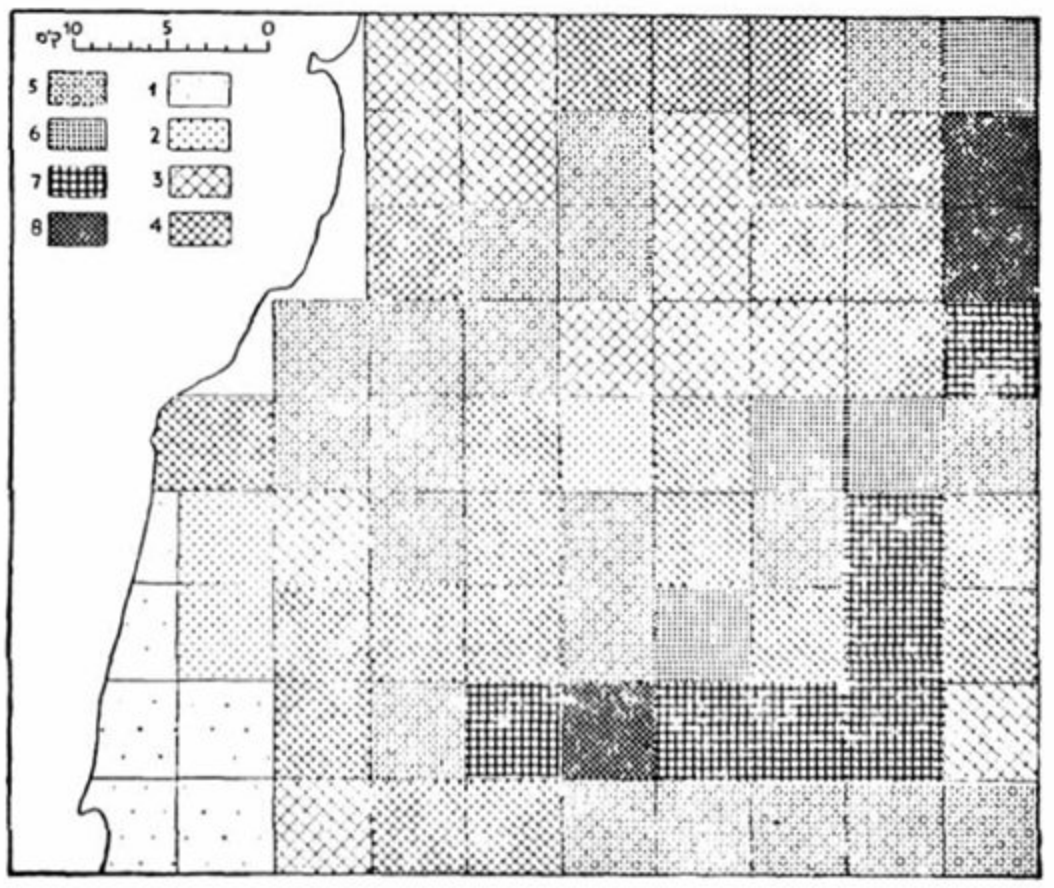

ציור 5. הגליל העליון, הבדלי תבליט (ערך ד. ניר)

לפי משבצות של 25 ק"מ² שטח:

1	פחות ממאה מטר	5	400 — 500 מטר
2	100 — 200 "	6	500 — 600 "
3	200 — 300 "	7	600 — 700 "
4	300 — 400 "	8	למעלה מ־700 מטר

ולגבהים גבוהים יותר במזרח מאשר במערב. עדויות ברורות על הרמה זו אפשר לראות לאורך גבולו הדרומי, לרגלי המתלול שמצפון לבקעת בית־כרם (בה עובר הכביש מעכו לצפת). שם נראים סימנים בולטים של קו־העתק צעיר ובמקומות לא מועטים (כגון מתחת למערת עובה, צפונית־מערבית לסג'ור) ניכרים עדיין שטחי החלקה של ההעתק. יתר על כן, כשלושים מטר מעל לעין סג'ור נמצאת לרגלי המתלול בְּרֶצֶ'ה (breccia), שאפשר להבחין בה במרחק ניכר. ברצ'ה זו התהוותה כפי הנראה על ידי ריצוץ הסלעים בזמן שההעתק היה בתנועה. באותה סביבה נראה גם ברור מה היה כיוונה של הרמת הגליל העליון, כי השכבות בתוך המתלול נוטות ב־30 עד 35 מעלות בכיוון צפוני, ז. א. לתוך ההר. סימנים ברורים אלה מעידים, כי הרמה טקטונית זו אירעה בעבר הגיאולוגי הקרוב. כתוצאה מזה וכן מהפרשי הגובה נמצא בגליל העליון הדרומי ביתור עמוק וצורות תלולות, חריפות וקשות, אך בה במידה שמצפינים בגליל העליון — או ביתר דיוק, שבאים יותר לצפון־מערב — נעשות הצורות המורפולוגיות נוחות יותר ופני השלוחות יותר שטוחות. אחת התוצאות האנתרופוגיאוגרפיות מהמבנה הזה היא כי שטחים נוחים לישובים מצויים יותר בצפון, דבר המוצא ביטוי ברור במפת ישובי הגליל העליון (ציור 7).

גובה המתלול המגביל את הגליל העליון בדרום 450—700 מטר, חלקים ממנו קיר סלעים כמעט זקוף בעיקר במקומות בנויים דולומיט. ממזרח לפרוד נמשך גבול זה ברורות עד לשקע הירדן. בצפת מתרוממים הר כנען והר המצודה של צפת שוב 600 מטר ויותר מעל לשטחים הגובלים אתם בדרום. בגליל העליון נוכל להבחין בכמה חלקים השונים

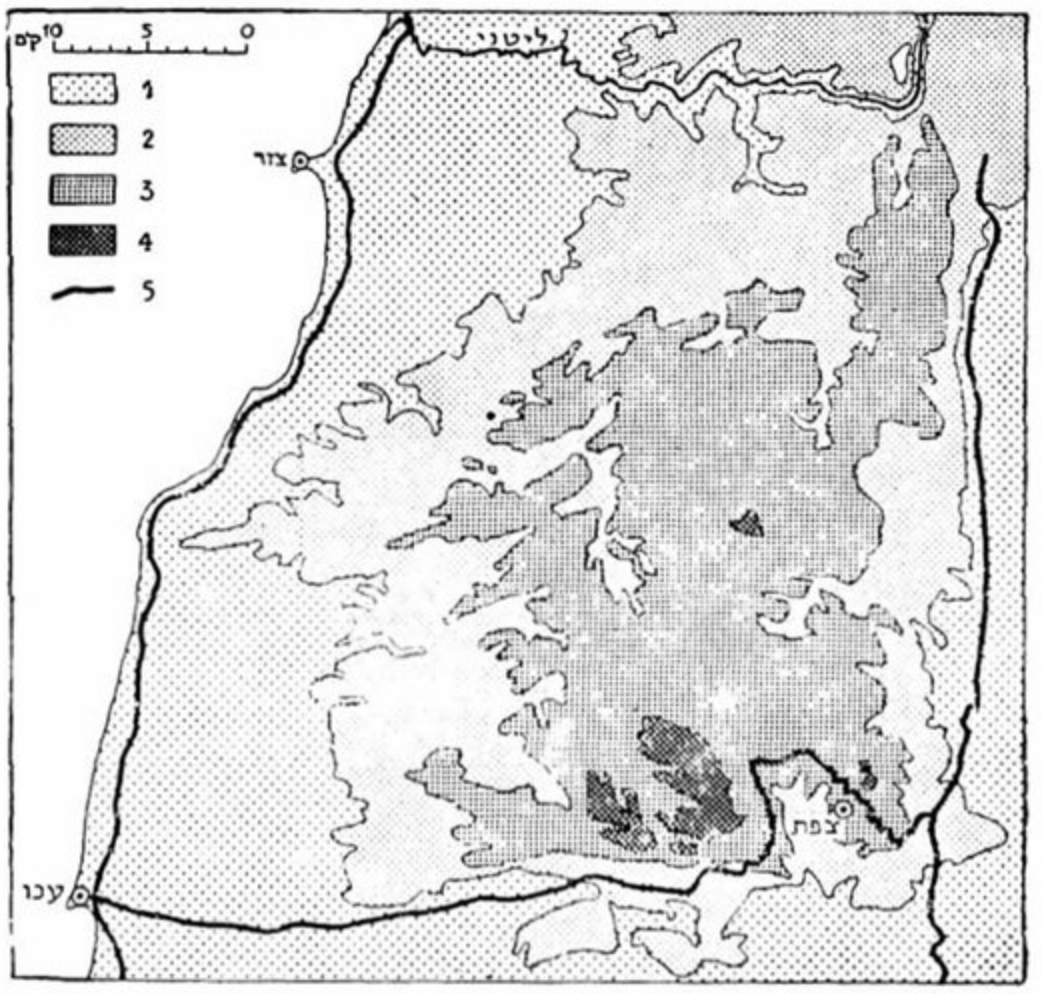

ציור 6. הגליל העליון, חלוקת הגבהים

1	0 — 300 מטר גובה	3	600 — 900 מטר גובה
2	300 — 600 "	4	למעלה מ־900 "
		5	כבישים

בצורותיהם. האזור המרכזי בו הוא האזור ההררי בדרום הערוך רכסים מקבילים זה לזה, שכיוונם ככיוון השיפוע הכללי מדרום־מזרח אל צפון־מערב. אופייני כי הגבוה מבין הרים אלה, הוא הר מירון, נמצא בקצהו הדרום־מזרחי: גובהו 1208 מטר. הוא הנקודה הגבוהה ביותר בארץ־ישראל

המערבית. רכסים אלה בנויים אבני־גיר ואבנים דומות, הם הרים קארסטיים אופיניים ונושאים את החורש הנרחב ביותר בארץ.

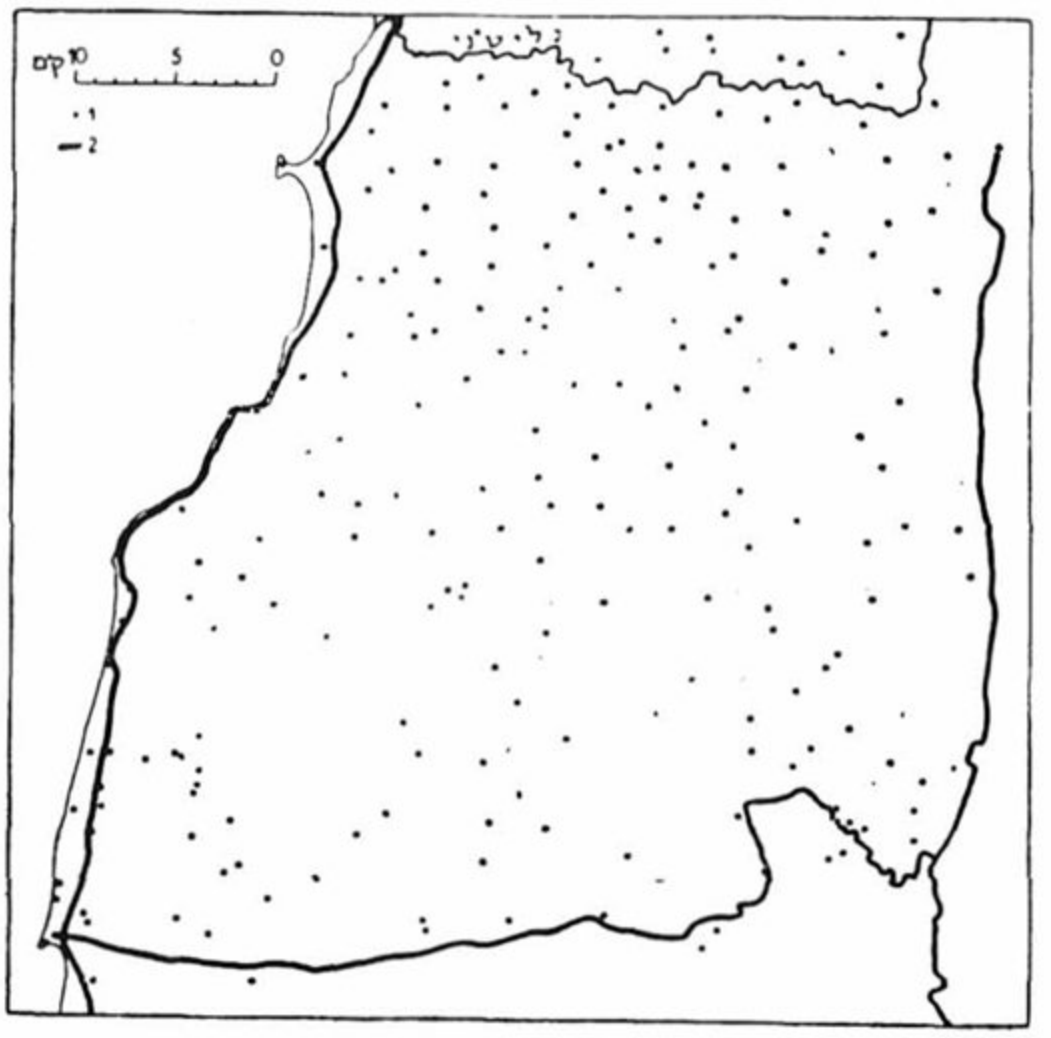

ציור 7. הגליל העליון, הישובים בשנת 1940

1 נקודת ישוב 2 כביש

למערב יורדות מרכסים אלה שלוחות ארוכות ומקבילות זו לזו, בשפוע איטי. שלוחות אלו עולות כעין כבשים (ramps) ארוכים ממישור החוף לגליל העליון. דוגמתן מצויה בארץ רק בשומרון הדרומי. נטייתן מערבה לא

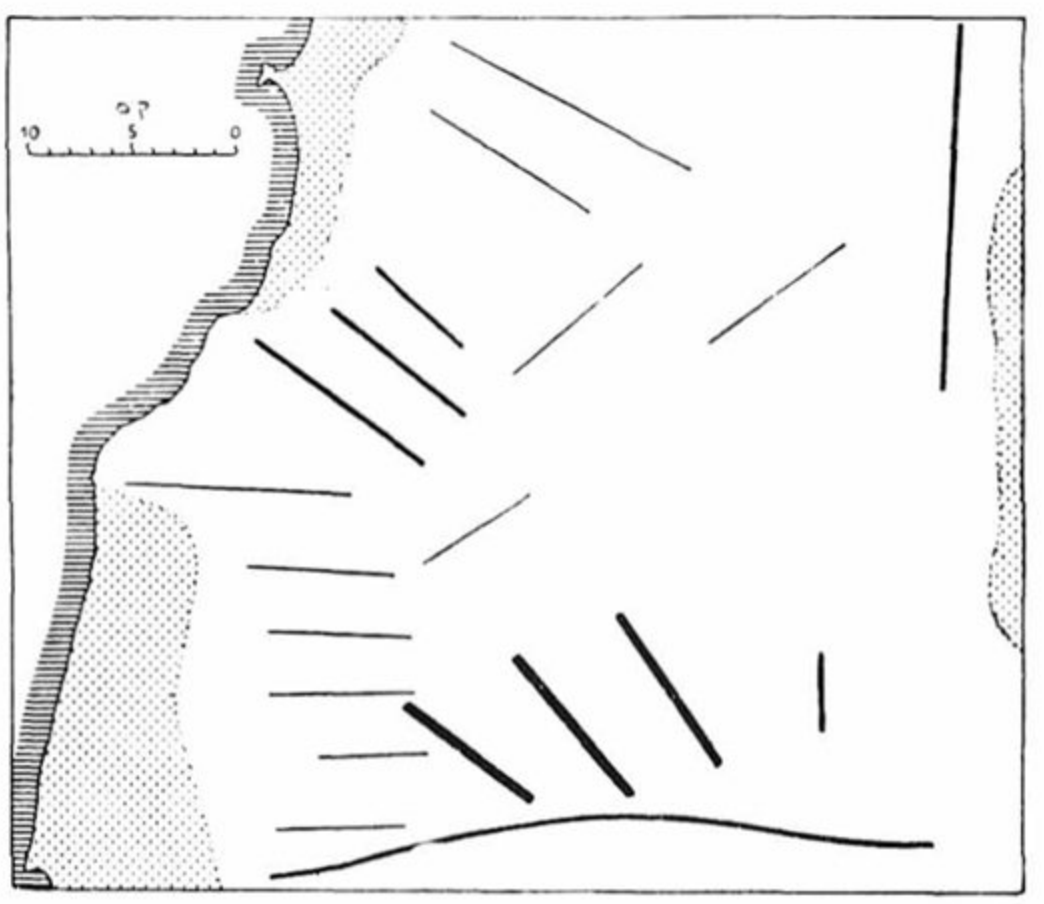

ציור 8. הרכסים העיקריים של הגליל העליון

המישורים סומנו בניקוד

מגיעה אף לחמש מעלות. בולט הניגוד בין השטחים החלקים והשטוחים על גבי השלוחות ובין המדרונות התלולים[6] היורדים מהן לתוך הגאיות. הגאיות, לעומת זאת, לפחות בחלקיהם התחתונים, מראים אפיק שטוח וחתך אבוסי. בקר־קעיתם מילוי אלוביאלי. ז. א. הם לא נמצאים במצב הנמוך ביותר בהתפתחותם, אלא עברו לפחות שלב אחד של השקעה. דבר זה אופיני לכל התחום ההררי של הגליל העליון המתנקז לים התיכון. לעומת זאת הגאיות בחלק המזרחי של הגליל העליון המתנקז לשקע הירדן מצויים במצבם הארוסיבי העמוק ביותר ומועמקים עד לקרקעיתם בתוך הסלע.

ממזרח להר מירון נמצא מבנה מורפולוגי שונה מיסודו. אין כאן עוד זכר לאותם הרכסים המקבילים ולנוף ההררי הקארסטי הבולט, המציינים את מרכז הגליל העליון. כאן, בגובה שאינו נופל בהרבה מהאזור המערבי, נמצא נוף רמתי מובהק, שבו שולט הקו האופקי — ולא האנכי. הגבול ביניהם מתחיל לרגלי הר מירון לאורך קו העתק, כפי שמראה גם המפה הגיאולוגית. התבליט הרב־גוני שהיה בודאי פעם מצוי באזור זה כוסה על ידי מכסי בזלת שנשפכה על פני חלקים ניכרים של אזור זה[7] ועל ידי כך נוצרו כאן הרמות.

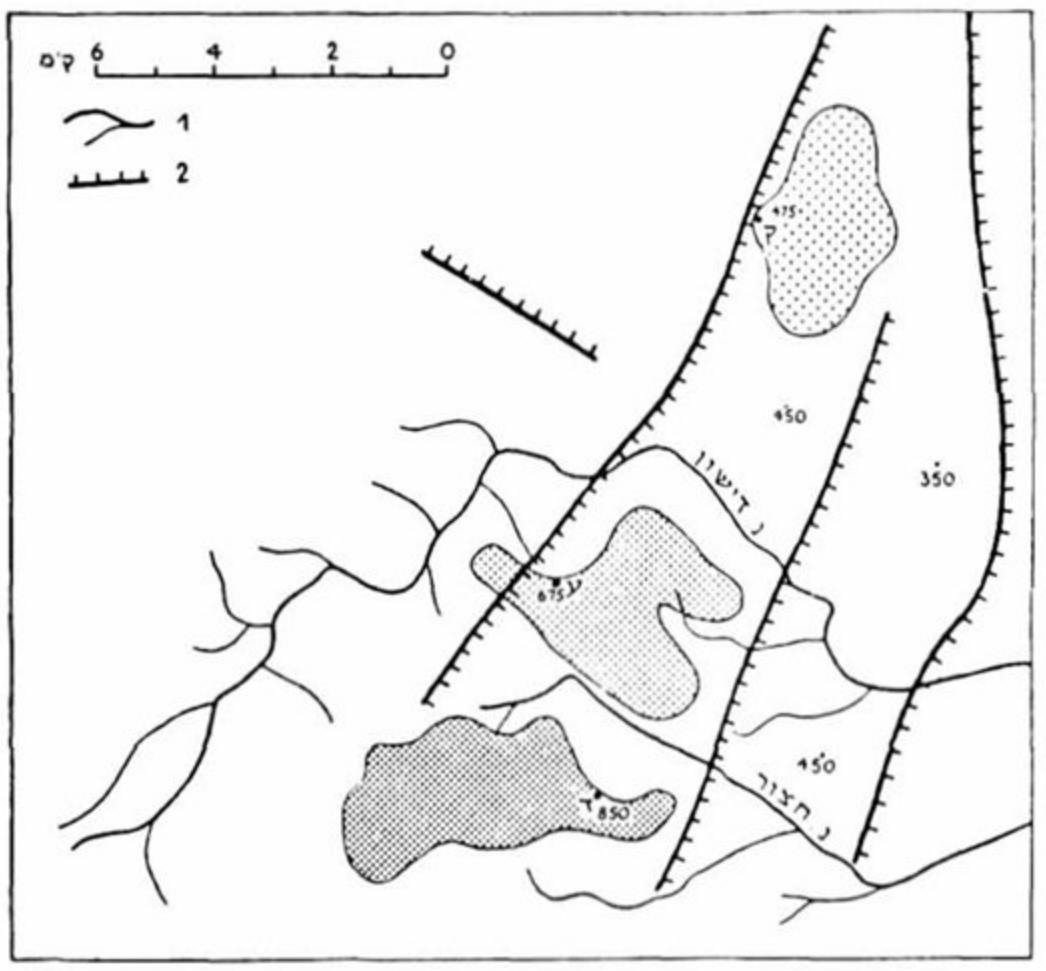

צייר 9. רמות הגליל העליון המזרחי

הרמות סומנו בניקוד

1 נחלים 2 מתלולים

שלוש רמות אנו מוצאים בגליל העליון המזרחי, הן ערוכות מדרום־מערב לצפון־מזרח, אך רק שתי הרמות הדרומיות נושאות מכסים בזלתיים; הרמה הצפון־מזרחית, בקעת קד"ש נפתלי, היא בקעה קארסטית גירית. הדרומית היא הגבוהה שבין הרמות, היא רמת דלתון בגובה של 790 עד 860 מטר, מידותיה כ־1.5×3 ק"מ. פני הרמה ברובה מישור ממשי. קומה מתחתה, מעבר לגיא העמוק של נחל חצור, נמצאת הרמה השניה, היא רמת עלמה. גובהה 650—690 מטר, ז. א. שהיא כ־170 מטר נמוכה מרמת דלתון; מידותיה כ־1×3 ק"מ. גם צורותיה אופקיות ביותר ודבר זה מתבלט במיוחד במראה ממבצר ישע או ממנארה. הרמה השלישית והצפו־

6 כל המדרונות האלה קמורים. שיפועם מגיע ל־30—35 מעלות.

7 ידוע כי מכסי בזלת אלו בגליל המזרחי הם רק תופעות בשולי השתפכויות נרחבות הרבה יותר ממזרח לשקע הירדן, בגולן.

נית ביותר היא בקעת קדש בגובה של 390 עד 405 מטר, ז. א. היא כ־270 מטר מתחת לרמת עלמה. מידותיה 1.5× 2.5 ק״מ. על מישוריותה מעידה העובדה, כי הצבא הבריטי התקין כאן שדה תעופה בעת ההכנות לפלישת צבאות הברית לסוריה והלבנון בימי מלחמת העולם השניה. אופיה הקארסטי המובהק אושר כשנעשו בה לפני שנים אחדות בדיקות כדי לעמוד על התאמתה לאיגום מים, ונמצא, למזלם של איכרי הסביבה, כי המים מחלחלים כדרך מסננת [8].

נראה איפוא כי שלוש רמות אלו מהוות כעין מערכת מדרגות גדולה היורדת בגליל העליון המזרחי בכיוון אל צפון־מזרח. הגבולות בין הרמות מותווים על ידי שתי מערכות של קווי מבנה העומדות ניצבות זו לזו. מהלכו של נחל דישון מדגים אותם יפה. ברור כי הפניות של נחל זה, המשנה את כיוונו חמש פעמים בזוית של תשעים מעלות, הן תוצאה של התוויה טקטונית של קטעי מהלכו. דבר זה מסתבר עוד יותר אם נשים את לבנו לכך, כי קיימים באותו אזור קווי מבנה בולטים נוספים בכל אחד משני כיוונים אלה, והם צפון־מערב—דרום־מזרח ו־צפון־צפון־מזרח—דרום־דרום־מערב. למערכת הראשונה שייך בין היתר הגיא העמוק של נחל חצור שמדרונו הימני הגובל עם רמת דלתון מתרומם בקיר של 400 מטר גובה. למערכת השנייה שייך המתלול הבולט (גובהו כמאתים מטר) הנמשך מהר נזר בין יפתח למנארה דרך קדש נפתלי [9] לדישון, והמשכו באחד הקטעים של נחל דישון. הקו הזה קובע את הגבול הצפון־מערבי של שלוש המדרגות. גבולן הדרום־מזרחי נקבע על ידי קו מקביל לו המתחיל על יד קרן נפתלי ונמשך אל דרום־דרום־מערב לעבר מרוס ונבוריה. מערכת שנייה זאת של קווי מבנה מופיעה גם ברכסים מרובים למדי בחלק הצפוני של הגליל העליון, במדינת הלבנון.

שתי מערכות מצטלבות וניצבות אלו של קווים מורפו־לוגיים הן מהחשובות ביותר למבנה ארץ־ישראל המערבית מצפון לבקעת באר־שבע. המערכת הצפון־צפון־מזרחית—דרום־דרום־מערבית אופיינית לכל האגף המזרחי של ההר המערבי. היא החוצה את השומרון לשנים לכל אורכו והיא המגיעה לשליטה מורפולוגית מוחלטת במדבר יהודה. מבחי־נה טקטונית מבטאה מערכת זו כנראה מבנים שונים, כי בתוך מערכת זאת ידועים קווים הבנויים העתקים וגם כאלה הבנויים כפיפות. — המערכת השניה, הצפון־מערבית—דרום־מזרחית, מגיעה לשליטה בשומרון, בו היא מצויה החל מהגבול הדרומי של עמק יזרעאל הנמשך בכיוון זה וגורמת לחלוקת המשנה של השומרון המזרחי.

כדאי לציין גם כי שתי מערכות אלו מופיעות כבר בגליל העליון ולמעשה מצויות הן בהר המערבי של ארץ־ישראל עד להר הנגב ועד בכלל.

גם השלישית מבין מערכות קווי המבנה העיקריות של הארץ מיוצגת בתוך הגליל העליון, הם הקווים המרידיונא־ליים שאליהם משתייך שקע הירדן. נחל דובה החשוב זורם מדרום לצפון אל הליטאני כשמונה קילומטרים ממערב לגדה המערבית של השקע. וקטעים במהלכיהם של כמה נחלים קטנים יותר נמשכים אף הם בכיוון זה. ראוי לתשומת לב כי נחל עמוד בקצה הדרומי של הגליל העליון, הזורם אף הוא בכיוון מרידיונאלי, מצפון לדרום, נמצא כמעט בקו אחד עם נחל דובה, 13 ק״מ דרומה ממנו [10].

הגליל התחתון

גם כאן כמו בגליל העליון ניתן להבחין בין אזור הרי במרכז ובמערב לבין אזור רמתי במזרח. אלא ששני חלקים אלה שונים בגליל התחתון ממקביליהם בגליל העליון.

ראינו כי ההר המרכזי של הגליל העליון הוא כעין גוש מורם הנטוי אל צפון־מערב. צורות המשנה של הגוש הזה הן תוצאה ארוסיבית של שיפוע זה, רכסים וגאיות הנמש־כים באותו כיוון.

לעומת זאת הגורם העיקרי שעיצב את דמותם של הרי הגליל התחתון המרכזי היא שבירה טקטונית נמרצת הנמ־שכת בכיוון שכמעט אין לו הקבלות בחלקים אחרים של הארץ, ממזרח למערב.

על ידי שבירה זו נוצר המבנה הידוע של ארבעה טורי הרים ובקעות טקטוניות ביניהם. מצפון לדרום הם הרכסים של הרי שגור, יודפת, תרען ונצרת, וחוליה חמישית — אמנם קטנה וקצרה בהרבה מהם — היא גבעת המורה. הבקעות הן: בקעת בית־כרם מצפון להרי שגור, בקעת סכנין, בקעת בית־נטופה, בקעת תרען, ועמק יזרעאל הגדול מדרום להרי נצרת. גובה טורי ההרים אחיד למדי, שיאיהם מגיעים ל־500 עד 600 מטר.

ראוי לציון כי הגבול הצפוני של הגליל התחתון נקבע על ידי קו־מבנה אופיני לאזור זה, הנמשך ממזרח למערב. המשכו של קו זה מערבה קובע את בליטת החוף של עכו ובזה את הקצה הצפוני של מפרץ־חיפה. במערב הגליל התחתון מיטשטש מערך המבנה, כי האבנים הרכות של האיאוקן המצויות כאן מחתימות את חותמן על השטח הנעשה גבעי וחד־גוני במידת מה.

בין בקעות הגליל התחתון ראויה לציון מיוחד בקעת בית־נטופה. אורכה כ־14 ק״מ ורוחבה 3—4 ק״מ. דפנותיה התלולים נקבעו על ידי שני קווי העתק, שקרקעיתה שקעה ביניהם. היא איפוא שקע טקטוני אופייני, הגדול בין השק־עים בארץ מחוץ לשקע הירדן. רק בקעת עובדה בנגב הדרומי משתווה כמעט בגודלה לבקעת בית־נטופה. בחלק המזרחי של הבקעה נשארו כמה איים קטנים שלא שקעו בסביבתם ומזדקרים כאיי סלע מעל פני הקרקעית האלו־ביאלית השטוחה של הבקעה. הקרקע האלוביאלי השמן של הבקעה אוגר את מי הגשמים באגם טבעי רדוד המציף בשנים גשומות כשני שלישים של הבקעה ולעתים נעלם רק בין יוני לאבגוסט.

כדוגמת הגליל העליון המזרחי שולטות רמות בחלקו

8 אחרת היו האגמומאנים שלנו מטביעים את הבקעה בבריכת איגום.

9 המעיין של קדש נפתלי נובע על קו־מבנה זה.

10 יצוין כי פיקרד במחקרו על הגיאולוגיה של מדבר יהודה, שנתפרסם בשנת 1931, הבחין כבר בשלוש המערכות האלה של קווי־המבנה.

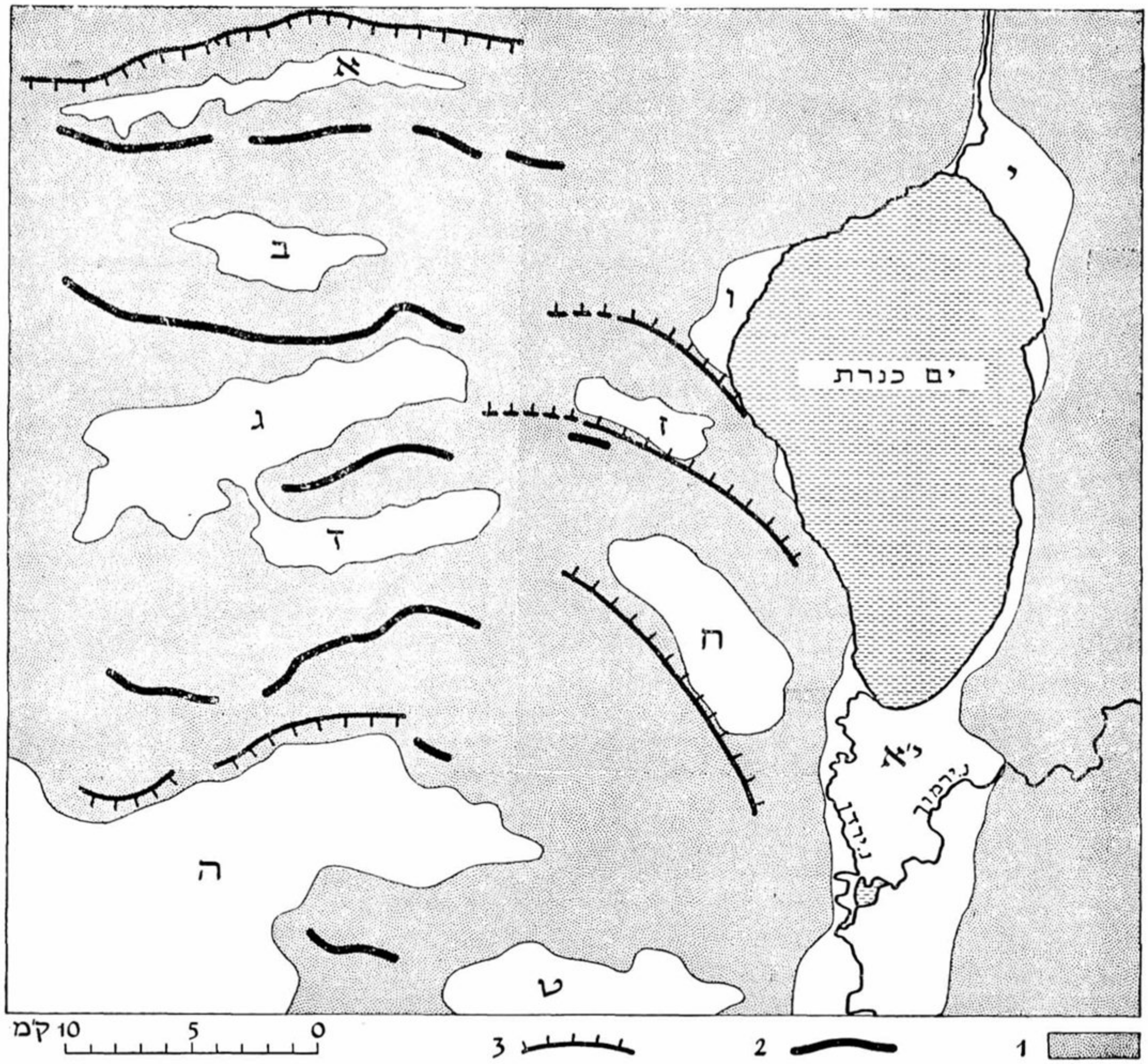

ציור 10. הגליל התחתון

1 שטח הררי 2 רכסים עיקריים 3 מחלולים

הבקעות: א — בקעת בית כרם
ב — בקעת סכנין
ג — בקעת בית נטופה
ד — בקעת תרען (טורעאן)
ה — עמק יזרעאל
ו — בקעת גנוסר
ז — בקעת ארבל
ח — בקעת יבנאל
ט — עמק חרוד
י — בטיחה וחוף הכנרת
יא — עמק הירדן

המזרחי של הגליל התחתון. גם שם וגם כאן ערוכות הרמות בסדרה מדרום־מערב אל צפון־מזרח והרמה הדרום־מערבית ביותר היא הגבוהה ביניהן. ואם הכיסוי הבזלתי היה גורם חשוב לרמתיות זו בגליל העליון המזרחי, על אחת כמה וכמה בגליל התחתון. אך בזה נגמרות ההקבלות ונשארים שלושה הבדלים חשובים ביותר.

כל אחת מרמות הגליל העליון היא רמה אופקית — פחות או יותר. כל אחת מרמות הגליל התחתון נטויה, ונטויה לא בכיוון השיפוע הכללי של השטח למזרח אל שקע הירדן, או לצפון־מזרח, אלא בכיוון ההפוך — אל דרום־מערב. הגבו־לות של רמות הגליל העליון המזרחי נקבעים על ידי שתי מערכות של קווים ישרים המצטלבים ויוצרים על ידי כך מין דגם רומבואידי. בין רמות הגליל התחתון מבדילה רק מערכת אחת של קווי מבנה. ואם אמנם מערכת זו נמשכת

בכיוון מדרום־מזרח אל צפון־מערב אין הקווים שלה קווים ישרים. הם הולכים וכופפים מערבה בה במידה שמצפינים יותר. הקווים מהווים איפוא כעין קשתות וידועים כ"קווים קשתיים", וזאת מאז תיאר פיקרד קווים קשתיים כאלה במחקרו על הגיאולוגיה של מדבר יהודה ממערב לקצה הצפוני של ים המלח (1931). לאורך קווים אלה עלתה כל

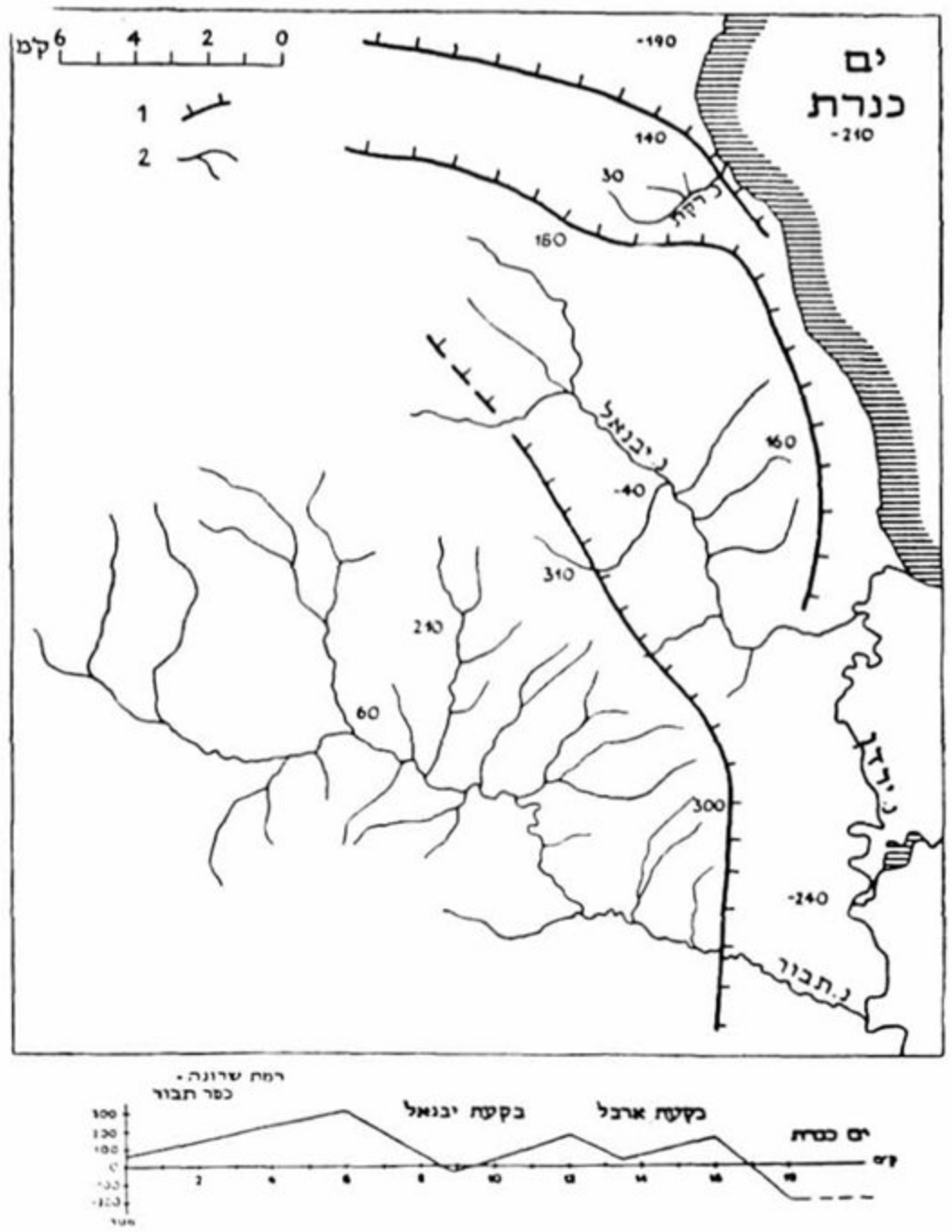

ציור 11. רמות הגליל התחתון המזרחי

1 מתלולים 2 נחלים

(גבהים במספרים)

מתחת למפה חתך סכימאטי מצפון־מזרח לדרום־מערב

אחת מהרמות מעל לשכנתה בצפון־מזרח. כל אחד מהקווים הוא קו־העתק ומבחינה מורפולוגית מתלול חריף. ביטוים הבולט ביותר של קווים קשתיים אלה הוא אולי החוף המערבי של הכנרת. צורתה המוזרה של הכנרת המתרחבת כלפי צפון בשפתה המערבית נגרמת על ידי שניים מקווים אלה. האחד מתחיל על יד חמי טבריה[11] ומיד מתרחק מן החוף לעבר מצפה וחיטין. השני מתחיל צפונית לטבריה, עובר בהר ארבל ומשם בכיוון מערבי לעבר סביבת עילבון. גובהו היחסי של מתלול הר יבנאל כ־300 מטר ושל זה מדרום־מערב לארבל כ־170 מטר. המתלולים של הר ארבל והר פוריה גבוהים עוד יותר, אך הם מוגבהים על ידי מיזוגם עם גדת השקע. על אופיים הטקטוני החריף של מתלולים אלה מעידה העובדה כי קרני־חטין, הר געש כבוי, יושב על המשכו של המתלול המתחיל בפוריה. כל הקווים האלה מתחילים בגדה המערבית של שקע הירדן, לכן מגיעות גם כל הרמות עד לשקע — בניגוד למה שראינו בגליל העליון.

אזור הרמות בגליל העליון המזרחי מהווה חלק אורגאני ברשת הניקוז של שקע הירדן. לא כן הרמות של הגליל התחתון. שיפוען כלפי דרום־מערב מטה בהן בין כה וכה את עורק הניקוז לקצה המערבי — השווה נחל תבור ברמת שרונה—כפר תבור ונחל יבנאל בבקעת יבנאל. מתאים לכך כי נחל רקת נדחק לקצה הדרומי של בקעת ארבל.

המעיין מקרוב ברשת הניקוז של רמת שרונה—כפר תבור יבחין כי כיוון כל נחליה אל דרום־מערב, ובהגיעם אל נחל תבור נופלים לתוכו בזווית ישרה — דבר בלתי רגיל ביותר. לזה מתאים כי השטחים של רמה זו נמשכים בעלייה איטית ורצופה מזרחה עד שמגיעים כמעט לראש המתלול היורד לבקעת יבנאל. ביתר הרמות המצב דומה. העומד ברמה לא יוכל לשער על סמך מבנה השטחים או התנהגות הנחלים כי במרחק של קילומטרים ספורים מזרחה נמצא שקע הירדן שעומקו 400—500 מ' מתחת לרמתנו. כל הניקוז מופנה ממנו והלאה — כפי הנראה אל רשת ניקוז קדומה יותר שהתנקזה מערבה לקישון. המדרונות התלולים היורדים לנחל תבור התחתון הם תופעה זרה בכל מהותה לאזור זה והשפעתם אינה מורגשת עוד במרחק של מאות מטרים אחדות. רמות הגליל התחתון המזרחי עדיין לא "חשו" בהתהוות השקע, פניהן עדיין כלפי מערב יותר מאשר כלפי מזרח. מצב משונה זה, על־אף הבדלי הגובה של 300—500 מטר במרחק של פחות מעשרה קילומטרים, מסתבר כנראה רק מתוך קשיותם של סלעי הבזלת המשמרים את הצורות ומאיטים מאוד את קצב הארוסיה.

לבסוף עוד כמה מידות לשם השוואה. רמת שרונה—כפר תבור משתרעת על שטח של 7 × 14 ק"מ בערך ועולה מגובה של 60 מטר ל־310 מטר. בקעת יבנאל רוחבה קרוב לחמשה ק"מ ואורכה כעשרה; היא עולה מתשעים מטר מתחת לפני הים עד ל־230 מטר ליד פוריה. הקטנה בין הרמות, בקעת ארבל, מונה 5 על 2—3 ק"מ וגובהה כארבעים מטר.

הר הכרמל

הכרמל הבולט לתוך הים הוא ההר "הימי" ביותר בארץ מבחינה אקלימית. כתוצאה מכך רבה זיקתו לגליל מבחינת הצומח. גם מבחינה אנתרופוגיאוגרפית קרוב אולי הכרמל יותר לגליל מאשר לשומרון. אך אין להעלות אף ספק קל ביותר, כי מבחינה גיאומורפולוגית הכרמל הוא החוליה הראשונה של השומרון, אבן הפינה שלו בצפון־מערב.

היקפו של הכרמל כעין משולש גדול, עשרים קילומטר אורכו. חודו בצפון ליד חיפה, ולדרום הוא הולך ומתרחב. שני צדדיו הארוכים נמנים עם הגבולות הגיאומורפולוגיים הקוויים החדים ביותר בארץ; הם משתייכים לשתיים מבין מערכות קווי המבנה שכבר הכרנו. ממערב מתלול חריף לאורך קטעים ארוכים המתרומם מעל למישור החוף. צורתו הטרייה מעידה על צעירותו היחסית והמשכו הקווי הישר מעיד עליו כי אמנם רובו קו־העתק הוא. אילו היה מתלול זה מתלול אברסיבי, היינו מוצאים כאן קו מפורץ כפים

11 מעיינות חמים אלה מדגישים אף הם את צעירותו הטקטונית של הקו.

ומפרצים ולא את אותו המתלול הישר המלווה את הכביש מבנימינה לחיפה.

צד האורך השני אף הוא מדרון חריף, ובחלק ניכר מתלול, הפעם על גבי קו־העתק בדוק. קו זה נמשך למעשה

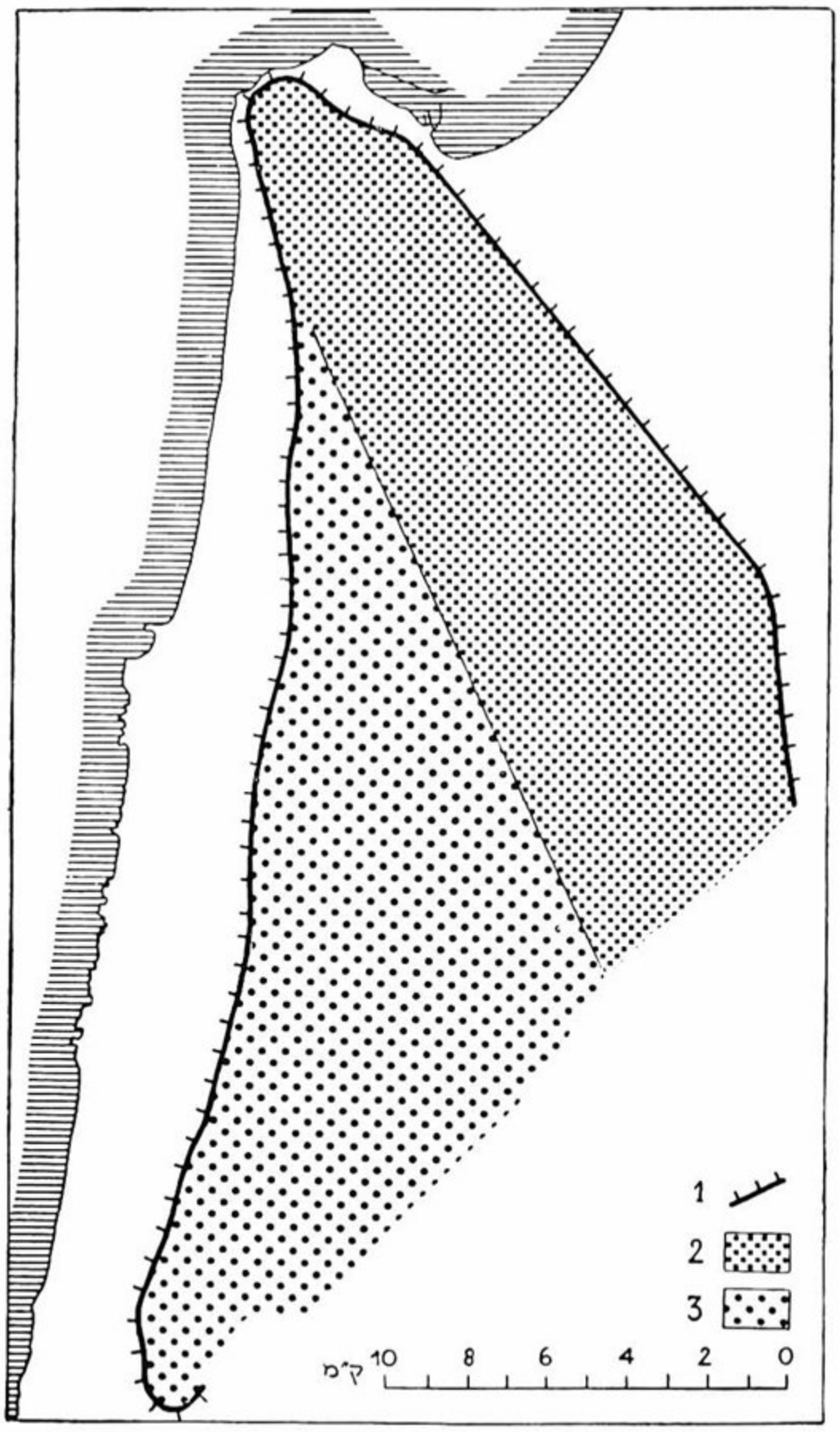

ציור 12. הכרמל

1 מתלולים 2 הכרמל הגבוה 3 הכרמל הנמוך

מתוך הים צפונית־מערבית לחיפה[12] לכל אורך הכרמל והלאה לאורך הצד הדרומי של עמק יזרעאל לעבר ג׳נין. כבר צוין שכיוון זה מגיע בשומרון לשליטה במערך הצורות המורפולוגיות הראשיות. ראינו איפוא כי המתלול, שגבולו הצפון־מזרחי של הכרמל מהווה רק חלק ממנו, קובע את גבולו הדרום־מערבי של עמק יזרעאל. ראוי לציון כי למעשה גם גבולו הצפוני נקבע במדה ניכרת על ידי קו־מבנה המשתייך למערכת זאת. קו זה מתחיל בעמק חרוד במזרח וממשיך לאורך הגבול הצפוני משריד מערבה. נראה איפוא כי מבחינה גיאומורפולוגית גם קשריו של עמק יזרעאל בעיקר עם השומרון.

12 וכאן אפשר להבחין בו במפת עומקים, כמו למשל במפת הדייגים.

בין שני המתלולים הנ״ל אחיד הכרמל רק בקצהו הצפוני. עוד מצפון לטירת הכרמל מופיע גורם חדש המחלק את הכרמל מבחינה מורפולוגית לשני חלקים. האחד מהם צמוד לגבולו הצפון־מזרחי ומקביל לו בהשתרעותו. הוא הררי בכל אופיו וכאן עולה הכרמל לגבהים של 400 ו־500 מטר ומגיע בראש הכרמל אף ל־546 מטר. החלק השני צמוד לגבול המערבי של הכרמל. צורותיו נוחות ואחרי עלייה נמרצת מגיעים בגובה של 150 עד 250 מטר לשטחים המת־מזגים לסדרה של מפלסים. בנוף זה שולט האופקי על המאונך. מכל מקום נראה החלק הצפון־מזרחי מתרומם במדרגה ברורה מעל לשטח רמתי זה. — שני החלקים האלה ידועים ככרמל הגבוה והכרמל הנמוך.

רוחבו של הכרמל הגבוה אחיד לכל אורכו מכף הכרמל ליד חיפה עד לקרן הכרמל הניצב ממול ליקנעם. רוחבו של הכרמל הנמוך לעומתו הולך ורחב כלפי דרום ובקצהו הדרומי של הכרמל עולה על עשרה ק״מ. רמת הנדיב מדרום לזכרון יעקב, הבליטה הדרום־מערבית של הכרמל, כולה חלק של הכרמל הנמוך.

נראה איפוא כי הכרמל הגבוה שומר בכיוונו על אותו הקו הקובע את הגבול הצפון־מזרחי של ההר. היות והקו מופיע כאן בצורה כה בולטת התרגלנו לכנות את מערכת הקווים הצפון־מערביים—דרום־מזרחיים כקווים ״כרמליים״.

כאמור מתרומם הכרמל לגבהים של 500 מטר ויותר. עם זאת נמצא הקישון (בגובה של 10 מטר בלבד) במרחק של 2 ק״מ בלבד מפרשת המים של הכרמל, ונחלי חוף הכרמל המערבי בגובה של 25 מטר מרוחקים מאותו קו רק 10 ק״מ או אף פחות מזה. כתוצאה מהבדלי גובה גדולים אלה נמצאת בכרמל, ובכרמל הגבוה במיוחד, חריפות של הביתור עד לקו פרשת המים ממש, במידה שהיא נדירה בארץ־ישראל.

רמת מנשה

בדרום־מזרח גובלת עם הכרמל הסינקלינה של מגידו. מבחי־נה מורפולוגית מכיל שטח זה רמות העולות לכרמל מזה ולהרי אום אל־פחם מזה. גם גוש רמתי זה משופע ונטייתו לדרום־מערב לעבר מישור החוף. חלקו הגבוה נמצא איפוא בצפון־מזרח מעל לעמק יזרעאל, שם יעלה ל־300 ואף ל־400 מטר. לכן גם מבותר המורד שלו לצד עמק יזרעאל ביתור הררי כמעט.

הרמתיות מתבלטת מאד כשמתבוננים אל רמת מנשה מכל צד, הן מהגליל הן מצד הכרמל והן מהרי אום אל־פחם — וגם לעיני המתבונן בהן באזור עצמו.

השומרון המערבי

בשומרון המערבי קובעים הטיב הליתולוגי של הסלעים וערכם המורפולוגי את מערך הצורות המורפולוגיות — אולי יותר מאשר בכל אזור אחר. כאן באזור ההררי בולטת רכות הפורמאציות של הקרטריון העליון והאיאוקן, העשירות באבני קרטון וחואר ואבנים רכות אחרות באופן יחסי. עקב רכותן היחסית וחדירותן הקטנה מזו של אבני הגיר הרגילות

בארץ, גם ערכן המורפולוגי קטן יותר. לכן אנו מוצאים כאן ביתור רב וצפוף ביחד עם צורות־משנה חריפות. שני הגושים של אבני גיר ודולומיטים קנומניים בהרי אום אל־פחם ובדרום־מערב האזור מתבלטים על ידי צורותיהם המגובשות באופן יחסי. אך בסך הכל נבדל השומרון המע־רבי מן הגליל או מיהודה בקווי דמותיו הבלתי שקטים ובלתי מגובשים.

האזור כולו משתפל באיטיות לעבר מישור החוף ויורד אליו בשלוחות ארוכות; בזה הוא דומה לגליל העליון המערבי. רק במרחק ניכר ממישור החוף נמצא את המדרגה הראשונה בהר. במבואות שכם בקרבת הכפרים ג׳וניד, תל, עסירה אל־קבליה עולה השומרון במדרגה ברורה כמאה וחמישים עד מאתים מטר מזרחה. מדרגה זו שייכת למערכת הקווים המרידיונאליים.

קילומטרים אחדים בלבד ממזרח למדרגה זו נמצא אותו קו עומק מרכזי העובר את השומרון לאורכו מתבץ דרך גיא הבידן ממזרח לשכם עד לבקעת מכנה. תלם זה נמצא בגבהים של 100 עד 500 מטר וההרים אשר משני עבריו עולים ל־800 ואף ל־900 מטר. לתלם זה צמודים דווקא ההרים הגבוהים ביותר של השומרון.

בצפון האזור הזה, בחלקו המרכזי, מצויים עצמים מור־פולוגיים אופייניים ביותר לשומרון: בקעות מוקפות הרים. הן בקעות טקטוניות שהתהוו עקב קווי העתק, שלאורכם שקעו. הגדולה ביניהן היא עמק דותן הקרוב לג׳נין; והאופ־יינית מביניהן היא בקעת סנור, שמידותיה 3 על 6 ק״מ,

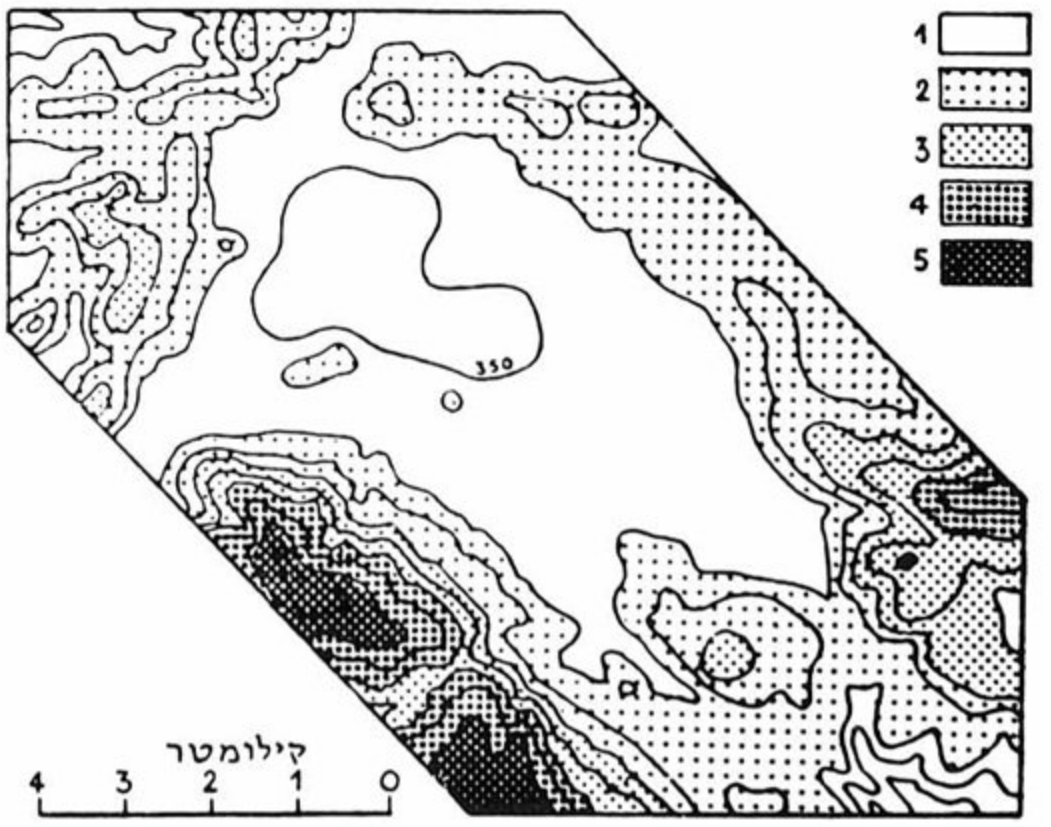

ציור 13. בקעת סנור

גבהים: 1 מתחת ל־400 מטר 3 500—600 מטר
2 400—500 " 4 600—700 "
5 למעלה מ־700 מטר

קרקעיתה השטוחה בגובה של 350 מטר בקירוב וההרים המקיפים אותה מגיעים ל־764 מטר בהר חוריש. החלק הנמוך של הקרקעית האלוביאלית בצד הצפון־מזרחי, וכאן נקווים מי גשם עד לחדשי הקיץ, בדומה לבקעת בית־נטופה.

השומרון המזרחי

ההעתקים שלאורכם שקעה בקעת סנור בצידה הארוך הם שוב קווים ״כרמליים״ (צפון־מערב—דרום־מזרח). בשומ־רון המזרחי מגיעים קווים אלה לשליטה מורפולוגית יותר מאשר בכל אזור אחר בארץ. מעניין לציין כי הקווים הכרמליים מצויים במקרים בודדים עוד הרחק דרומה. אחד הנציגים הדרומיים — ויחד עם זאת הבולטים ביותר של מערכת זו — הוא מתלול הצינים בהר הנגב המתרומם מעל לנחל צין מתחת לעין עבדת. הוא משתרע על עשרים ק״מ בקירוב וגובהו כ־200 עד 300 מטר, חלק מזה כקיר זקוף.

בעוד שצירו העיקרי של האזור כולו נמשך בכיוון המערכת הראשית השניה מצפון־צפון־מזרח אל דרום־דרום־מערב, עומדת כל אחת מחוליותיו בניצב לכיוון זה, בכיוון ״כרמלי״. החוליות השונות מבודדות זו מזו על ידי גאיות חריפים, בחלקם על קווים טקטוניים. סדרה זו מתחילה בגלבוע בצפון (המתרומם עד 500 מטר), ממזרח לתבץ עולה ראש ג׳דיר עד 712, הר טמון שכנו מדרום עולה עד 547, הר כביר מזרחה לשכם ל־792 מטר. הגאיות שביניהם נמצאים בגובה של מאה מטר ואף יורדים לגובה פני הים. מספרים אלה נותנים מושג על תלילותם של הרים אלה. הגדול שבין הנחלים הוא נחל פרעה השומרוני. לעתים רחוקות בלבד עולה אורך ההרים על חמשה קילומטרים כי הם קטועים על ידי קווי־מבנה של המערכת הצפון־צפון־מזרחית—דרום־דרום־מערבית. כל חוליה דרום־מזרחית יותר נמוכה מהמשכה בצפון־מערב. הצטלבותן של שתי מערכות קווי־מבנה אלה יוצרת פיצול רב של התבליט בשומרון המזרחי.

בין הרוחב של שכם לבין הגבול הדרומי של השומרון מופיעה שוב מערכת של מדרגות היורדות מהרי שומרון מזרחה לשקע הירדן. ממערב למדרגות מתרוממים הרי השומרון עד ל־900 מטר. חתך אופיני דרך מערכת המדר־גות נראה, למשל מדרום לעקרבה, כדלהלן:

הרי רוקבה ועין עינה: 800—900 מטר;

מדרגה של כ־250 מטר גובה, ויורדים לגובה של 650—800 מטר;

מפלס של מג׳דל בני פאדיל: 650 מטר;

מדרגה של כ־270 מטר גובה, יורדים ל־370—640 מטר;

מפלס ליד ח׳ מיראס אל־דין: 370 מטר;

ירידה לשקע הירדן, שקרקעיתו כאן בגובה של 300 מטר מתחת לפני הים.

נדמה כי במערכת המתלולים הקובעים מדרגות אלו יש שוב גורם קשתי. ניכרים כאן גם סימנים של מערכת הקווים המרידיונאליים המקבילים לשקע הירדן במתלול ובקטעי הנחלים, המשתרעים בקרבת קו אורך 190 מהגדה הימנית של נחל פרעה עד לסביבות פזאיל בגבול הדרומי של השומרון. המבנה של האזור הזה הוא אחד המסובכים בארץ והיה ראוי לחקירה מדויקת. יש להצטער במיוחד כי מטעמים מובנים לא זכה לבדיקה אף בעבר.

בהמשך לבקעות הטקטוניות אותן ציינו בשומרון הצפוני נמצאות בקעות קטנות בודדות גם בדרומו, והן בקעת בית־דגון ממזרח לשכם ובקעת שילו בגבול יהודה. לשתי הבק־עות קרקעיות אלוביאליות שטוחות.

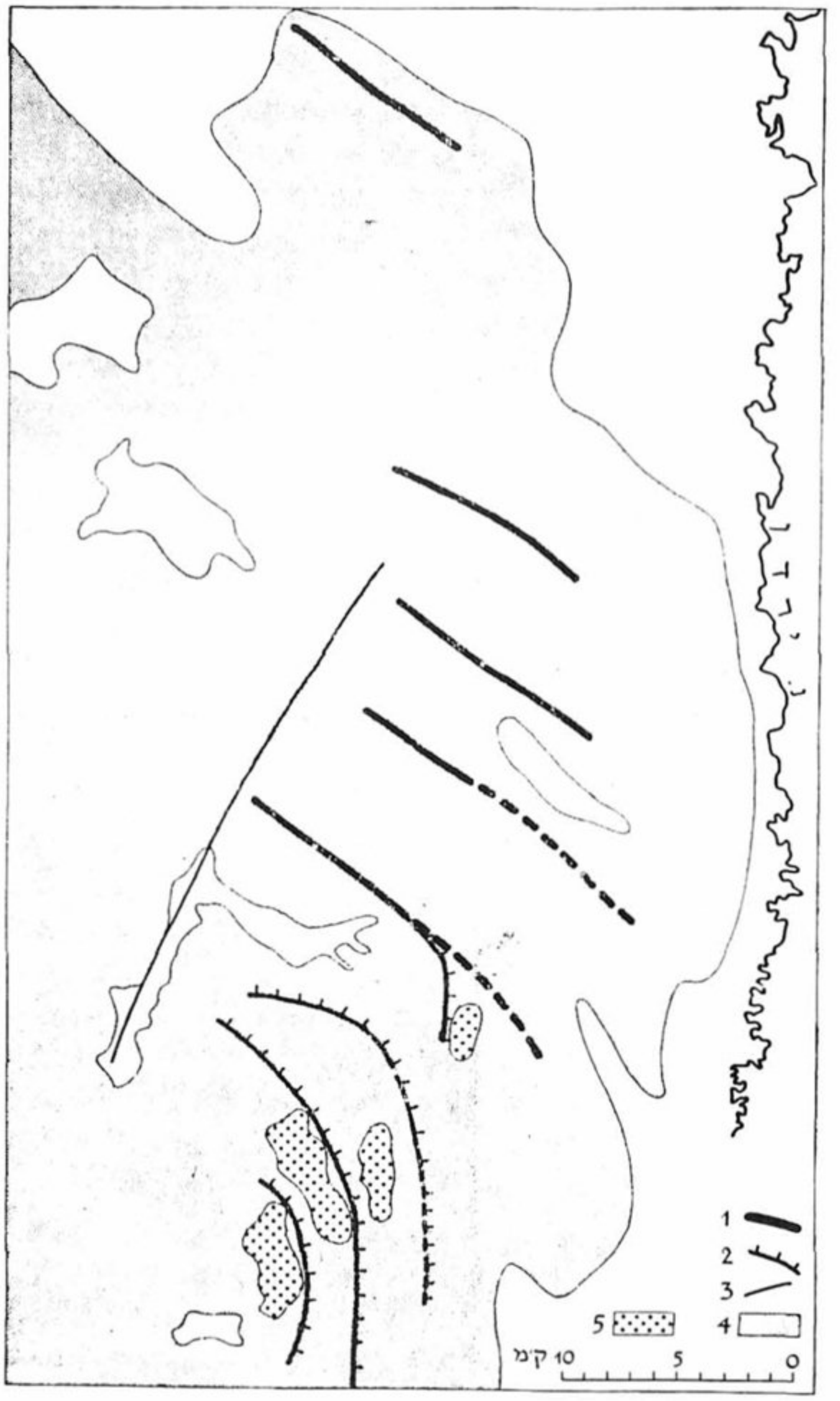

ציור 14. השומרון המזרחי

1 רכסים עיקריים 2 מתלולים 3 עמק האורך המרכזי
4 שטח הרריי. השטחים הלבנים בתוך שטח זה מסמנים את הבקעות
5 רמות

ציור 15. המפלס של מג׳דל בני פאדיל בשומרון המזרחי; חתך ממזרח למערב (לפי מרשם שדה)

הר יהודה

כפי שצוין לעיל יש לראות את אחד ההבדלים העיקריים בין שומרון ליהודה בזה כי השומרון מחולק על ידי עמק אורך מרכזי לשני חלקים הרריים, קטוע וקשה במזרח, רך ואחיד יותר במערב. לעומת זאת מהווה ההר ביהודה את השדרה המרכזית המגבשת והמאחדת, המלווה שתי שדרות נמוכות יותר באגפיה, השפלה במערב ומדבר יהודה במזרח. הבדל שני בזה כי את מבנה השומרון קובעות בעיקר שתי מערכות של קווי־מבנה: הצפון־צפון־מזרחית—דרום־דרום־מערבית והצפון־מערבית—דרום־מזרחית והשנייה בשתי המערכות חשובה אולי יותר בשומרון המזרחי מחברתה. מערכת כרמלית זו כמעט שאינה מצויה ביהודה. יהודה היא אחד האזורים האחידים ביותר בארץ מבחינת המבנה; שולטת בה מערכת קווי־המבנה הצפון־צפון־מזרחיים—דרום־דרום־מערביים. מערכת זו אופיינית ליהודה יותר מאשר לכל חלק אחר בארץ.

ניגוד זה של הצורות הראשיות מותנה בהבדל במבנה. הר יהודה הוא קמרון רחב העולה בכפיפה גדולה מהשפלה, נעשה בחלקו המרכזי כמעט אופקי, ויורד מזרחה. ירידה מזרחית זו מסובכת יותר על ידי ההשפעה הטקטונית של השקע הקרוב.

עקב נטייתן הקלה מאוד של השכבות בחלק המרכזי של הר יהודה, אותו החלק המרוחק ביותר משני הבסיסים הארוסיביים של הים התיכון וים המלח, נמצא שם, מעל לגאיות ההולכים ומתעמקים בכיוון לאגפי ההר, קווי־דמות אופקיים למדי ולא קשה לשחזר אותם למפלסים. הרי יהודה הם דוגמה אופיינית של הרי ביתור שאופיים ההררי בא כתוצאה של פעולת הארוסיה, וזאת בגלל גובהם מעל לבסיס הארוסיבי. בזה הם שונים מהשומרון וחלקים גדולים של הגליל (וגם ממדבר יהודה) שבעיצוב צורותיהם שיחקה שבירה טקטונית תפקיד ראשי.

הגאיות המבתרים את הרי יהודה רחבים למדי בחלקם העליון ומדרונותיהם נוחים, ביחוד ברשת הניקוז המערבית. אך במידה שמתקרבים לגבולות ההר נעשים המדרונות תלולים יותר והגאיות עמוקים וצרים. אך בכל עומקם הם חצובים בתוך הסלע וגם האפיק אינו מראה שום סימן של השקעה. לתמונה זאת של צעירות תבליט הביתור מתאים יפה כי שרידי המפלסים האופקיים למעלה הולכים עד מעל למתלולים המערביים והמזרחיים ממש. אנו מוצאים איפוא ביהודה נוף ביתור צעיר ומעליו שמורים שרידים ברורים של תבליט שטוח ושקט יותר. במרכז ההר נמצאת סדרה שלמה של מישורים קטנים, העצמים המישוריים ביותר של התבליט האופקי. עמק גבעון, רמת עטרות, עמק רפאים בירושלים והעמק מדרום־מזרח לגוש עציון הם נציגיב אחדים מהם.

בכיוון הכללי של הר יהודה אנו מבחינים בין שני חלקים, הצפון והדרום. כיוונו של החלק הצפוני הוא כמעט כיוון מרידיונאלי, בעוד שמדרום לקווי הביתור העמוקים של נחל שורק במערב והקדרון במזרח נמשך ציר ההר בכיוון צפון־צפון־מזרח—דרום־דרום־מערב. שינוי זה בכיוון הקורה בסביבות ירושלים הוא איפוא תוצאה של גורם מורפולוגי־טקטוני חדש המופיע בגבול המערבי של הר יהודה. בחלקו הצפוני נקבע הגבול על ידי מתלול ארוך שגובהו כמאתיים מטר, המבטא כפיפה טקטונית בולטת. המתלול וכפיפתו הם הצורה השולטת הנראית לעין הנוסע בכביש הגבורה בנסעו ירושלימה, בזמן שהוא יורד לאשתאול.